

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՄԿԱՆ ԶԱՂԱԶԱՄԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԲԵՐՏ ԱՐՇԱԿՅԱՆ
ԱՐԱՄ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ԱՐԴՅՈՒՆ ԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն
6

Գլուխ I. Արդյունաբերական քաղաքականության էությունը և հիմնական ուղղությունները

1.1. Տնտեսական բարեփոխումների գործընթացը և արդյունաբերական քաղաքականության կայացումը ՀՀ-ում
9

1.2. Արդյունաբերական քաղաքականության բնորոշ գծերը և դրսևորման առանձնահատկությունները անցումային տնտեսություններում
36

Գլուխ II. Արդյունաբերական քաղաքականության մշակման մեթոդաբանությունը և դրսևորումները ՀՀ-ում

2.1. Արդյունաբերական քաղաքականության մշակման հայեցակարգային մեթոդաբանական մոտեցումները և դրսևորումները ՀՀ-ում
55

2.2. Արդյունաբերական արտադրության կայացումը՝ որպես անցումային տնտեսության հիմնախնդիր և ԱԲ դրսևորման ուղղություն ՀՀ-ում
85

2.2.1. Արդյունաբերության համակարգի կառուցվածքային ձգնաժամը և դրա դրսևորման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում
85

2.2.2. Արդյունաբերական համակարգի վերափոխման միտումները և դրանց դրսևորումները ՀՀ-ում
104

2.2.3. Արդյունաբերական արտադրության կայացումը և զարգացման միտումները ՀՀ տնտեսության տրանսֆորմացման փուլում	116
--	-----

Գլուխ III. Կառուցվածքային բարեփոխումները՝ որպես արդյունաբերական քաղաքականության զարգացման ուղղություն

3.1. Մասնավորեցումը և պետական գույքի կառավարման կատարելագործումը՝ որպես կառուցվածքային փոփոխությունների հիմք	122
3.1.1. Մասնավորեցումը՝ որպես արտադրության արդյունա- վետության բարձրացման կարևորագույն լծակ.....	122
3.1.2. Սեփականաշնորհման գործընթացի տնտեսական արդյունավետության վերլուծությունն ու գնահատումը	132
3.1.3. Մասնավորեցման կատարելագործման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում.....	147
3.2. Հարկումը արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման լծակների համակարգում.....	155

Գլուխ IV. Արդյունաբերական և ֆինանսական ոլորտների տնտեսական փոխներգործությունը՝ որպես արդյունաբերական քաղաքականության դրսևորման ուղղություն: Դրա կայացման ու զարգացման հիմնահարցերը

4.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունները անցման շրջանում և դրանց կենսագործունեության ապահով- ման մեխանիզմը	182
---	-----

4.1.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունները անցման շրջանում և դրանց կենսագործունեության պայմանները.....	182
4.1.2. Անցման շրջանում ձեռնարկությունների ցուցաբերած վարքագիծը և դրա գնահատումը	192
4.1.3. Ձեռնարկությունների փոխհարաբերությունները անցումային փուլում	201
4.1.4. Փոքր, միջին և խոշոր ձեռնարկությունների գործունե- ության համակցումը՝ որպես արդյունաբերության զարգացման հիմնախնդիր	206
4.2. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործունեության մեխանիզմը և դրա կատարելագործումը.....	214
4.2.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի կազմակերպատնտեսական փոխներգործության հետախայաց վերլուծությունը	214
4.2.2. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության մեխանիզմի շարժընթացը և դրա վերլուծությունը	224
4.2.3. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի ֆինանսական փոխներգործության ընտրանքային մոդելը ՀՀ-ում	245

Օգտագործված գրականության ցանկ	266
-------------------------------------	-----

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական տնտեսությանը և շուկայական հարաբերություններին անցման գործընթացը հրատապ է դարձրել ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական ու սոցիալական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հիմնախնդիրների լուծումը, որոնց ուղղված միջոցառումների փաթեթում, տնտեսության պետական կարգավորման տեսանկյունից, իր ուրույն տեղն ու գերակա դերն ունի արդյունաբերական քաղաքականությունը:

Պետությունը արդյունաբերական քաղաքականության միջոցով կարգավորում է արդյունաբերության զարգացման գործընթացը՝ հիմք ու նորմատիվային բազա ստեղծելով տնտեսության աճի համար: Այս առումով էլ արդյունաբերական քաղաքականությունը դառնում է ներկայումս շուկայական ճանապարհով դանդաղ, բայց կայուն քայլերով ընթացող Հայաստանի տնտեսական ներուժի ամրապնդման հիմնական նախադրյալներից մեկը՝ ստիպելով իր վրա սևեռել համակ ուշադրություն:

Արդյունաբերական քաղաքականությունը՝ որպես ուսումնասիրման առարկա, այսօր և, կարծում ենք, ապագայում ևս կմնա որպես ամենաարդիական հիմնախնդիրներից մեկը՝ հաշվի առնելով դրա տնտեսական և հատկապես գործնական դերն ու նշանակությունը տնտեսական բարեփոխումների գործընթացում: Այս տեսանկյունից արդյունաբերական քաղաքականության ձևավորման ու նյութականացման գործում հանրապետությունում իրականացվել են որոշակի գործընթացներ:

ՀՀ ԱԲ-ն և դրա կառուցվածքային ուղղությունները (բաղադրիչները) տնտեսական բարեփոխումների ընթացքում դարձել են շատ ու շատ տնտեսագետների ու քաղաքական գործիչների հետազոտության կարևոր օբյեկտներից և նրանց քաղաքական կապիտալի կուտակման հիմնական ճանապարհներից մեկը: Այդ ընթացքում հանրապետության կառավարության մակարդակով բազմիցս դիտարկվել են ԱԲ

տարբեր հայեցակարգեր և իրականացման համապատասխան ծրագրային փաթեթներ: Ժամանակ առ ժամանակ ստեղծվել են տարբեր կառույցներ՝ այդ ծրագրերը կյանքի կոչելու նպատակով, սակայն, ինչպես մենք տեսնում ենք, բարեփոխման տարիների ընթացքում այդպես էլ ոչ մի կառավարության չհաջողվեց հասարակայնորեն ընտրված, տեսականորեն հիմնավորված և գործող արդյունաբերական քաղաքականություն ընտրել:

Արդեն բարեփոխման առաջին տարիներին փոփոխվեցին արդյունաբերական քաղաքականության մի քանի կանխադրույթներ: Սկզբում գերակայում էին վերակարգավորման տարբեր հիմնադրույթներ՝ արդյունաբերության զարգացման պետական կարգավորման անհրաժեշտ սահմանափակմամբ՝ պետությանը կարգելով շուկայի «գիշերային պահակ»: Սակայն շուտով, արդյունաբերության անկման խորացման վտանգի տակ, սկսվեցին կիրառվել արդյունաբերության աջակցման ֆրոնտալ (ընդհանուր) միջոցառումներ՝ ձեռնարկությունների պարտքերի փոխադարձ մարման և զեղչային վարկավորման ճանապարհով, որը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ: Հետագայում մեծ տարածում ստացավ արդյունաբերությանը առանձին ձևերով սելեկտիվ աջակցումը, որի նպատակը պետության գերակայության պահպանությունն էր: Սակայն գերակայությունների «թիվը» չափազանց մեծ ստացվեց, իսկ նրանց որոշումը, մեղմ ասած, սուբյեկտիվությունից այն կողմ չանցավ. առաջնային կարևորություն էր տրվում ճյուղային լոբբիզմի և միջոցները վատնելու վտանգին: Ահա թե ինչու ճյուղային ընտրության հայտանիշները իրենց տեղը զիջեցին առավել արդյունավետ նախագծերի հայտանիշներին:

1995-1996թթ. հիմնականում իրականացվում էր «մակրոտնտեսական մեղմացման» քաղաքականություն, այսինքն՝ առաջնային կարևորություն էր տրվում մակրոտնտեսական կայունության ապահովմանը և կառուցվածքային բարեփոխումներին, մասնավորեցումը ավարտին հասցնելու գործընթացին, հարկային արդյունավետ քաղաքականության միջոցով ֆինանսական կայունության ապահովմանը: Աջակցության նման թելադրողները միջազգային կազմակերպություններն էին, որոնք

նպատակ էին հետապնդում մասնավոր հատվածի ձևավորման և դրա գործունեության հաջող իրականացման համար ստեղծել համապատասխան արտաքին և ներքին միջավայր: Բնական է, որ այս պարագայում, մասնավորն որ առաջնահերթ խնդիրը մասնավոր հատվածի ձևավորումն էր, ակտիվ ԱԲ-ն չէր կարող իրականանալ, ուստի և այն հետին պլան էր մղված: Սակայն այս երկու գործընթացները համամասնորեն չէին իրականացվում: Այդ տարիներին սեփականաշնորհման տեմպերն ավելի առաջընթաց էին, քան նոր ձևավորվող մասնավոր արդյունաբերության ձեռնարկություններին աջակցման քաղաքականության իրականացման տեմպերը: Դրա հետ միասին, Կառավարության արագ ռոտացիան հնարավորություն չտվեց ուշադրությունը բևեռել ավելի ակտիվ ու նպատակային ԱԲ մշակմանը և նյութականացմանը: Ակտիվ ԱԲ զաղափարը նորից առաջադրեց հանրապետության X կառավարությունը, սակայն նա էլ կառավարման ղեկի մոտ շատ կարճ մնաց: Ներկայիս կառավարությունը ևս, կարծես թե, այս բնագավառում այնքան էլ ակտիվություն չի ցուցաբերում: Փաստն այն է, որ ցայսօր ԱԲ գերակայությունների վերաբերյալ համապարփակ փաստաթուղթ գոյություն չունի, բացառությամբ վերջերս տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը որպես գերակա հաստատելը և դրա զարգացման հայեցակարգի մշակումը: Այնինչ, նման փաստաթղթի ոչ միայն մշակումը, այլև գործնական կիրառումը խիստ կարևոր նշանակություն ունեն ՀՀ համար:

Ներկայումս տարերայնորեն իրականացվող ու պետության կողմից այնքան էլ կարևորություն չտրվող ԱԲ-ն չի կարող իրականացնել իրեն վերագրված գործառնությունները, ուստի դրա մշակման համար անհրաժեշտ հայեցակարգային-մեթոդաբանության մոտեցումների, ՀՀ տնտեսության, հատկապես արդյունաբերության կայացման ու զարգացման գործընթացի ապահովման համար համապատասխան դրսևորումների ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ձեռք բերում:

ՀՀ-ում ԱԲ-ն՝ որպես տնտեսական քաղաքականության դրսևորման հիմնական ուղղություններից մեկը և շուկայական կարևոր ենթակառուցվածք, գտնվում է կայացման փուլում, որի

զարգացման միտումների ընտրությունը բխում է ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության պահանջներից: Ձեռնարկում, հաշվի առնելով Հանրապետության արդյունաբերության զարգացման ներկա վիճակը և այդ ուղղությամբ տարվող ռազմավարությունը, փորձ է արվել ձևավորել ԱԲ զարգացման միտումները և հնարավորության սահմաններում բացահայտել դրանց կյանքի կոչման ուղիները:

ԳԼՈՒԽ I

ԱՐԴՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1. Տնտեսական բարեփոխումների գործընթացը և արդյունաբերական քաղաքականության կայացումը ՀՀ-ում

Տնտեսության զարգացման այս կամ այն փուլի մասին խոսելիս տնտեսագետները շատ հաճախ օգտագործում են «անցում» և «տրանսֆորմացիա» հասկացությունները, ընդ որում, երբեմն հանդիպում ենք այդ երկու կատեգորիաների նույնացման դեպքերի:

Հասարակության իրավիճակի ձևափոխումը կարող է պայմանավորվել միայն օբյեկտիվորեն կամ էլ իրականացվել «սուբյեկտիվ կամքով», սակայն այդ փոփոխությունը ցանկացած դեպքում կատարվում է սուբյեկտիվ գործոնի ակտիվ միջամտությամբ և անպայման պահանջում է նպատակադրություն: Ընդ որում՝ ձևափոխվող սուբյեկտը շատ պատճառների հետևանքով այս կամ այն համարժեքության ընկալում է, թե օբյեկտի ելակետային դրության մեջ ինչից է ցանկանում ազատվել և նոր դրության մեջ ինչ նպատակի է ցանկանում հասնել: Այս կապակցությամբ, «անցումը» (համապատասխանաբար՝ անցումային ժամանակաշրջանը կամ փուլը) նպատակահարմար է անվանել որոշակի ժամանակաշրջանում սոցիալ-տնտեսական ձևափոխումների այնպիսի գործընթաց, որը օբյեկտի ելակետային դրությունը հանգեցնում է որակական տեղաշարժերի՝ հասարակության նոր նպատակադրությանը հասնելու համար: Ի տարբերություն

«անցում» կատեգորիայի՝ տնտեսական «տրանսֆորմացիան» իրենից ներկայացնում է սոցիալ-տնտեսական այնպիսի ձևափոխում, որը նշվում է նրա հատկանիշների ֆորմալ կամ քանակական փոփոխությունով, սակայն չի հասցնում հասարակության ամբողջական որակական նոր նպատակային դրության: Հենց շնորհիվ դրան, տրանսֆորմացիոն գործընթացում սուբյեկտիվ գործոնը դառնում է շատ կարևոր և հաճախ ձեռք է բերում որոշիչ նշանակություն: Որպես տրանսֆորմացիոն գործընթացի արդյունք (հայտանիշ) կարող է ծառայել տնտեսական համակարգի կայուն վիճակի հասնելը¹: Այնպես որ, տնտեսության տրանսֆորմացման նպատակը ձգնաժամի միջոցով (որը բնութագրվում է անհավասարակշռության, անորոշության ուժեղացմամբ, արտադրության անկումով և վերարտադրողական կառուցվածքի փոփոխությամբ) տնտեսությունը մի որակական, համեմատաբար կայուն վիճակից մեկ այլ՝ հավասարակշռված վիճակի հանգեցնելն է: Սակայն երկու դեպքերում էլ, որպես ժողովրդական տնտեսության զարգացման պետական ռազմավարություն և արդյունաբերության աճի դինամիկայի վրա պետության ներգործության հիմնական մեխանիզմ, հանդես է գալիս պետության՝ իր արդյունաբերության զարգացման գործընթացի կարգավորման նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը: Ուստի, անցման շրջանում հաճախակի կրկնվող ու պարբերաբար խորացող ու մարող ձգնաժամերի հետևանքով առաջացած սոցիալ-տնտեսական հետևանքները օրակարգային են դարձնում արդյունաբերության նկատմամբ պետության կողմից իրականացվող քաղաքականության արդյունավետության հարցը: Այն դեռևս կարելի է համարել «պետության կողմից թույլ միջամտությամբ մակրոտնտեսական և շուկայական կողմնորոշում ունեցող քաղաքականություն»:

Այսօր ՀՀ պետության ու կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքականությունը, ընդհանուր առմամբ, ընդունակ չէ ամբողջությամբ ապահովելու տնտեսության և հատկապես արդյունաբերության զարգացման հեռանկարային հիմքը և

¹ Яковец Ю.В., Экономика России; Перемены и перспективы. М., 1996.

լուծելու երկրի առջև ծառացած սոցիալ-տնտեսական էական ու սուր պրոբլեմները³

Միայն կյանքի կոչված հետևողական արդյունաբերական քաղաքականությունն է ի վիճակի վերակառուցել արդյունաբերության կառուցվածքը, բարձրացնել հայրենական ապրանքի մրցունակությունը և լուծել գործազրկության հիմնահարցը: Հարկ է նշել այն փաստը, որ ներկայումս Հայաստանում գոյություն չունի արդյունաբերական² քաղաքականություն (կամ ավելի ճիշտ՝ այն իրականացվում է, առանց որևէ կոորդինացման), արդյունքում՝ ներդրվող պետության միջոցները չեն տալիս պահանջվող հատույցը: Ուստի պետության արդյունաբերական քաղաքականության տեղի և դերի ճիշտ ընտրությունը հանդիսանում է տրանսֆորմացիոն զարգացման շղթայի կարևորագույն օղակներից մեկը: Այն չի կարող հանդես գալ ինքնուրույն, այլ պետք է հանդես գա որպես պետության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության որոշակի կարևոր բաղադրամաս: Ընդ որում, սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը պետք է ոչ թե իրենից ներկայացնի ներդրումային, սոցիալական, ֆինանսական, արդյունաբերական և արտաքին տնտեսական քաղաքականությունների մեխանիկական հավաքածու, այլ՝ որոշակի ուղիղ և հակադարձ կապերով փոխկապակցված բարդ համակարգ: Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական քաղաքականությանը, ապա այն պետք է ակտիվորեն փոխներգործի տնտեսական քաղաքականության բոլոր բաղադրամասերի (բլոկների) վրա:

Պետությունը իր գործունեության ընթացքում օգտագործում է սոսկ արդյունաբերական քաղաքականության (ԱՔ) առանձին տարրեր, ընդ որում՝ դրանք միավորված չեն մի ընդհանուր ռազմավարական համակարգում: Թերևս դա է հիմնական պատճառը, որ Հայաստանում այսօր արդյունաբերությանը վերաբերող պետական ծրագրերը արդյունավետ չեն և հիմնված են բացթողումների, վրիպումների և հաշվետխալների վրա: Մասնավորապես դա բացատրվում է այդ ծրագրերի վատ կոորդինացմամբ և դրանց իրականացման համար տրամադրած

² Դարբինյան Ա. Վ., «Հայաստանը միջազգային փնտեսական ինտեգրացման գործընթացում», Երևան, 2000թ.:

միջոցների ոչ բավարար ծավալով: Շատ կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, թե ինչպես է մեկնաբանվում ԱԲ հասկացությունը, ինչ է այն իրենից ներկայացնում: Նախ նշենք, որ ցանկացած երկրի տնտեսության բնականոն զարգացման համակարգում իր կարևոր դերն ու նշանակությունն ունի պետության կողմից իրականացվող տնտեսական քաղաքականությունը, որը տվյալ տնտեսակարգի, նրա պայմանների և հնարավորությունների շրջանակներում ուղղված է հասարակության կյանքի տնտեսական պարամետրերի բավարարմանը:

Արդյունաբերական քաղաքականությունը կամ, ինչպես հաճախ անվանում են՝ արդյունաբերության կառուցվածքային զարգացման քաղաքականությունը, հանդես է գալիս ուղղորդված և արտահայտում է պետության տնտեսական քաղաքականության նյութականացման հիմնական բաղադրիչներից մեկը և նախանշում է տնտեսական աճի ապահովման և տնտեսության ինտենսիվացման մակարդակի բարձրացումը, դրանց իրականացման մեխանիզմների մշակման և իրականացման ուղղությունները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են պետության տնտեսական քաղաքականության մնացած բոլոր բաղադրիչներին (ուղղություններին): Այսինքն՝ եթե այլ ոլորտներում տնտեսական քաղաքականության կիրառման շրջանակները որոշված են ըստ տվյալ ոլորտի առանձնահատկությունների, ապա ԱԲ-ն ամբողջապես կախված է պետության կողմից իրականացվող՝ տնտեսության ինդուստրացման մակարդակից՝ սերտաձելով պետության ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության հետ: Հանդիսանալով տնտեսական աճի արագացման կառուցվածքային զարգացման քաղաքականություն, ԱԲ-ը հետապնդում է նաև տնտեսական իրնքնուրույնության, տնտեսական անվտանգության և մրցակցության ապահովման, հարկային, վարկային և ներդրումային քաղաքականության իրականացման նպատակների ամբողջություն:

ԱԲ տնտեսագիտական մեկնաբանման և հասկացության բնորոշումների ուսումնասիրությունը ու վերլուծությունը մեզ համոզում է, որ տնտեսական գրականության մեջ այդ հասկացության նկատմամբ միասնական մոտեցում չի ցուցաբերվում և

միանշանակ չի ընկալվում. այն մեկնաբանվում է ինչպես նեղ, այնպես էլ լայն իմաստով: Նեղ իմաստով ԱԲ-ն երբեմն ներկայացվում է որպես արդյունաբերության որոշակի բնագավառին առնչվող կոնկրետ ծրագրի կամ կոորդինացված որոշակի նպատակի իրականացում:

Դրանցից մեկը, օրինակ, արդյունաբերական քաղաքականությունը համարում է արդյունաբերության սկզբնական օղակի՝ ձեռնարկության (ֆիրմայի), արդյունաբերության ենթաճյուղի կամ նույնիսկ առանձին ծրագրի ընտրություն՝ միջոցառումների հատուկ պլանով զարգացնելու համար³, կամ արդյունաբերական քաղաքականությունը ներկայացվում է որպես կառավարության այնպիսի քաղաքականություն, որի նպատակը արդյունաբերության որոշակի ճյուղի կամ կոնկրետ ֆիրմայի վրա ուղղակի ազդեցություն ունենալն է՝ առավելագույն հնարավոր արդյունք ապահովելու համար⁴:

Արդյունաբերական քաղաքականությունը մեկնաբանվում է նաև որպես տնտեսության առանձին ճյուղերի կամ ենթաճյուղերի հիմնախնդիրների լուծման նպատակով դրանց նկատմամբ կառավարությունների կողմից վարվող հատուկ քաղաքականություն⁵ կամ արդյունաբերության կառուցվածքի ձևավորմանն ուղղված քաղաքականություն⁶: Ըստ Լ.Ի.Աբալկինի՝ ԱԲ-ը, իրենից ներկայացնում է ազգային նպատակների գերակայությունների համապատասխան միջոցառումների համակարգ՝ ուղղված արդյունաբերական

³ Brander I., 1987. Shaping Comporativ Avandage; trade polisy, industrial polisy, and economic performance, Toronto, Howe Institute.

⁴ «Պետական գույքի մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) մասին» ՏՀ օրենքը, 13.01.1998թ.

⁵ Tuson L. and Zysman I., 1987a American industry in international competition, Ithaca.

⁶ Абалкин Л.И. Концептуальные вопросы разработки промышленной политики в условиях современной Российской экономики. // Труды вольного экономического общества России. М., 1997, стр. 28-33.

արտադրության կառուցվածքում առաջադիմական փոփոխությանը⁷: Այսինքն՝ ԱԲ-ն միջոցառումների մի համակարգ է, որն ուղղված է ազգային նպատակներին և գերակայություններին համապատասխան արդյունաբերության կառուցվածքի պրոգրեսիվ փոփոխությանը: Սակայն ԱԲ այսպիսի մեկնաբանման արդյունքում ԱԲ օբյեկտը դառնում են արդյունաբերության միջճյուղային համամասնությունները և կառուցվածքային տեղաշարժերը: Հանդիպում ենք կարծիքների, որտեղ էլ ավելի է նեղացվում ԱԲ բնորոշումը՝ հանգեցնելով այն լոկ արդյունաբերության վերակազմակերպմանը⁸:

Լայն առումով ԱԲ բնորոշումները ներառում են նաև պետության կողմից վարվող տնտեսական քաղաքականության այլ տարրեր. որպես կառավարության կողմից ձեռնարկված ցանկացած միջոցառում կամ միջոցառումների համախումբ, որն ուղղված է աջակցելու կամ կանխելու տնտեսության մեջ տեղի ունեցող կառուցվածքային փոփոխությունները⁹: Մեկ այլ ընկալմամբ՝ ԱԲ կարող են նշանակել այն բոլոր միջոցառումները, որոնք ուղղված են տնտեսության մեջ առաջարկի բարելավմանը, այսինքն՝ այն ամենը, ինչը հանգեցնում է տնտեսական աճի, արտադրողականության և մրցունակության բարելավմանը¹⁰:

Առավել լրիվ ու ամփոփ, մեր կարծիքով, ԱԲ-ն բնութագրել է Պենսիլվանիայի համալսարանի էկոնոմիկայի պրոֆեսոր Ջոն Ադամսը: Ադամսը հանդես գալով ԱՄՆ կոնգրեսում՝ ԱԲ մասին լուսմների ընթացքում նշել է, որ ԱԲ-ն պետք է ուղղվի բացառապես արդյունաբերության կառուցվածքի ձևավորմանը

⁷ Նույն փեղում, էջ 30:

⁸ Петроков Н.Я. Реструктуризация как ключевой инструмент промышленной политики // Труды ВЭОР. Промышленная политика России на пороге XXI века. М., 1997, стр. 40-42.

⁹ ՆՏ սոցիալ-փնտեսական վիճակը 2001 թ. Նունվար-դեկտեմբերին. ՆՏ ազգային վիճակագրական ծառայություն, փետեկագիր: Երևան, 2002թ.:

¹⁰ Նայասփանի վիճակագրական փարեգիրք (1999, 2000) ՆՏԱՎԾ, Երևան, 2001թ.:

կամ էլ կոնկրետ ճյուղերի աջակցմանը¹¹: Նրա կարծիքով ԱԲ-ն պետք է ներառի այնպիսի միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեն`

1. Կատարելագործել արդյունաբերության կառուցվածքը կամ էլ ձեռնարկություններին օգնել ու աջակցություն ցուցաբերել նրանց կառուցվածքային ձևափոխումներին հարմարվելու համար:
2. Ներդրումների իրականացման բնագավառում ստեղծել տնտեսական խթաններ:
3. Խթանել հետազոտությունների արդյունքների և մշակումների նյութականացումը:
4. Նոր ճյուղերի ստեղծման և հին ճյուղերից դեպի նոր ճյուղեր ձեռնարկությունների ներհոսքի և արտահոսքի նպատակով միջոցառումների իրականացումը:

Պրոֆ. Ադամսը ընդգծում է, որ ԱԲ-ն պետք է դիտել որպես ձեռնարկությունների վրա ազդելու միջոցառումների համակարգ, որի նպատակն է կառուցվածքային փոփոխություններին հարմարվող նոր արտադրական կարողությունների ստեղծման համար ներդրումային պայմանների ու խթանների ստեղծումը, գիտահետազոտական և գիտական մշակումների անցկացման խթանումը, նոր ճյուղերի ստեղծման նպաստումը, ինչպես նաև ֆիրմաների` հին ճյուղերից դեպի նոր ճյուղեր անցնելը հեշտացնելու համար միջոցառումների ընտրությունը¹²: Նա ԱԲ-ն դիտում է որպես պետության կողմից իրականացվող միջոցառումների այնպիսի համակարգ, որն ազդում է առաջարկի վրա և ուղղված է արդյունաբերության մրցունակության և արտադրողականության բարձրացմանը:

Միևնույն ժամանակ պետք է ընդգծել, որ ԱԲ-ն անհրաժեշտ է հենց տնտեսության տրանսֆորմացման ժամանակաշրջանում, քանի որ հատկապես այդ ժամանակ է էապես բարձրանում ԱԲ դերն ու նշանակությունը: Այսպես, շատ տնտեսագետներ գտնում են, որ Ճապոնիայի և Գերմանիայի տնտեսության

¹¹ Դարբինյան Ա. Վ., «Նայաստախը միջազգային փոփոխական ինֆեզրացման գործընթացում», Երևան, 2000թ., էջ 23-26:

¹² Դարբինյան Ա. Վ., «Նայաստախը միջազգային փոփոխական ինֆեզրացման գործընթացում», Երևան, 2000թ., էջ 27-29:

հետպատերազմյան հաջող զարգացումը՝ այդ երկրներում կիրառվող արդյունավետ ԱՔ արդյունք էր: Ընդ որում, այդ տնտեսագետները տարբերում են ԱՔ այս կամ այն գործիքի (լծակի) դերը՝ նշելով, որ հատկապես խորը տրանսֆորմացիոն գործընթացների փուլերում (Ֆրանսիայում և Գերմանիայում 50-60-ական թվականներին, Ժամանակակից տնտեսական աճի մեխանիզմների ձևավորման և էական կառուցվածքային տեղաշարժերի փուլում՝ 70-80-ական թվականների առաջին կեսին) այդ երկրներում բարեփոխման ընթացքում ակտիվորեն օգտագործվում էին ԱՔ գործիքները¹³:

ԱՔ նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել և այժմ էլ շարունակում է ցուցաբերել Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովը (ԵՏՀ): Այսպես՝ 1995 թվականին ժնևում կայացած ԱՔ և արդյունաբերության վերակառուցման հարցերին նվիրված խորհրդակցությունում ԵՏՀ-ը ներկայացրել է այն հիմնահարցերը, որոնց լուծումով է պայմանավորված ամեն մի երկրում ԱՔ հաջող իրականացումը¹⁴: Դրանք են՝

1. բարեփոխումներ նորմաստեղծման և օրինաստեղծման շրջանակներում (ներառյալ՝ ազատականացման, ապակարգավորման, սոցիալական, աշխատանքային և արդյունաբերական օրենսդրության, ֆինանսական ինժինիրինգի, սեփականաշնորհմանը առնչվող հիմնախնդիրները),
2. քաղաքականություն՝ արդյունաբերության կոնկրետ հատվածներում (արդյունաբերության վերակառուցում, փոքր և միջին ձեռնարկությունների աջակցում, բարձր գերակայություն ունեցող ճյուղերի աջակցում),
3. զբաղվածություն և արտադրողականություն,
4. նյութական ակտիվներում (արդյունաբերություն, տրանսպորտային ենթակառուցվածք, կապ) ներդրումներ,

¹³ Այս մասին մասնավորապես ընդգծվել է «Շուկայական ձևափոխումների և կառուցվածքային տեղաշարժերի քաղաքականությունը Ռուսաստանում» գերմանա-ռուսական սեմինարում՝ գերմանացի մասնակիցների կողմից: Տե՛ս՝ Շնի, 1996 N1-2:

¹⁴ Гельвановский М.И. Государственная промышленная политика в переходный период // Аналитический вестник ИАУ, советы реформации РФ, 1998, N 2. Часть 2, стр. 50-65.

5. ոչ նյութական ակտիվներում (արդյունաբերական հետազոտություններ և մշակումներ, տեխնոլոգիաների փոխանցում, կադրերի պատրաստում, այդ թվում՝ կառավարչական, որակի բարձրացում, էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաներ, ստանդարտացում և վիճակագրություն) ներդրումներ,
6. մրցակցություն և քաղաքականություն՝ մրցակցության բնագավառում (միջոցառումներ ներքին շուկայում, արտահանման զարգացում ու խթանում, առևտրի ազատականացում),
7. միջազգային ներդրումներ,
8. էկոլոգիական քաղաքականություն, արդյունաբերական էկոլոգիա,
9. արդյունաբերական ոլորտներում էներգետիկ քաղաքականություն,
10. զարգացած երկրների միջև, ինչպես նաև այն երկրների միջև, որոնք ընտրել են բարեփոխումների ուղին, արդյունաբերական համագործակցության իրականացում,
11. անցման փուլում գտնվող երկրների արդյունաբերության զարգացման առանձնահատուկ ոլորտներ:

Ընդհանրացնելով նշենք, **ԱՔ ասելով պետք է հասկանալ միջոցառումների այն համակարգը, որն ուղղված է՝**

- մի կողմից՝ արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքում առաջադիմական փոփոխություններ՝ ազգային նպատակներին և գերակայություններին համապատասխան
- մյուս կողմից՝ երկրի արտադրական ներուժի արդյունավետ օգտագործմանն ու զարգացմանը:

ԱՔ-ն հաշվի է առնում նաև ռեսուրսային և ժամանակային սահմանափակումներ, որոնք ծագում են վերոհիշյալ գերակայությունները իրականացնելու գործընթացում:

ԱՔ բոլոր բնորոշումներին ընդհանրական է մեկ հիմնական գիծ՝ այն է, ԱՔ-ն ուղղված է տնտեսության այս կամ այն մակարդակում կամ հատվածում զարգացման կոնկրետ խնդրի լուծմանը: Իսկ քանի որ վերջինս ապահովելու համար յուրաքանչյուր երկիր պետք է արդյունավետ օգտագործի իր հնարավորությունները, ապա կարծում ենք, որ լայն իմաստով

արդյունաբերական քաղաքականությունը պետք է ուղղված լինի հենց այդ խնդիրների լուծմանը: Ինչ վերաբերում է ռազմավարական արդյունաբերական քաղաքականությանը, ապա դա տնտեսական աճի բարձր տեմպեր ապահովելու նպատակով առկա ռեսուրսները առավել արդյունավետ ուղիներով և եղանակներով օգտագործելու քաղաքականությունն է:

Կախված ընդգրկման ոլորտներից և մակարդակից՝ տնտեսագետներն առանձնացնում են **արդյունաբերական քաղաքականություն քաղկացուցիչների մեծ փաթեթ**: Մասնավորապես պրոֆեսոր Զ.Ադամսի կողմից առանձնացվել են ԱՔ հետևյալ բաղկացուցիչները¹⁵

- Ընդհանուր կամ ոչ ընտրանքային արդյունաբերական քաղաքականություն, որի դեպքում չի առանձնացվում որևէ ոլորտ և բոլորի նկատմամբ վարվում է հավասար քաղաքականություն՝ նպաստելով սոցիալական, ֆինանսական և շուկայական ենթակառույցների զարգացմանը:
- Գործունեության առանձին փուլին ուղղված քաղաքականություն, որի դեպքում աջակցության համար ընտրվում է արտադրական գործընթացի որևէ փուլ, ինչպես օրինակ՝ գործնական նշանակություն ունեցող գիտական հետազոտությունների օժանդակելը:
- Հատվածային քաղաքականություն, որի դեպքում աջակցության օբյեկտը տնտեսության լայն հատվածներն են, ասենք՝ արդյունաբերությունը կամ գյուղատնտեսությունը:
- Առանձին արտադրության, ճյուղի կամ ենթաճյուղի զարգացմանը աջակցության քաղաքականությունը:
- Առանձին ֆիրմաներին կամ ծրագրերին ուղղված աջակցության քաղաքականությունը:
- Առանձին տարածքների աջակցության քաղաքականություն, որի դեպքում նպատակը երկրի որևէ տարածքի զարգացումն է՝ դրանում որևէ հատվածի,

¹⁵ Adams, G., and Bolino A., 1983., Meaning of industrial policy, in industrial policies for Growth and Competitiveness, Lexington, MA; Lexington Books, p.15.

արտադրության կամ գործունեության տեսակի զարգացման միջոցով:

Սակայն այս բաղկացուցիչների ընդհանուր թերությունն այն է, որ դրանք շատ են նեղացված ու վերացարկված, այնինչ իրականում, ինչպես հետագայում կհանդգվենք, այդ բաղկացուցիչներն առավել լայն ընդգրկվածություն ունեն և փոխադարձորեն կապված են մեկը մյուսի հետ:

Արդյունաբերական քաղաքականության նպատակներից, ընդգրկման ոլորտից և ուղղվածությունից կախված՝ տնտեսագետները դրանք դասակարգում են¹⁶.

ա) կախված տնտեսության մակարդակի ընդգրկման բնույթից՝ մակրոտնտեսական կամ սելեկտիվային (հատվածային, ընտրանքային) և միկրոտնտեսական,

բ) կախված պետության կողմից տնտեսության վարմանը միջամտության աստիճանից՝ շուկայական, միջամտողական (ինտերվենցիոնիստական) և խառը¹⁷,

գ) կախված արտաքին առևտրի քաղաքականության ուղղվածությունից՝ ներմուծման փոխարինման, արտահանման կողմնորոշում ունեցող և ազատական¹⁸:

Մակրոտնտեսական, շուկայական և ազատական ուղղվածությունների դեպքում տնտեսության զարգացումը հիմնականում վերապահվում է շուկայական ուժերին: Պետությունն այս դեպքում արդյունաբերության քաղաքականությունը վարում է միջնորդավորված լծակների միջոցով՝ բոլորի համար ստեղծելով գործարարության զարգացման հավասար պայմաններ:

Միջամտողական արդյունաբերական քաղաքականությունը հիմնականում բնորոշ է կենտրոնացված պլանային տնտեսություններին, երբ տնտեսության մեջ ռեսուրսների բաշխման

¹⁶ Այս մասին մանրամասն տես՝ Դարբինյան Ա.Վ., Նայաստանը տնտեսական ինտեգրացման գործընթացում, Երևան, «Պետական ծառայություն», 2000թ.

¹⁷ Jacquemin A., 1984, European Industry; Public Policy and Corporate strategy, Oxford:

¹⁸ Industrial Policies in East Asia, 1998, Namula Research Institute, p. 10.

հարցերում պետության անմիջական միջամտությունը գերակշիռ է:

Ձարգացող և անցումային երկրներին հիմնականում բնորոշ է այնպիսի խառը ԱՔ, որն իր բնույթով կարող է լինել ինչպես մակրոտնտեսական, շուկայական կամ ազատական, այնպես էլ սելեկտիվային և միկրոտնտեսական: Սակայն այս դեպքում պետության միջամտության աստիճանը և եղանակները տարբեր են: Հարկ է նշել, որ ԱՔ տարրերը ոչ մի երկրում առանձին չեն դրսևորվում, քանի որ կախված տնտեսության զարգացման առանձնահատկություններից՝ որոշակի ժամանակահատվածում կարող են կիրառվել դրանցից նույնիսկ մի քանիսը միաժամանակ կամ էլ՝ իրար հետ սերտաձած:

Քանի որ զարգացած երկրների տնտեսական համակարգի նպատակը շուկայական ուժերի ազատ գործունեությանը նպաստելն է և մասնավոր ձեռնարկատիրության զարգացման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը, ապա արդյունաբերական քաղաքականությունն այս երկրներում կարելի է համարել շուկայական, քանի որ այն հիմնված է ազատ մրցակցության սկզբունքի հնարավորինս լիարժեք կիրառման վրա: Իսկ եթե այս կամ այն երկրում պետության կողմից միջամտությունն անհրաժեշտ է, ապա դա կատարվում է միայն հստակ սահմանված օրենսդրական դաշտի շրջանակներում: Ընտրանքային միջամտությունը հիմնականում ընդունելի չէ, քանի որ այն ամբողջ հասարակության հաշվին միայն որոշակի խմբերի համար է բարենպաստ պայմաններ ստեղծում: Այս երկրներում կառավարությունները ձգտում են մակրոտնտեսական քաղաքականության միջոցով բարենպաստ միջավայր ստեղծել ներդրումների ներգրավման համար և աջակցել աշխատուժի որակավորման բարձրացմանը: Այսպիսի երկրների համար ԱՔ ամենագործուն և ակտիվ լծակն արագացված ամորտիզացիայի քաղաքականությունն է, որը ներդրումների խրախուսման և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման ամենակարևոր խթանն է¹⁹:

¹⁹ Բոստանջյան Վ.Բ., Դավթյան Ս., «Տնտեսական քաղաքականության ուղղությունները անցումային շրջանում», Շուկայական փոփոխության անցման արդիի հիմնախնդիրները Նայաստանում, ՏՀ ՖԷՆ ՏՀԻ, Երևան, 1997թ., էջ 170:

Չնայած զուտ շուկայական կողմնորոշում ունեցող արդյունաբերական քաղաքականության իրականացմանը, այնուամենայնիվ այսպիսի երկրներում նույնպես հայտնի են կառավարության միջամտության փաստեր: Այսպես, Ճապոնիայում (ավելի մեծ չափով) և Ֆրանսիայում արդյունաբերական քաղաքականությունը բավականին ժամանակ միջամտողական բնույթ է ունեցել: Բայց եթե առաջին դեպքում ռազմավարական արդյունաբերական քաղաքականության հետևողական իրականացման շնորհիվ ապահովվել են շոշափելի արդյունքներ, ապա նույնը չի կարելի ասել երկրորդի մասին, որտեղ արդյունքները ավելի համեստ են: Բայց թե՛ մեկ՝ և թե՛ մյուս դեպքերում արդյունաբերական քաղաքականության փոփոխության ընդհանուր միտումը դեպի ավելի ընդգծված շուկայականն է՝ տնտեսության զարգացման հարցերում պետության անմիջական միջամտության աստիճանական վերացումը:

Սակայն անցումային երկրների համար, արդյունաբերական քաղաքականության բնագավառում ևս, թերևս, ավելի ուսանելի է Արևելյան Ասիայի նոր արդյունաբերականացված երկրների փորձը, քանի որ զարգացած երկրներն արդյունաբերական քաղաքականություն իրականացնում են արդեն ձևավորված և խորը արմատներ ունեցող շուկայական ինստիտուտների, սովորությունների և տնտեսության կառուցվածքի պայմաններում: Իսկ անցումային երկրները դեռևս այդ ամենը նոր միայն պետք է ստեղծեն կամ նոր ստեղծածը զարգացնեն, ինչը, բնականաբար իր կնիքն է դնելու նաև արդյունաբերական քաղաքականության վրա: Ըստ էության, մենք պետք է անցնենք նոր արդյունաբերականացվող երկրների ճանապարհը և, այս տեսանկյունից, բնականաբար, մեզ համար շատ ավելի կիրառելի կարող է լինել նրանց փորձը²⁰:

Արդյունաբերական քաղաքականության վարքագծի հետահայաց վերլուծության արդյունքները վկայում են, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մի շարք

²⁰ Դարբինյան Ա. Վ., «Տայասրանը միջազգային փոքրագույն ինֆեզիցման գործընթացում», Երևան, 2000թ., էջ 171:

երկրներում այն զարգացել է երեք փուլով²¹: Ընդ որում՝ երկրների մեծ մասը ի սկզբանե որդեգրել է ազատական առևտրական քաղաքականություն, այնինչ մնացած երկրներն իրականացրել են ներմուծման փոխարինման քաղաքականություն, ժամանակի ընթացքում տնտեսական աճի և արդյունաբերականացման բարձր տեմպերի ապահովման քաղաքականություն: Ներմուծման փոխարինման քաղաքականությունը այսօր՝ գլոբալացման գործընթացի արագացման պայմաններում, սպառել է իրեն և տնտեսական կայուն և բարձր տեմպերով աճ չի կարող ապահովել:

Ներմուծման փոխարինման քաղաքականությունից դեպի արտահանման խրախուսումը առաջինը, 50-ական թվականների վերջին և 60-ական թվականների սկզբներին, անցում կատարեցին Ճապոնիան, Հարավային Կորեան, քանի որ այս երկրները հարուստ չէին բնական ռեսուրսներով և, բնականաբար, տնտեսական աճ ապահովելու համար պետք է արդյունաբերական արտադրանք արտահանեին: Իսկ շատ երկրներ, որոնք ավելի հարուստ էին բնական ռեսուրսներով, անցումը արտահանման կողմնորոշում ունեցող քաղաքականության սկսեցին միայն 80-ական թվականների կեսերից, երբ հումքի գները միջազգային շուկայում սկսեցին էականապես ընկնել:

Ներկայումս այս տարածաշրջանի ԱԲ-ան կոչված է լուծելու արտադրության տեխնիկա-տեխնոլոգիական բազայի վերափոխման խնդիր, քանի որ նրանց մի մասը արդեն մոտեցել են զարգացած երկրների մակարդակին: Սակայն զարգացած երկրների ժամանակակից տեխնոլոգիաների ձեռքբերումը դառնում է ավելի ու ավելի դժվար խնդիր, քանի որ համաշխարհային շուկաներում աճող մրցակցության պայմաններում արդյունաբերապես զարգացած երկրները ձգտում են պահպանել նվաճած համեմատական առավել-ությունները, տեխնոլոգիական ձեռքբերումները՝ հատկապես ՕՈՒՆ-երի ներհուսքի խրախուսման ճանապարհով:

²¹ Industrial Policies in East Asia, 1998, Namula Research Institute, p

Արդյունաբերության արդիականացման քաղաքականության բնագավառում շատ երկրներ առաջնություն են տալիս իրենց տնտեսությունների համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող հեռանկարային ճյուղերին: Նման մոտեցումն ավելի արդարացված է այն երկրների համար, որոնց տնտեսական զարգացումը հետ է մնացել: Իսկ ավելի զարգացած երկրների համար այն չի կարող արդյունավետ լինել: Նման միջամտությունն ավելի զարգացած երկրների համար արդեն անցյալ է և նրանք ներկայումս հիմնականում կենտրոնացված են շուկայական գործոնների վրա:

Ջարգացած երկրների ներկայիս արդյունաբերական քաղաքականությունը բնութագրվում է ևս երկու առանձնահատկություններով, որոնք նույնպես կոչված են նպաստելու դրանց տնտեսական արդիականացմանը:

Առաջինը տնտեսության ճյուղերի միջև փոխադարձ կապի ուժեղացման միտումն է, այսպես կոչված՝ արդյունաբերական խմբերի ձևավորումը, որոնք իրենցից ներկայացնում են տեխնոլոգիապես միմյանց մոտ արդյունաբերության ենթաճյուղերի արտադրությունների համախումբ և միմյանց հետ կապված են ուղղահայաց ու հորիզոնական կապերով: Արդյունաբերական այդպիսի խմբեր կարող են ձևավորվել օրինակ, բիոտեխնոլոգիաներ, նոր նյութեր, միկրոէլեկտրոնիկա և այլն սպասարկող ճյուղերը: Ջարգացող երկրներում արդյունաբերական խմբերի ձևավորումը մասնագետների կողմից ներկայումս դիտարկվում է որպես տվյալ երկրի մրցակցային առավելությունների դրսևորման և տեխնոլոգիական նորարարության զարգացման կարևորագույն գործոն²²:

Երկրորդը երկրների տնտեսությունների տարբեր արտադրությունների միջև (այնտեղ, որտեղ դա հնարավոր է) տարածաշրջանային կապերի և համագործակցության հաստատումն է: Այսինքն՝ զարգացման այս փուլում երկրներն ամբողջովին գիտակցում են տարածաշրջանային համագործակցության խորացման անհրաժեշտությունն իրենց տնտեսությունների հետագա կայուն աճի համար:

²² Michael E. Porter, 1998. The Competitive Advantage of Nations. P. 71.

Հատկանշական է, որ այսօր արդեն տնտեսության զարգացման բնագավառում բավականին հաջողության հասած համարյա բոլոր երկրներում արդյունաբերական քաղաքականությունը իրականացվում է համաձայն պետության կողմից նախօրոք մշակված ծրագրերի, որոնք կարող են ունենալ ժամանակային տարբեր կտրվածք և ընդգրկել տնտեսության տարբեր ոլորտներ ու մակարդակներ: Բնականաբար հնարավոր չէ ներկայացնել զարգացած երկրների կողմից վարվող արդյունաբերական քաղաքականությունը և դրա իրականացման բոլոր առանձնահատկությունները, մանավանդ որ ընդհանուր գծերով ունենալով մի շարք նմանություններ, ռազմավարության իրականացման մեխանիզմների առումով դրանք էականորեն տարբերվում են:

Անցումային երկրների արդյունաբերական քաղաքականության ուղղվածության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն նույնպես հիմնականում չի պարունակում ուղղակի միջամտության տարրեր: Բայց դա չի նշանակում, որ նրանք չեն կիրառում արդյունաբերական քաղաքականության վրա ազդելու միջնորդավորված լծակներ: Ավելին, մի շարք երկրներ, ինչպես ասենք՝ Հունգարիան, Սլովենիան, Սլովակիան և այլն, շատ ակտիվ են գիտահետազոտական, կրթական, ինչպես նաև մասնավոր բիզնեսին սպասարկող տարաբնույթ ինստիտուտների աջակցության հարցերում²³:

Անցումային երկրները սահմանափակ ռեսուրսները լավագույն ձևով տնօրինելու, օգտագործելու և արագորեն զարգացած երկրներին հասնելու համար պետք է կարողանան կենտրոնացնել այդ ռեսուրսները տնտեսության համեմատական առավելություններ ունեցող ճյուղերում՝ օգտագործելով զարգացած երկրների տեխնոլոգիական ձեռքբերումները: Նման քաղաքականությունը թույլ կտա համեմատաբար կարճատև ժամանակահատվածում հասնել զարգացած երկրների մակարդակին:

²³ Industrial Competitiveness in EC Europe. 1999, Edition by Martin Myant, Edward Elgar, AK.p 14.

ԱՔ գերակայությունների ընտրությունը որոշվում է արտադրության ոլորտի բարեփոխման (մոդեռնացման) տիպի ընտրությամբ:

Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, այս կամ այն երկիրը որոշակի կոնկրետ ժամանակահատվածում կողմնորոշված է լինում դեպի վերջնական պահանջարկի այս կամ այն «գերակայությունը»: Բարեփոխվող տնտեսության ընդհանուր հաշվեկշռվածության տեսանկյունից՝ արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքային տեղաշարժերը պետք է կախված լինեն վերջնական պահանջարկի կառուցվածքային փոփոխություններից: Հետևապես ԱՔ-ն կախված է երկրի տնտեսության զարգացման մակարդակից, երկրում իրականացվող տնտեսական քաղաքականության ռազմավարությունից, կարող է իրականացվել ներքոհիշյալ չորս հիմնական մոդելներով՝

1. հասարակական վերարտադրության սպառողական կողմնորոշմամբ մոդելով,
2. արտահանման կողմնորոշմամբ մոդելով,
3. ներդրումների կողմնորոշմամբ մոդելով ,
4. ռազմականացված տնտեսությամբ մոդելով:

Փորձենք առանձին-առանձին լուսաբանել և բնութագրել այն հիմնական պայմանները, որոնց առկայությունը հնարավորություն կտա դրսևորվել ԱՔ այս կամ այն ուղղությունը:

Սպառողական կողմնորոշմամբ մոդել: Կարելի է նշել այս մոդելով տնտեսական քաղաքականություն իրականացնող առնվազն երկու ստվարախումբ երկրներ.

Առաջին խումբը տնտեսապես թույլ զարգացած այն երկրներն են, որոնք ունեն առաջնային պահանջմունքների ելակետային շատ թույլ հագեցվածության մակարդակ: Այս մոդելի իրականացումը նախատեսում է.

- գյուղատնտեսության ապրանքայնության բարձրացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծում,
- սպառողական պահանջարկը ձևավորող բնակչության իրական եկամուտների աճ,
- գյուղատնտեսության և նրա արտադրանքի վերամշակման գործընթացի արդիականացում,

- ներքին շուկայի ենթակառուցվածքի ձևավորում,
- բնակչին արարության զարգացում (կապված ուրբանիզացման անխուսափելիության հետ):

Սակայն ԱԲ դրսևորման այս մոդելին ներհատուկ են երկու կոշտ սահմանափակումներ՝

- առաջինը՝ բարձր կապիտալատարություն, որպես կանոն, ներքին ֆինանսական դեֆիցիտի և ներդրումների համար նյութական բազայի բացակայության պայմաններում,
- երկրորդը՝ որպես կանոն, պահանջարկի շատ ցածր մակարդակը՝ կապված հասարակության աղքատության և ներքին շուկայի թույլ զարգացման հետ:

Հարկ է նշել, որ այս սահմանափակմանը առնչվել են Հնդկաստանը և Լատինական Ամերիկայի գրեթե բոլոր երկրները:

Այս մոդելն իրականացնող **երկրորդ խումբ** երկրները, ընդհակառակը՝ առաջնային պահանջմունքների բավարարման բարձր մակարդակի այն երկրներն են, որոնք անցնում են սպառողական նոր չափանիշների և կողմնորոշումների: ԱԲ այս ուղղության հիմնական ջատագովներն են եղել ԱՄՆ-ը՝ 40-ական թվականներից մինչև 60-ական թվականների վերջը և հետպատերազմյան Գերմանիան: Այս մոդելի շրջանակներում արտադրական ոլորտում կառուցվածքային տեղաշարժերը ընդունում են սպառողական ուղղություն՝ հենվելով բնակչության եկամուտների և պետության սոցիալական ծախսերի դինամիկ աճի վրա: Վերջիններս խթանում են սպառման առարկաների արտադրության արագ զարգացումը, առաջին հերթին՝ երկարաժամկետ օգտագործման բարդ համակարգերի, տեխնիկայի (ավտոմեքենաներ, բարդ համակարգիչներ և այլն): Իսկ այն ճյուղերը, որոնք կողմնորոշված են դեպի այդ արտադրատեսակների արտադրությունը, ձևավորում են այսպես ասած՝ **«Բարեփոխման կառուցվածքային միջուկ»**, որի զարգացումը, համարյա առանց բացառության, խիստ ձևափոխող ազդեցություն է թողնում տնտեսության մնացած հատվածների վարքագծի վրա:

Հարկ է նշել, որ ԱԲ այս մոդելի համար կարևոր գործոն է համարվում հզոր տեխնոլոգիական առաջընթացը, որն էլ

արտացոլվում է վերարտադրության արդյունավետության ընդհանուր բարձրացման մեջ: Դա իրականացվում է երեք գլխավոր ուղղություններով.

1. Համեմատաբար դոմինանտ (գերակշռող) են դառնում ոչ կապիտալատար արտադրությունները՝ թուլացնելով ներդրումների ծանրաբեռնվածությունը տնտեսության վրա: Պատահական չէ, որ ԱՄՆ-ում 50-ական թվականներին կապիտալատարության միջին տարեկան նվազումը կազմել է մոտ 1,1%, իսկ 60-ական թվականներին այն տարեկան աճել է ընդամենը 0,4%-ով: Այնինչ, այդ նույն ժամանակահատվածում Ճապոնիայում, որն իրականացնում էր ԱՔ երկրորդ՝ ներդրմամբ կողմնորոշված մոդելը, կապիտալատարությունը համեմատասխանաբար կազմել է 6,2 և 3,6%:

2. Սոցիալական կողմնորոշում ունեցող ճյուղերում առաջավոր տեխնոլոգիայի զարգացումը նպաստում է նյութատարության կրճատմանը, կողմնորոշելով պահանջարկը դեպի որակապես նոր բազային ռեսուրսները (օրինակ, ԱՄՆ-ում կենցաղային տեխնիկայի, ավտոմեքենաների արտադրության բուռն զարգացումը պայմանավորեց պլաստմասսայի, ալյումինի ծուլվածքի առաջավոր տեսակների օգտագործման ոլորտի ընդլայնումը, տնային տնտեսությունների արագ էլեկտրիֆիկացումը): Վերջինս էլ հետագայում խթանեց կիսահաղորդիչների արտադրությունը, որով էլ դրվեց համակարգչային ինդուստրիայի ստեղծման ու արագ զարգացման հիմքը:

3. Աշխատուժի թանկացումը և սոցիալական ապահովագրության վրա կատարվող ծախսերի աճը խթանում է ավտոմատացումը և նախապատրաստում ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների տարածումը:

Ինչ վերաբերում է **ներմուծման կողմնորոշման** հիմնահարցին, ապա, ըստ էության, խոսքը ներքին շուկայի ապահովման ստրատեգիայի մասին է, առավելապես ազգային արտադրության զարգացման հիման վրա՝ որպես խիստ տրամաբանական մեր երկրի համար: Առավել ևս, այն մատնանշում է ժողովրդական տնտեսության համալիրի դեզինտեգրացման հաղթահարման և հասարակական վերարտադրության միասնականության վերականգման

Ճանապարհը: Ակտիվ արտահանման փոխարինումը համարվում է կարևոր միջոց վճարային հաշվեկշռի բարելավման և երկրի արտարժույթի պաշարի պահպանման ու ավելացման, ինֆլյացիայի հաղթահարման, ներքին նորմալացման և գործազրկության հաղթահարման համար: Սակայն ԱԲ կառուցվածքի ձևավորման այս մոտեցման բացարձակացումը հազիվ թե օգտակար լինի: Չի կարելի թույլ տալ ավտարկիա, քանի որ մեր ճանապարհը՝ եվրոպական, կովկասյան և, ինչու չէ, մերձավորարևելյան շուկաներին և կապերին արդյունավետ ձևով և հավասարի իրավունքով միանալու մեջ է: Ներմուծումը հարստացնում է ներքին շուկայի ասորտիմենտը, որոշ դեպքերում՝ հեշտացնում է ժամանակակից տեխնոլոգիայի ներդրումը, իսկ շատ դեպքերում էլ՝ ներկայացնում է միակ հնարավորությունը:

Արտահանման կողմնորոշմամբ մոդել: Այս մոդելի հիմնական նպատակը համաշխարհային շուկայում հնարավոր խորշերի նվաճումն է բարձր մակարդակի մշակմամբ արդյունաբերական արտադրանքի արտահանման ընդլայնման ճանապարհով: Այս գործընթացով տնտեսությունը միանգամից լուծում է մի շարք հիմնական հարցեր.

1. հաղթահարվում է ներքին շուկայի սահմանափակությունը,
2. կուտակման լրացուցիչ աղբյուրներ են մոբիլիզացվում, քանի որ արտահանման եկամուտներին զուգընթաց, ԱԲ այս մոդելի պայմաններում, տեղի է ունենում ՕՈՒՆ-երի ներհոսք,
3. տնտեսությունը հենց սկզբից կողմնորոշվում է դեպի առաջավոր երկրների բարձր տեխնիկատեխնոլոգիական և կազմակերպական ստանդարտներ,
4. խթանում է արդյունաբերական արտադրության դիվերսիֆիկացումը,
5. մի շարք դեպքերում հաջողվում է իրագործել զարգացող երկրների նկատմամբ «հետամնացության առավելությունը»՝ կապված աշխատուժի և հումքի էժանության, արդեն «պատրաստի» և գործնականում «փորձարկված» ինդուստրիալ տեխնոլոգիաների և արդյունաբերական

նմանօրինակների բազմացման, ինչպես նաև էկոլոգիայի նկատմամբ նվազեցված պահանջների հետ:

Որպես մոդելի կիրառման օբյեկտ՝ ժամանակին ծառայել են Հեռավոր Արևելքի երկրները (Հարավային Կորեան, Թայվանը, Հոնկոնգը, Սինգապուրը, Ինդոնեզիան, Մալայզիան, Թաիլանդը և այլն): Սակայն այս մոդելի իրականացման ընթացքում տնտեսությունը առնչվում է մի շարք լուրջ հիմնահարցերի, որոնցից կարելի է առանձնացնել՝

1. Սկսած 80-ական թվականների երկրորդ կեսից՝ խիստ դժվարացան տեխնիկապես հետամնաց տնտեսության կառուցվածքում առաջավոր տեխնոլոգիայի ներդրման պայմանները: 70-ից մինչև 80-ական թվականների առաջին կեսը դարձավ «երրորդ աշխարհի» երկրների մոդեռնացման համար բարենպաստ ժամանակաշրջան, քանի որ զարգացած երկրները ներդրեցին հումքատար, էներգաաշխատատար արտադրություններ: Բացի դրանից, ինչպես նշվել է «Ջարգացող երկրների տնտեսական բարեփոխումների փորձի ամփոփման մեջ»²⁴, քանի դեռ էլեկտրոնիկան օգտագործվում էր կենցաղային տեխնիկայի համար որպես «խճողակ, միջուկ», առաջ եկան ինդուստրիալ համակարգի մոդեռնացման համար բարենպաստ պայմաններ՝ «պտուտակահանի տեխնոլոգիայի» հիման վրա տեխնիկական նմուշների տիրաժավորում, արտահանումը կողմնորոշող բարդ արտադրությունների աստիճանական ինտենսիվ զարգացում: Սակայն 80-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած՝ համաշխարհային տնտեսության զարգացման նոր փուլի հետ կապված, կարևոր գործոն դարձավ ոչ թե տիրաժավորումը, այլ, տեխնոլոգիական գործընթացների բարձր տեղեկատվացման պայմաններում, արտադրանքի մշտական նորացումը, որն էլ նպաստեց դրանց համար անհրաժեշտ օժանդակ տնտեսությունների ենթակառուցվածքների, շուկայի համապատասխան կառուցվածքի ստեղծմանը, կադրերի պատրաստման անընդհատության ապահովմանը, աշխատանքի կատարողական կարգապահության բարձրացմանը և այլն:

²⁴ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. М., Прайм-ТАСС, 1997, стр. 113.

Այսինքն՝ այն ինչ-որ մոդեռնացնողները չունենին և դրսից բերելն էլ կամ շատ դժվար էր, կամ էլ՝ անհնարին: Պատահական չէր, որ արդեն 80-ական թվականների վերջին «Երրորդ աշխարհի» երկրներում նկատվեցին կիսահաղորդիչների, միկրոպրոցեսորների և այլ էլեկտրոնային բաղադրամասերի արտադրությունների տեղափոխում դեպի համաշխարհային տնտեսության կենտրոն²⁵:

2. Դիտարկվող ԱՔ մոդելը, որպես կանոն, նախատեսում է տեխնոլոգիաների հանդիպակաց ներմուծում. ընդ որում, մեծամասամբ արտադրության բաղադրամասերի գծով: Սակայն այստեղ կարող են ծագել երեք բավականին վտանգավոր երևույթներ՝

- նոր տեխնիկայի յուրացումը, առանց համապատասխան կապիտալ ներդրումների, բավականին դժվար է, որի ընդլայնումը կարող է հանգեցնել ազգային տնտեսության մի մասի վրա ազգային մասշտաբով հսկողության կորստի (իզուր չէ, որ Հարավային Կորեան և Թայվանը, զարգացնելով տեխնոլոգիայի ներմուծման գործընթացը, պահպանողական են վերաբերվում արտասահմանյան ներդրումներին):
- սարքավորումների, լիցենզիաների, նոու-հաուսների և այլնի ներմուծման հիման վրա տեխնոլոգիական և գիտահետազոտական բազայի ձևավորումը հանգեցնում է վերարտադրության երկարաժամկետ գլխավոր գործոնների կախվածության արտաքին պայմաններից, ինչպես նաև.
 - համաշխարհային շուկայի կոնյունկտուրայից,
 - վճարային հաշվեկշռի դրությունից,
 - վարկերի հասանելիությունից:

Տվյալ մոդելի կիրառումը նպաստում է հասարակության սոցիալական միատարրության և դեպի արտաքին ու ներքին շուկաները կողմնորոշված կառավարիչների միջև պայքարի ու հակասությունների խորացման:

²⁵ Опыт экономических реформ в развивающихся странах. М., 1992, էջ 50-52:

Առաջին և հիմնավորված փաստարկը արտահանման կողմնորոշում ունեցող արդյունաբերության զարգացման օգտին՝ ընդլայնված վերարտադրությունն է՝ առավելապես արտահանման ճյուղերի հիման վրա (թեթև արդյունաբերության, քիմիական և էներգետիկ արդյունաբերություն և այլն):

Երկրորդը՝ այդ ճյուղերի առավել բարձր տնտեսական արդյունավետությունն է:

Երրորդ փաստարկն այն է, որ արտահանող ճյուղերի զարգացումը առաջացնում է բազմարկչի էֆեկտ և կարող է խթանել մեքենաշինության և այն ճյուղերի զարգացումը, որոնք նպաստում են արտահանման կողմնորոշված ճյուղերի սպառման զարգացմանը:

Չորրորդ փաստարկը հիմնված է մի շարք երկրների, մասնավորապես՝ Չիլիի, Սինգապուրի, Մալայզիայի, Թաիլանդի, ԱՊՀ որոշ երկրների փորձի վրա:

Սակայն կան նաև հակափաստարկներ: Այս մեթոդի բացարձակացումը հանգեցնում է հայրենական արտադրանքի կառուցվածքի պրիմիտիվացմանը՝ դրանով իսկ թուլացնելով նրա հիմքերը:

Արտահանման կողմնորոշմանը նպաստող ԱՔ ռազմավարության մշակման համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք կարևոր միջոցառումներ, որոնցից հատկանշական են՝

1. Առավել արդյունավետ օգտագործել միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից բարեփոխումների նպատակով հատկացված վարկերը և այլ միջոցները (դրանք մասնավորապես ուղղել պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացմանը, մասնավոր հատվածի աջակցմանը և այլն), հատկապես այդ նպատակի համար ստեղծված հատուկ ֆոնդերի միջոցով:

2. Մշակել գիտական, տեխնոլոգիական պարկերի ստեղծման ու ինֆորմացիոն բարձր տեխնոլոգիաների օգտագործման ծրագրեր և նպաստել դրանց պրակտիկ կիրառությանը:

3. Նպաստել ձեռնարկությունների (հատկապես՝ տեղական) արտահանման ծավալների մեծացմանն ուղղված

քաղաքականությանը, մշակել դրա իրականացման հստակ և իրատեսական ծրագիր:

4. Իրականացնել արտահանման ընդլայնմանն ուղղված ՕՈՒՆ-երի ներգրավումը խրախուսող քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով դրանց անվտանգության ապահովման հարցերը:

5. Արտաքին շուկաների կոնյունկտուրայի և մարքեթինգային ուսումնասիրության և դրանցում հայրենական արտադրանքի և ծառայությունների ներկայացմանն աջակցող գործակալության կարողությունների ուժեղացումը:

6. Տնտեսության տեխնիկա-տեխնոլոգիական մակարդակի բարձրացումը, ռեսուրսափոխարինումը (դեֆիցիտային ռեսուրսից դեպի անդեֆիցիտ ռեսուրսային տեխնոլոգիաներին կողմնորոշումը, օրինակ՝ էներգատարից դեպի աշխատատար տեխնոլոգիաներին անցնելը), արդյունաբերության մեջ միջազգային կոոպերացման արմատավորումն ու խորացումը:

Քանի որ այս մոդելը կապիտալատար է, իսկ ներդրումը դառնում է որոշակի իմաստով ինքնանպատակ, ապա այս քաղաքականությունը ևս ինչ-որ ձևով դառնում է **ինվեստիցիոն-կողմնորոշված**: Ի տարբերություն դիտարկվող նախորդ մոդելի, այս մոդելը համակցված չէ տնտեսական աճի երկարաժամկետ սոցիալական նպատակների հետ: Ուստի այս դեպքում այն դառնում է հաջորդ կողմնորոշման համար որպես միջանկյալ՝ կողմնորոշված կա՛մ դեպի արտաքին շուկան, կա՛մ ներքին սպառմանը, կա՛մ է՛լ երկրի պաշտպանությանը:

Այս մոդելի իրականացման ժամանակ կարելի է առանձնացնել մի շարք սահմանափակումներ.

1. Մոդեռնացման անխուսափելի բարձր կապիտալատարությունը: Ինչպես ցույց է տալիս փորձը, այդպիսի մոդեռնացումը գործնականում անհնարին է իրականացնել աճող ինվեստիցիոն հատվածի ինքնաֆինանսավորման հաշվին և անխուսափելիորեն բախվում է խնայողությունների դեֆիցիտի հետ: Դրա հետևանքով ինվեստիցիոն հատվածը սկսում է աշխատել ծանրաբեռնված, կորցնում է ինքնանորացման հնարավորությունը և դառնում է տնտեսության մեջ հնացած սարքավորումների ավելացման աղբյուր:

2. Ներդրումների նյութական և կազմակերպական ապահովում: Ինվեստիցիոն-կողմնորոշված մոդելով առաջնորդվող տնտեսությունը սովորաբար կանգնում է երկրնտրանքի առջև՝

- կամ զարգացնել սեփական ինվեստիցիոն բազան (այսինքն՝ սարքավորումների և կոնստրուկցիոն նյութերի, շինարարական հզորությունների, համապատասխան գիտատեխնիկական, նախագծային բազայի ստեղծում և այլն),
- կամ էլ համապատասխան տեխնոլոգիական համակարգի ներկրում (ներմուծում):

Առաջինը հսկայական ռեսուրսների մոբիլիզացման ճանապարհն է, որը, շատ քիչ բացառությամբ, դնում է տեխնոլոգիական հետամնացության և տնտեսության ցածր մրցունակության հիմնաքարը: Երկրորդ ճանապարհը տանում է տեխնոլոգիական կացութաձևերի ոչ հարացիկությանը, այսինքն՝ ներմուծվող տեխնոլոգիայի և առկա ռեսուրսների ենթակառուցվածքային և գիտատեխնիկական մակարդակի, ինչպես նաև ընդհանուր տեխնոլոգիական միջավայրի անհամատեղելիության և փոխառու նյութատեխնիկական համակարգի ոչ արդյունավետ օգտագործման, այսինքն՝ նորից հանգեցնում է տնտեսության ցածր մրցունակությանը և հետամնացությանը:

3. Ազգային տնտեսության բարձր նյութա, մետաղա և էներգատարությունը՝ դիտարկվող մոդեռնացման տարբերակի դեպքում: Ցանկացած տնտեսության ռեսուրսատարության մակարդակը ձևավորվում է երկու բաղադրամասերից՝ տեխնոլոգիական և կառուցվածքային: Եթե առաջինը կարող է կրճատվել առաջավոր տեխնոլոգիայի նպատակաուղղված ներհոսքի հաշվին, ապա երկրորդ (կառուցվածքայինը) բաղադրամասի կրճատումը բավականին պրոբլեմատիկ բնույթ ունի՝ կապված այն բանի հետ, որ ռեսուրսատար ինվեստիցիոն հատվածը մոդեռնացվող տնտեսությանում ձեռք է բերում բավականին բարձր տեսակարար կշիռ:

Հաշվի առնելով վերը նշված հայտանիշները, իրական հնարավորությունները և առաջնահերթ սոցիալ-տնտեսական պահանջումները, արդյունաբերական քաղաքականության գերակայությունների կարճաժամկետ փուլում հարկավոր է

փոխկապակցել ընդհանուր արդյունաբերական այն ճյուղերը, որոնք լոկոմոտիվի դեր կարող են տանել:

4. Ռազմականացված տնտեսություն: Այս մոդելի ԱՔ հատուկ է նախապատերազմյան Գերմանիային և մասնավորապես՝ Իսրայելին: Ինչպես ցույց է տալիս այս երկրների փորձը, պետության պաշտպանության ծրագրերը կարող են դառնալ գիտատեխնիկական միջավայրի և ենթակառուցվածքի բավականին հզոր խթան: Սակայն հասարակության սոցիալական, քաղաքական և տնտեսության ռազմականացման մասշտաբային ծախսերից բացի, կարևոր խնդիր է նաև ռազմարդյունաբերական համալիրների «բացություն»-ը: Տնտեսությունը կգարգանա միայն ու միայն այն դեպքում, երբ ռազմարդյունաբերական համալիրը, դառնալով որակական բարեփոխումների «գեներատոր», մատչելի դառնա նաև ոչ ռազմական արտադրությունների համար:

Անցումային տնտեսությամբ երկրներում պետությունն ավելի մեծ դեր պետք է ունենա գործարարությանը սպասարկող ինստիտուտների և երկրի համեմատական ու մրցակցային առավելությունների ստեղծման և զարգացման գործում: Ըստ որում՝ նման միջամտությունը պետք է կրի միջնորդավորված բնույթ, քանի որ հակառակ դեպքում միշտ առկա է ռեսուրսների անարդյունավետ օգտագործման վտանգը: Եթե այս բնագավառում պետությունը չվարի ակտիվ քաղաքականություն, ապա անհնարին կլինի ակնկալել, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում անցումային երկիրը կարողանա ձևավորել արտահանման ուղղվածություն ունեցող տնտեսության կառուցվածք և ապահովել համաշխարհային տնտեսությանն ինտեգրվելու բարձր տեմպեր՝ դիմանալով և դիմակայելով համաշխարհային գլոբալացման արագացման տեմպերին: Այսինքն՝ ԱՔ-ը պետք է դառնա պետության և արդյունաբերական հատվածի ներդաշնակ փոխներգործության գործիք: **Պետությունը և բիզնեսը պետք է հանդես գան որպես միասնական խնդրի լուծման «հաղորդակից անոթներ», այլ ոչ թե հակառակորդներ՝ ձգտելով ապացուցել իրենց շահերի գերազանցությունը:** Ժամանակակից շուկայական տնտեսությունում և զարգացած դեմոկրատական ինստիտուտներում պետության և բիզնեսի միջև

փոխհամաձայնեցման հիման վրա կառուցվում է գործարար գործընկերության հստակ և ճկուն համակարգ:

Հարկավոր է ընդգծել նաև, որ տնտեսական դաշտում սեփականության տարբեր սուբյեկտների առկայությունը ներկայացնում է յուրաքանչյուր սուբյեկտի նկատմամբ ԱՔ կողմից իրականացվող համապատասխան պահանջներ: Այսպես.

1. Երկրի պետական արդյունաբերական հատվածում ԱՔ-ը կարող է հենվել՝

- ունիտար ձեռնարկությունների ուղղակի կառավարման վրա,
- արտադրության գների և ծախքերի նկատմամբ հսկողության վրա,
- ձեռնարկությունների նորացման, վերակազմավորման և բարեփոխման նկատմամբ պետական ծրագրերի բյուջետային ֆինանսավորման վրա:

Միևնույն ժամանակ մշակվում են հստակ հայտանիշներ, որոնց միջոցով առանձնացվում են պետական արդյունաբերական հատվածին պատկանող ձեռնարկությունները, շուկայական միջավայրում դրանց կենսագործունեության մեխանիզմները:

2. Խառը՝ պետական սեփականության և մասնավոր սեփականության հիման վրա գործող արդյունաբերական հատվածի նկատմամբ պետական ԱՔ-ը պետք է առաջնորդվի պետական շահերի իրականացման և մասնավոր հատվածի զարգացման համար առավել լավ պայմանների ապահովման խնդրով:

3. Ինչ վերաբերում է հայրենական և արտասահմանյան ձեռնարկությունների մասնակցությամբ համատեղ սեփականությամբ ձեռնարկությունների նկատմամբ ԱՔ-ը, ապա այն ունի նաև առավել բարդ առանձնահատկություն՝ կապված արտադրանքի արտադրության և շահույթի բաշխման գործընթացում արտասահմանյան կապիտալի մասնակցության կարգավորման օրենսդրական ակտերի դրույթների իրական մեխանիզմների մշակման անհրաժեշտության հետ:

4. Մասնավոր սեփականությամբ արդյունաբերական ձեռնարկությունների նկատմամբ պետության ԱՔ-ը կարող է իրականացվել՝ օգտագործելով միայն պետական

կարգավորման անուղղակի մեթոդներ՝ գոյություն ունեցող օրենսդրության և տնտեսական քաղաքականության մեջ մշակված զարգացման ուղղության սցենարների շրջանակներում:

Արդյունաբերական քաղաքականությունը կարող է դիտվել նրա նպատակների տեսանկյունից, առանձնահատկություններից, ինչպես նաև նրա զարգացման և իրականացման մեխանիզմից ելնելով: ԱՔ նպատակները ձևավորվում են երկրի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության և երկարաժամկետ սոցիալ-տնտեսական ռազմավարության զարգացման հիման վրա: Որպես ԱՔ նպատակ կարող են դառնալ.

- ներդրողներին խրախուսելը,
- հետ մնացողներին աջակցելը,
- վերակառուցմանը աջակցելը:

Առաջին դեպքում, ներդրումների աճի տեսանկյունից, արդյունաբերության ճյուղերից ընտրվում են առավել առաջադիմականները: Հատկապես այս ճյուղերն են ստանում առավելագույն աջակցություն:

Երկրորդ դեպքում պետական աջակցություն ստանում են դժվար կացության մեջ գտնվող արդյունաբերական ճյուղերը և առավել խոշոր ընկերությունները:

Իսկ երբ երկրում մրցակցության աճը տնտեսապես նպատակահարմար չէ, ապա ԱՔ մշակելիս օգտագործվում է երրորդ տարբերակը:

Արդյունաբերական քաղաքականության առանձնահատկությունն այն է, որ կարող է տարբեր կերպ ազդել ճյուղերի և առանձին համալիրների վրա: Ընդ որում, նա կարող է ներազդել ամբողջ արդյունաբերության վրա, եթե նույնիսկ այդպիսի գլոբալ նպատակ չի նախատեսվում: Նրա մեխանիզմներն ունեն լայն ընդգրկում՝ ուղղակի պետական միջամտությունից մինչև մասնավոր հատվածի զարգացման գերակա ուղղությունների սահմանում:

ԱՔ իրականացման օպտիմալ մեխանիզմի (գործիքների) ընտրությունը բավականին բարդ գործընթաց է, քանի որ միևնույն արդյունքին կարելի է հասնել տարբեր եղանակներով: Այսպես. վերամշակող արդյունաբերության խթանման և երկրի տնտեսության ամբողջականության պահպանման համար ո՞րն է

գերադասելի. էժան փոխադրումները, էլեկտրաէներգիայի և վառելիքի ցածր գները, թե՞ սպառողների ակտիվ սուբսիդավորմամբ ապրանքների և ծառայությունների գները համաշխարհային մակարդակին կողմնորոշելը: Տեսականորեն առավել արդյունավետը առաջին տարբերակն է, սակայն գործնականում, որպես կանոն, կիրառվում է երկրորդ տարբերակը: Բոլոր դեպքերում համապատասխան որոշումները՝ վճիռները, հարկավոր է ընդունել կոնկրետ վերլուծության հիման վրա, այլ ոչ թե մտացածին պատկերացումների հիման վրա:

Ակտիվ ԱԲ իրականացումը, անտարակույս, կապված է այնպիսի մասշտաբային վերաբաշխող գործընթացների հետ, որոնց իրականացմանը ի գործ է միայն գործադիր իշխանությունը: Դա նշանակում է, որ այդպիսի քաղաքականության իրականացումը կապված է համեմատական բարձր մակարդակով ընդհանուր պետական ծախսերի հետ:

ՀՀ-ում կառավարման ծախսերը երկար ժամանակ գտնվում էին ակնհայտ անբավարար մակարդակում՝ կազմելով ՀՆԱ-ի մոտ 35%-ը: Ամենագարգացած հետխորհրդային երկրներում այդ ցուցանիշը այժմ տատանվում է 40-50%-ի սահմաններում, իսկ արևմտյան զարգացած երկրներում այդ ցուցանիշը միջին հաշվով կազմում է շուրջ 50%: Բնական է, խոսքը չի վերաբերում ձեռնարկատիրական հատվածը արյունաքամ անող պետպատվերի արհեստական «ուռճաց մանր»: Պարզապես ակտիվ ԱԲ անցկացման հարցադրումը կմնա դատարկ արձագանք, եթե դրա իրականացման համար չեն հավաքագրվում համապատասխան ռեսուրսներ ու միջոցներ:

Վերջապես չի կարելի չընդունել, որ ԱԲ իրականացումը ուղեկցվում է որոշակի ռիսկով: Դժվար չէ սխալվել ԳՏԱ հեռանկարային հարաբերության տեսանկյունից տնտեսական զարգացման գերակայությունների ընտրության ընթացքում: Ոչ միշտ է հնարավոր ճիշտ կանխագուշակել ուրիշ երկրների ռեակցիան և հարմարվել միջազգային կազմակերպությունների տնտեսական այս կամ այն քայլին: Չէ որ գլոբալացման գործընթացում մրցակցում են ոչ միայն ֆիրմաները, այլև պետություններ և տնտեսական ամբողջ շրջաններ: Որոշումներ

կայացնելու ընթացքում անորոշության գործոնի ընտրությունը, սակայն, տնտեսագիտության տեսության և պրակտիկայի համար սկզբունքորեն նոր խնդիր չէ:

Ընդհանրացնելով երկրի արդյունաբերության զարգացման վրա պետության ազդեցության համաշխարհային փորձը՝ կարելի է արձանագրել, որ առանց հստակ ձևավորված, տեղական իրողություններին (սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական-ինստիտուցիոն-օրենսդրական, սոցիալ-մշակութային և հոգեբանական) հարմարված և արդյունաբերական համակարգի նորացման ընթացքում իրականացված պետական ԱԲ-ան, անհնար է ապահովել ազգային տնտեսության զարգացումը:

1.2. Արդյունաբերական քաղաքականության բնորոշ գծերը և դրսևորման առանձնահատկությունները անցումային տնտեսություններում

Վերափոխվող տնտեսություն ունեցող երկրների արդյունաբերական քաղաքականության համաշխարհային փորձը վկայում է, որ այն տարածվում է երկու հարթություններում: Դա, մի կողմից, իրական հատվածի միջոցառումների և ուղիների որոշման իրականացման պետական կարգավորումն է, իսկ մյուս կողմից՝ ձեռնարկատիրության նախաձեռնությունների և տնտեսության մրցակցային միջավայրի զարգացման, արտադրության արդյունավետության բարձրացման և դրա ծավալա-կառուցվածքային պարամետրերը հասարակական պահանջարկին համապատասխանեցման ըստ ամենայնի աջակցումը:

Այս երկու ուղղությունների սինթեզը կոչված է բավարարելու շուկայի սուբյեկտների ձիգերը՝ հասնելու ընդհանուր տնտեսական ազգային (մարզային) նպատակներին: Այլ խոսքով՝ տնտեսության շուկայական վերափոխման շրջանում ինդուստրիալ զարգացման խթանման համար լիբերալ մոտեցումները հանդիսանում են արդյունաբերական քաղաքականության գործունեության պարտադիր պայման:

Ուստի ԱՔ այս կամ այն ուղղությամբ ցանկացած շեղումը ոչ միայն կարող է թուլացնել նրա ազդեցությունը, այլև տնտեսության շուկայական տրանսֆորմացիոնը կարող է վերածել մի աղետալի գործընթացի:

Ներկայումս կիրառվում է պետության արդյունաբերական քաղաքականության երկու հիմնական տիպ՝ ընդհանուր համակարգային և սելեկտիվ (ընտրանքային):

Համակարգային արդյունաբերական քաղաքականությունը ուղղված է այնպիսի ընդհանուր պայմանների ստեղծմանը, որոնք բարենպաստ դեր են խաղում արդյունաբերության զարգացման համար: Դրա չափերը չունեն որևիցե ընտրության նշանակություն (հատուկ կողմնորոշվածություն դեպի ճյուղը, կորպորացիան, մարզը), սակայն քիչ թե շատ հավասարաչափ են ազդում շուկայի բոլոր սուբյեկտների վրա՝ ձևավորելով նրանց ակտիվության տնտեսական կազմակերպչական և իրավական միջավայր: Այն հիմնականում կրում է մակրոտնտեսական բնույթ: Այս տիպի քաղաքականությունը ունի լիբերալ բնույթ, քանզի նրա պարտադիր ուղղվածությունը բոլոր շուկայական սուբյեկտների համար արտաքին պայմանների (տնտեսական և իրավական) գոնե ձևական հավասարեցումն է: Դրա հետ մեկտեղ, համակարգային արդյունաբերական քաղաքականությունը համարվում է դիրիժիստական: Դրա հիմքի վրա պետությունը ուղղակորեն սահմանում է տնտեսավարման կարգ ու կանոն՝ տալով նշված սուբյեկտների գործունեության համընդհանուր և որոշակի թույլատրելի շրջանակները պարտադրում տնտեսական գործելակերպի կանոններ: Այն անպայման ներառում է տնտեսական կյանքի պետական ներգործության հարկային, դրամական, արժույթային և մաքսային ռեժիմներ, աշխատանքային օրենսդրություն, տեխնիկական և էկոլոգիական ստանդարտներ և այլն: Ինչ վերաբերում է **ընտրանքային (սելեկտիվ) արդյունաբերական քաղաքականությանը**, ապա այն նպատակաուղղված ազդեցությամբ հանդես է գալիս որպես տնտեսավարող սուբյեկտների վրա ներգործություն: Նրա գործունեությունը ներկայացվում է ուղղահայաց բնույթով՝ կենտրոնից տնտեսության հիերարխիայի աստիճանով, ընդհուպ մինչև արդյունաբերության սկզբնական

օղակը՝ ձեռնարկությունը: Այդ իմաստով այն ունի բացառապես միկրոտնտեսական բնույթ: Քաղաքականության նման ձևը կդառնա ավելի արդյունավետ, երբ շուկայական սուբյեկտների գործունեության իրավական, միկրոտնտեսական, ենթակառուցվածքային միջավայրի ձևավորման իրականացումը կբավարարի հասարակական պահանջները: Իսկ եթե այդ պահանջները անտեսվում են, ապա սելեկտիվ արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման փորձերը տալիս են ոչ կանխատեսելի արդյունքներ՝ մնալով որպես էպիգոդիկ և չստանալով տրամաբանական լուծում: Օրինա՝ պետության կողմից արդյունաբերության այս կամ այն օղակի ֆինանսավորումը, առանց լուծելու ինֆլացիոն պրոբլեմները (առավել ևս հիպերինֆլացիայի պայմաններում), կարճաժամկետ փուլում արժեզրկվում է և սելեկտիվության էֆեկտը հանվում է ինքն իրեն: Այդպիսի աջակցությունը, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, դառնում է քիչ արդյունավետ: Բյուջետային դոտացիաները կամ էլ վարկային էմիսիաները, որոնք կոչված են ռեալ հատվածի աջակցման համար, այդ դեպքում անհայտ ուղիներով ուղղվում են ֆինանսական հատված, օգտագործվում են սպեկուլյատիվ օպերացիաների մեջ, իսկ վերջնականապես փոխարկվելով արտարժույթի, հոսում են արտասահման: Այսպիսով իրական հատվածի «սելեկտիվ» աջակցությունը առաջ է բերում բումբերանգի էֆեկտ և շրջվում է իր հակադրությանը՝ ուղեկցվելով հայրենական տնտեսության թալանով: Ուստի ակտիվ համակարգային և արդյունավետ արդյունաբերական քաղաքականությունը նախատեսում է որոշ տնտեսական և կազմակերպական անհրաժեշտ պայմանների առկայություն:

Անընդհատ խոսք է գնում մանր և միջին բիզնեսի, մեքենա-շինության, թեթև արդյունաբերության աջակցման, ՀՀ տնտեսության բազային ճյուղերի կայացման ու զարգացման մասին: Այնինչ, իրականում պետք է առանձնացվեն այն ոլորտների օբյեկտները, որոնք պետական սելեկտիվ աջակցություն են պահանջում:

Ինչ վերաբերում է **արդյունաբերական քաղաքականության մեթոդներին**, ապա դրանք շատ բազմազան են և փորձարկված են շատ երկրների պրակտիկայում՝ ձևավորելով որոշակի

ստանդարտ հավաքածու: Սակայն նպատակահարմար է տվյալ մեթոդները դասակարգել ըստ բովանդակության (միաժամանակ օբյեկտի վրա ներգործելու բնույթով): Այս տեսանկյունից անհրաժեշտություն է առաջանում հետևյալ 4 դիրքորոշումների առանձնացումը:

1. Տեղեկատվական մեթոդներ: Պետության արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման առաջնային պարտականությունը ինդուստրիալ զարգացման սուբյեկտներին սոցիալ-տնտեսական միջավայրի վերաբերյալ համակարգված, գիտականորեն հիմնավորված մեթոդներով մշակված տեղեկությունների հավաքածուի տրամադրումն է, որը տվյալ սուբյեկտներին հնարավորություն կտա իրենց կոմերցիոն և արտադրական գործունեության ընթացքում ընդունել առավել արդյունավետ որոշումներ: Խոսքը լայն շրջանակներին հասանելի սոցիալ-տնտեսական զարգացման իրավիճակի մասին տեղեկատվությանն է վերաբերում: Միաժամանակ, պետության այս պրոգնոզային-անալիտիկ և տեղեկատվական ակտիվությունը ի վիճակի է կողմնորոշված ներգործել արտադրական-տնտեսական ոլորտներում կենսագործող մասնակիցների վրա:

2. Մակրոտնտեսական կարգավորման մեթոդներ: Դրանք ուղղված են իրական արտադրության զարգացման համար անհրաժեշտ ընդհանուր տնտեսական միջավայրի ձևավորմանը, նախ և առաջ ֆինանսական կայունության հասնելու, պետության բյուջեի պակասուրդի հաղթահարմանը և ինֆլյացիայի զսպմանը, վճարային հաշվեկշռի ապահովմանը և ազգային արժույթի կայուն փոխարժեքի պահպանմանը: Խոսքը արդյունաբերական քաղաքականության մակրոտնտեսական հիմքի մասին է:

1992-99թթ. ՀՀ-ում արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման ծախսողումը մեծապես պայմանավորված էր մակրոտնտեսական մակարդակի անկայունությամբ: Մակրոտնտեսական միջավայրի վիճակը արդյունաբերական քաղաքականության որոշակի նախադրյալ է, որի հիման վրա ձևակերպվում են ոլորտի խնդիրները և կայացվում համապատասխան մեթոդների ընտրությունը:

3. Ռեսուրսային (ծախսային) մեթոդները առավել արդյունավետ և ինդուստրիալ օբյեկտների վրա ուղղակի ազդող մեթոդներ են (դրանք ևս կարելի է անվանել ապահովող, քանզի նախատեսում են արդյունաբերական քաղաքականության խնդիրների լուծման համար շուկայական սուբյեկտներին ներկայացնել վերարտադրված ռեսուրսներ): Ռեսուրսային մեթոդների օգտագործման կոնկրետ ձևերը բազմազան են: Նախ և առաջ դրանք առնչվում են պետպատվերների և պետգնումների համակարգի, հասցեավորված սուբսիդավորման և վարկավորման, ռիսկերի ապահովագրման ֆոնդերի ձևավորման և օգտագործման, հարկային զեղչերի հետ: Արդյունաբերական քաղաքականությունը պետք է ուղղված լինի նաև կադրերի պատրաստման և վերապատրաստման, ֆինանսական ապահովման, կիրառական բնույթի հիմնարար հետազոտության և գիտական ու փորձարարական-կոնստրուկտորային աշխատանքների հետ առնչվող հիմնահարցերի լուծմանը:

4. Ինստիտուցիոնալ մեթոդներ: Դրանք շուկայական սկզբունքների և ԱՔ, իրավական և կազմակերպատնտեսական միջավայրի, խնդիրների համապատասխանության ձևավորման մեթոդներ են՝ հաստատված շուկայի բոլոր սուբյեկտների համար: Պետք է նշել, որ ինստիտուցիոնալ մեթոդների բնույթը և՛ կարգավորող է, և՛ խթանող: Ինստիտուցիոնալ մեթոդների իրականացումը ԱՔ օբյեկտների վրա անմիջական ծախսեր չի նախատեսում. այդ ծախսերը լոկ կապակցում է կազմակերպատնտեսական ձևափոխությունների իրականացման հետ, ինդուստրիալ զարգացման կարգավորման և շուկայի համապատասխան ինստիտուտների ստեղծման հետ: Ինդուստրիալ զարգացման դիտարկվող դասի մեթոդների ազդեցությունը ներառում է բոլոր տեսակի ադմինիստրատիվ միջոցառումները, գործելաձևները և գործիքները, քվոտաները, լիցենզիաները, էկոլոգիական նորմաները: Այստեղ ներառվում են նաև տնտեսական օրենսդրության լծակները, այդ թվում, նախ և առաջ՝ աշխատանքային հարաբերությունների իրավական կառույցների ապահովումը: Ինչ վերաբերում է ինստիտուցիոնալ ձևափոխման գլխավոր օբյեկտներին, ապա շուկայական վերափոխման փուլում վճռորոշ նշանակություն է

ծեռք բերում սեփականության հարաբերությունների կարգավորումը և պետական գույքի սեփականաշնորհման կանոնների մշակումը: Եթե սեփականաշնորհման գործնթացները չեն հասել իրենց տրամաբանական ավարտին, այսինքն՝ ակտիվ սեփականատիրոջ հայտնվելուն, ապա իմաստավորված ԱՔ առհասարակ հնարավոր չէ, քանզի այն, ըստ էության, գործում է տնտեսական շահի գիտակցումով, ինչը ներհատուկ է հատկապես այդպիսի սեփականատիրոջը: Զբաղեցնելով և ցանկանալով ընդլայնել շուկայում իր գրաված խորշը, նա ոչ թե ձգտում է եկամտի ավելացման, այլ պատրաստ է իր եկամտի միջոցով ամրացնելու իր հեռանկարային դիրքերը: Այս տեսանկյունից նա կարող է դառնալ երկրի ինդուստրիալ զարգացման գերակայությունների իրականացման գծով պետության շահագրգիռ գործընկերը:

Վերը նշված բոլոր մեթոդները բնութագրում են ԱՔ որպես տնտեսական աճի խթան՝ հոգուտ արտադրության տեսակների, որոնք ընտրվում են նախ և առաջ ըստ նրանց արտադրանքի նկատմամբ մեծ պահանջարկի, ինչպես նաև այն արտադրանքի նկատմամբ, որոնք ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում օժտված են մրցունակությամբ: Սակայն վերափոխման փուլում ԱՔ իրականացման ընթացքում առաջ են գալիս խոչընդոտող, ինվեստավորմանը դիմագրավող և այս կամ այն արտաքին արգելակող հանգամանքներ, որոնք չեն համապատասխանում վերը նշված շուկայական հատկանիշներին և դառնում են «ավելցուկային»: Այդ պրոբլեմները բացառապես բարդ են ու սուր, հատկապես, սոցիալական պլանով, քանզի կապված են այն մարդկանց եկամուտների կորստի հետ, որոնք զբաղված են «երկրորդական» արտադրապրոցեսներում՝ գործազուրկներ և այլն:

Այսպիսով, պետական ԱՔ միջնորդությամբ երկրի ազգային շահերին ուղղված արդյունաբերության կազմակերպատնտեսական կառուցվածքի վրա իրականացվում է խթանող և ոչ խթանող ազդեցություն: Այստեղ փաստորեն օգտագործվում են այն ամենը, ինչը ներհատուկ է տնտեսական քաղաքականությանը ամբողջությամբ:

Արդյունաբերական քաղաքականության մշակումը նշանակում է առաջին հերթին գերակայությունների, փոխազդեցության

կարգավորման օբյեկտների, մոնիտորինգի և ճշգրտման գործառնությունների որոշում, որոնք համապատասխանում են տնտեսության պետական կարգավորման, կառավարման հնարավորություններին և տնտեսական պայմաններին: Այս դեպքում ԱԲ գործիքների համակցումը պետք է համապատասխանի տնտեսության իրական հատվածի վերափոխման կոնկրետ փուլին և չի կարող չփոխվել ճգնաժամի, կայունության, ստազնացիայի, տնտեսական աճի և ակտիվ կառուցվածքային վերափոխման փուլերի հերթափոխությանը զուգընթաց:

Մեր հասարակությունը զարգացման այնպիսի փուլ է ապրում, երբ անհրաժեշտ են մասնավոր հատվածի կայացման և զարգացման խթանման վարչական և կոմերցիոն մոտեցումներ: Այսօր տարբեր բնագավառներում դեռևս պահպանվում են հայրենական ձեռնարկատիրության դերի և կերպարի հակասական գնահատումներ, սակայն չի կարելի չնշել, որ ձեռներեցները սկսել են գիտակցել իրենց նոր սոցիալական դերը՝ որպես Հայաստանի տնտեսության իրական հատվածի կայունացման և հետագա զարգացման կազմակերպիչների և իրականացնողների:

Հայաստանում ներկայումս ձեռներեցության ներգրավման շրջանակը կազմում է տնտեսության իրական հատվածի շուրջ 5/6-րդը: Ընդ որում, համեմատած տնտեսապես զարգացած, ինչպես նաև վերափոխման գործընթացում գտնվող մնացած երկրներից շատերի հետ, կիրառման յուրօրինակ առանձնահատկություններ ունի: Այսպես, եթե շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում ձեռնարկատերերին հետաքրքրող հիմնական հարցերը առնչվում են ձեռնարկատիրությանը, շահույթի ստացմանը և նրա մաքսիմալացմանը, բիզնեսի աճին հարմարվելուն, փողի ներհոսքի (արտահոսքի) կառավարմանը և կարգավորմանը, նոր տեխնոլոգիաների ներմուծմանը և արմատավորմանը և այլն, ապա Հայաստանի ձեռներեցներին հուզում են այն հիմնախնդիրները, որոնք ԱԲ կարևոր օբյեկտ են հանդիսանում և որոնց լուծման հաջողությունից է կախված ԱԲ իրականացման արդյունավետությունը: Դրանք են.

- պետության անընդհատ փոփոխվող հարկային քաղաքականությունը,
- նորմալ իրավական դաշտի բացակայությունը,
- իրական հատվածում ֆինանսական ոչ բավարար կարգավորումը,
- տնտեսական դատարանների բացարձակ անգործունեությունը,
- վարկային ոչ արդյունավետ քաղաքականությունը,
- բանկային և արդյունաբերական հատվածների միջև ոչ արդյունավետ փոխգործունեությունը:

Աբ այս կամ այն ուղղության ճիշտ ու արդյունավետ ռազմավարության մշակման և իրականացման համար խիստ կարևոր նշանակություն ունի նաև անհրաժեշտ տեղեկությունների դաշտի հուսալիությունը: Դրա կարևորությունը հատկապես պայմանավորված է նրանով, որ այսօր երկրի տնտեսությունը բաժանված է երկու հատվածի՝ օրինականի (իրական) և ստվերայինի: Ընդ որում, վերջինիս դերը անընդհատ աճում է, պայմանավորված նրանով, որ անընդհատ այս հատված են հոսում զգալի ֆինանսական, նյութական, ինտելեկտուալ ռեսուրսներ: Ճիշտ է, այս հատվածի չափերի իրական գնահատման մեթոդաբանությունը բացակայում է, այնուամենայնիվ, եղած համեստ հաշվարկներն էլ լուրջ մտահոգության առիթ են տալիս:

Շատ ձեռնարկությունների հաշվեկշռի վերաբերյալ բացակայում են ճշգրիտ տեղեկություններ: Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական ձեռնարկություններին, ապա թվում է, որ դրանք երկու տեսակի գործավարություն են տանում, մեկը՝ հարկային մարմինների համար, իսկ մյուսը՝ իրենց: Բացակայում են հավաստի տվյալները ձեռնարկությունների պարտքերի կառուցվածքի և բարտերային գործառնությունների կառուցվածքի վերաբերյալ, ինչը բազմաթիվ անգամ բարձրացնում է ներդրման առանց այդ էլ բարձր ռիսկայնությունը: Մի կողմից պարզ չեն կապիտալի ապակենտրոնացման գործընթացի մասշտաբները, մյուս կողմից՝ չեն դիտվում տնտեսական համակենտրոնացման երևույթներ, այդ թվում նաև ձեռնարկությունների սնանկացման հետևանքով: Իսկ գաղտնիք չէ, որ մի շարք դեպքերում

համակենտրոնացումը կրում է թաքնված բնույթ, իրականացվում է տնտեսական սուբյեկտների և փոխանձերի փոխադարձ բարդ ու խճճված կապերի միջոցով:

ԱՔ-ը միանգամից, ինքնիրեն չի կառուցվում: Այն անընդհատ իրականացվող բարդ ու բազմաբովանդակ գործողությունների արդյունք է: Ուստի հարկավոր է նախ ուշադրությունը սևեռել արդեն ձևավորված ԱՔ ինստիտուցիոնալ և մակրոտնտեսական ասպեկտների վրա, ամրապնդել արդեն գոյություն ունեցող հաստատությունները, իսկ այնուհետև հոգ տանել դրանց ակտիվության բարձրացմանը արդեն իրական հատվածում:

ԱՔ-ը կարելի է արդյունավետորեն կյանքի կոչել միայն որոշակի **մեխանիզմներ արմատավորելու և ամրագրելու պայմաններում:** Դրանով էլ խիստ կարևորվում է այսօր երկրի արդյունաբերական համալիրի զարգացման խթանման վերաբերյալ օրենքի կամ օրենքների փաթեթի առկայությունը, որտեղ պետք է իրենց ուրույն տեղն ունենան՝

- Արդյունաբերական քաղաքականության մասին,
- Ազգային ապրանքարտադրողին պետական աջակցության մասին,
- Բարձր տեխնոլոգիաների և գիտական ինֆորմացիայի ներմուծման մասին և այլ օրենքներ:

ԱՔ ռազմավարության մշակման ընթացքում առավելությունը պարտադիր կերպով պետք է տրվի բարձր տեխնոլոգիական և գիտատար արտադրությունների զարգացմանը: Եթե 1970-ական թվականների սկզբներին սովետական գիտությունը տալիս էր համաշխարհային գիտարտադրության 20%-ը, ապա այսօր Ռուսաստանի գիտական արտադրանքը լավագույն դեպքում կազմում է 4-5%, իսկ Հայաստանը, ԱՊՀ երկրների շրջանակներում, լավագույն դեպքում՝ 1-2%-ը: Այլ կերպ լինել չէր էլ կարող, քանի որ Հայաստանում գիտության ֆինանսավորումը 2001 թվականին 1990 թվականի համեմատ կրճատվել է շուրջ 18 անգամ: Եթե Հայաստանը չի ցանկանում կորցնել իր երբեմնի ունեցած բարձր դիրքերը այս բնագավառում, ուրեմն շատ կարճ ժամանակահատվածում, ասենք՝ 2-3 տարվա ընթացքում, պետք է գիտության վրա կատարվող ծախսերը հասցնի զոնե ՀՆԱ 4-5%-ին: Ընդ որում, պետության ջանքերը պետք է ուղղվեն այն մշակումների զարգացմանը,

որոնք ունեն մրցակցային առավելություններ՝ հնարավորություն ստեղծելով հանրապետության (հայրենական) ապրանք-արտադրողներին մրցակցության մեջ մտնելու միջազգային շուկայական սուբյեկտների հետ: Իսկ պետության խթանման հիմնական մասը պետք է ուղղվի նոր տեխնոլոգիաների ներմուծմանը, այլ ոչ թե հնացածի ձեռքբերմանը, ինչպես դա մեծ հաջողությամբ և անարգել կերպով կատարվում է «Արմենթել»-ի կողմից և ինչը այսօր հաջողությամբ իրականացնում են մեր արտասահմանյան գործընկերների մեծ մասը Հայաստանում: Անհրաժեշտ է արդյունաբերական զարգացած երկրների փորձի հիման վրա կարգավորել բարձր տեխնոլոգիաների տրանսֆերտների գործունե ձեռնարկումներ:

Աբ իրականացման կարևոր խնդիրներից մեկը բիզնեսի կազմակերպումն ու արդյունավետ իրականացումն է: Բավական է նշել, որ այժմ նոր՝ «ինտերեկոնոմիկայի» դարաշրջան է: Այս մասին են խոսում այս բնագավառում կատարվող ներդրումների գլխավորությամբ արագությամբ մեծացող ծավալները: Այսպես, «ամենաինտերնետացված» երկրում՝ ԱՄՆ-ում, 1998 թվականին միայն գծային գնումների վրա ծախսվել է շուրջ 7 մլրդ դոլար: Այդ նպատակների համար 2002 թվականին նախատեսվում է ծախսել արդեն 41 մլրդ դոլար, իսկ արդեն 2004 թվականին այդ թիվը կհասնի աստղաբաշխականի՝ 1,5 տրիլիոն դոլարի: Դա այդ երկրին հնարավորություն կտա ապրանքների գնման ընթացքում կրճատել ծախսերը շուրջ 40%-ով²⁶:

Եվրոպայում յուրաքանչյուր հազար բնակչին միջին հաշվով բաժին է ընկնում շուրջ 50 փոքր ձեռնարկություն, Բուլղարիայում՝ 38, Լեհաստանում՝ 42, Հունգարիայում՝ շուրջ 46, այնինչ Հայաստանում այդ ցուցանիշը 30 է:

Հայաստանում փոքր բիզնեսի թերզարգացածության արմատները պետք է փնտրել տնտեսության իրական հատվածի ճգնաժամային վիճակի շրջանակներում: Սակայն այստեղ էլ փոքր բիզնեսի կարիքը բոլորը չէ, որ էապես զգում են: Էներգետիկ հատվածը, օրինակ, առավել քիչ չափով է

²⁶ Industrial Competitiveness in EC Europe. 1999, Edition by Martin Myant, Edward Elgar, AK. P. 9.

կարիք զգում փոքր բիզնեսի վրա հենվելուն և նրա հետ կոոպերացվելուն, քան, ասենք՝ մեքենաշինությունը: Ուստի պատահական չէ, որ փոքր ձեռնարկությունների կեսից ավելին կենտրոնացած է առևտրական-միջնորդական ոլորտում: Այսպես, 01.01.2001 թվականին Հայաստանի արդյունաբերության մեջ հաշվվում էր ամբողջ փոքր ձեռնարկությունների շուրջ 15%-ը, շինարարության մեջ՝ 20%-ը, տրանսպորտում՝ 3%-ը: Այդ նույն ժամանակ փոքր ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների անկետային հարցումը՝ նրանց զարգացման գերակա ուղղությունների և նախասիրությունների վերաբերյալ, ցույց է տալիս, որ տնտեսության այդ հատվածի ճյուղային կառուցվածքը բոլոր հնարավորություններն ունի տնտեսության իրական հատվածում առավել տիրապետող դառնալու համար:

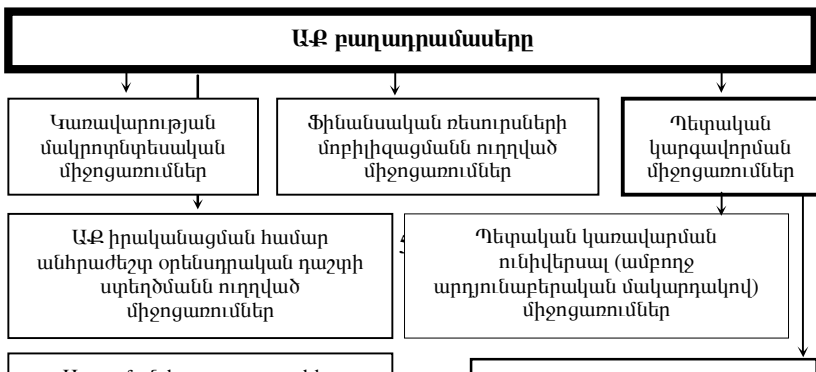
Ինչպես վկայում է արտասահմանյան փորձը, նորմալ կենսագործող շուկայական տնտեսությունում փոքր ձեռնարկությունների մեծ մասը (եթե ոչ՝ գերակշռողը), այսպես թե այնպես, գտնվում է խոշոր ձեռնարկությունների շահերի շրջանակներում: Ուստի փոքր ձեռնարկությունների պետական աջակցման վերաբերյալ ընդունված նոր օրենքը պետք է ուղղված լինի խոշոր, միջին և փոքր ձեռնարկությունների փոխներգործության ամրապնդմանը:

ԱՔ գործունեության կարևորագույն օբյեկտ է հանդիսանում նաև իրացման (առևտրային) բնագավառը, այսինքն ամբողջ սպառողական շուկան՝ իր կենսունակությամբ, կոնյունկտուրայով և դրսևորած վարքագծով: Այն պետք է լինի զարգացող, ունենա կազմակերպման բարձր մակարդակ, կրի քաղաքակիրթ բնույթ և լինի սոցիալապես գրավիչ: Այս բնագավառում իրականացվող ԱՔ առաքելությունը պետք է լինի գործունեության ճշգրիտ հիմնադրույթների մշակման և իրականացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծման մեջ: Ահա թե ինչու տնտեսության իրական հատվածի զարգացման հույսերը կմնան անկատար, եթե ԱՔ չնպաստի ներքին շուկայի ընդլայնմանը և իր առաքելության հիմնահարցերից մեկն էլ չդարձնի ազգային ապրանքի նկատմամբ վճարունակ պահանջարկի բարձրացման խթանումը, քանի որ պահանջարկի խթանումը ոչ միայն սոցիալական կայունության

պահպանման միջոց է, այլ նաև մակրոտնտեսական քաղաքականության տարր:

ԱՔ ռազմավարական ծրագրում իր ուրույն տեղը պետք է ունենա նաև տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխման և տնտեսական աճի վերաբերյալ հիմնավորված և ըստ ժամանակի կոնկրետացված ենթածրագիր, հակառակ դեպքում այս ուղղությամբ պետության վարած ամեն քաղաքականություն կմնա թղթի վրա՝ կրելով սոսկ բարի ցանկության բնույթ: Ընդ որում՝ այդ ծրագրերում պետք է հստակ արտացոլվեն իրական հատվածի երկարաժամկետ կենսագործունեության և բարեփոխումների ծրագրերը՝ հաշվարկված 10-15 տարիների կտրվածքով և ներկայացված 5-ամյա փուլերով: Երկարաժամկետ ծրագրերի հիմնական բաղադրամասը պետք է դառնա Հայաստանի արդյունաբերական արտադրանքի մրցունակության բարձրացման պետական հատուկ ծրագիրը՝ հաշվի առնելով արդյունաբերության յուրաքանչյուր ճյուղի զարգացման առանձնահատկությունները և հնարավորությունները: Ընդ որում, անհրաժեշտ է, որ բոլոր փաստաթղթերում հստակ երևան վերարտադրության գործընթացի բարելավման համամասնությունների փոփոխությունները: ԱՔ բաղադրամասերը ներկայացված են գծապատկեր 1-ում:

Գծապատկեր 1. ԱՔ բաղադրամասերը

Ինչպես երևում է գծապատկերից, ԱԲ ներկայացված է համակարգված չորս բաղադրամասերի միջոցով: Ընդ որում, յուրաքանչյուր բաղադրամաս ներկայացվում է բազմաթիվ միջոցառումների համակարգի միջոցով: Դրանք են.

- կառավարության մակրոտնտեսական միջոցառումները,
- օրենսդրական դաշտի ընդլայնմանն ուղղված միջոցառումները,
- ֆինանսական ռեսուրսների մոբիլիզացմանն ուղղված միջոցառումները,
- պետական կարգավորմանն ուղղված միջոցառումները:

1. Կառավարության մակրոտնտեսական միջոցառումները հանդիսանում են ԱԲ ամենակարևոր ու բարդ բաղադրամասերից մեկը:

Այդ միջոցառումներից թերևս ամենակարևորներն են՝

ա) ժողովրդական տնտեսության զարգացման կանխատեսումը,

բ) ինվեստավորմանը չարգելակող շրջանակներում ինֆլացիայի կայուն տեմպերի ապահովումն ու պահպանումը,

գ) ֆինանսական շուկայում առողջ մրցակցության ստեղծումն ու ապահովումը և պոտենցիալ ներդրողների միջոցների ներգրավումը, պետական գործիքների եկամտաբերության նվազեցումը,

դ) դրամի գնողունակության պարիտետի հետ համեմատած ցածր կուրսի պահպանումը՝ որպես արտահանող արտադրությունների զարգացման խթանման միջոց,

ե) արտադրական հատվածի բարելավման նպատակով ակտիվ հարկային և մաքսային քաղաքականության իրականացումը,

զ) տնտեսական անվտանգության ապահովումը:

Այսօրվա դրությամբ արտադրության խթանման նպատակով պետական բյուջեի հարկային մուտքերի կրճատման պարագայում անհրաժեշտություն է առաջանում կրճատել պետական որոշ ծախսեր, սակայն դրանք պետք է առաջին հերթին լինեն այն ծախսերը, որոնք չեն առնչվում ո՛չ գիտությանը, ո՛չ կրթությանն ու առողջապահությանը և ո՛չ էլ՝ ենթակառուցվածքի և բարձր տեխնոլոգիայի կոնկրետ այն նախագծերին (հատկապես մասնավոր հատվածում), որոնք ներկա ժամանակաշրջանում կամ շահավետ չեն, կամ էլ հասու չեն մասնավոր հատվածի բիզնեսին, սակայն իմպերատիվ (հրամայական) են երկրի սոցիալ-տնտեսական և ինֆորմացիոն անվտանգության տեսանկյունից: Շատ տնտեսագետներ պնդում են, որ հատկապես բարձր ազատության ինդեքս ունեցող երկրներում է, որ առկա է զարգացման համեմատական բարձր մակարդակ, սակայն այստեղ երբեմն կախվածությունը կարող է ակնհայտ հակադարձ վարքագիծ ցուցաբերել: Այդ է վկայում նաև պատմությունը: ԱՄՆ-ը դուրս եկավ «Համաշխարհային ձգնաժամից»՝ շնորհիվ իր կողմից իրականացրած ֆինանսական կոշտ հսկողության, ճանապարհաշինական պետական ծրագրերի, հիդրոկառույցների, մարզահրապարակների և այլ խոշոր ծրագրերի իրականացման: Ճապոնիան 50-ական թվականներին օգտվելով Վ. Լեոնտևի խորհուրդներից, կիրառեց ակտիվ ԱՔ: Ներկայումս Ճապոնիայի վարչապետին կից ստեղծվել է պլանավորման նախարարություն, որի կարևոր գործառնություններից մեկը ԱՔ մշակումն է: Ժամանակակալից ԱՄՆ-ում չկա արդյունաբերության նախարարություն, սակայն ԱՔ-ը մշակվում է և իրականացվում այնպիսի հսկաների միջոցով, ինչպիսիք են «Ջեներալ էլեկտրիկ»-ը և այլն, որոնց եկամուտները մի քանի անգամ գերազանցում են նույնիսկ բարեփոխվող ՌԴ բյուջեի հնարավորությունները: Այսօր արդեն, երբ թափ է առել գլոբալացման ժամանակաշրջանը, արևմտյան տնտեսագետները առհասարակ չեն հենվում «շուկայի

անտեսանելի ձեռքի» վրա: 2000 թվականի Նոբելյան մրցանակակիրներ Ջոն Հեքմանը և Ջոն Սաքվեդենը իրենց աշխատանքներում ընդգծում են, որ ինքնակարգավորման լիբերալ տեսությունը ի վիճակի չէ բացատրել ներդրողների վարքագիծը և հումքի գների տատանումները համաշխարհային շուկայում, հնարավորություն չի տալիս կանխատեսել պահանջարկը ապրանքների և ծառայությունների հսկայական ընտրության պայմաններում և սպառողական վարքագծի զարգացումը: Տնտեսական ռազմավարության հիմքը դառնում է ձեռնարկությունների վարքագծի ռազմավարական վերլուծության մեթոդիկան և տեսությունը: Հետևաբար՝ քաղաքատնտեսությունը վերափոխվում է սոցիոլոգիա-էկոնոմիկա-էկոլոգիական գիտության: Այս համատեքստում, հաշվի առնելով իրական իրավիճակը, առավել այժմեական է ԱՔ վերոհիշյալ բաղադրամասի փաթեթում հետևյալ հիմնահարցերի ներառումը.

1. հարկավորման օպտիմալացումը,
 2. ինվեստիցիոն-ինովացիոն միջավայրի բարելավումը,
 3. որակավորված կադրերի՝ հատկապես կառավարիչների նկատմամբ պահանջարկի ապահովումը,
 4. մրցակցային միջավայրի ապահովումը և պահպանումը:
- Դիտարկենք այս խնդիրների լուծման ուղիները:

1. Հարկավորման բնագավառում տեղի են ունենում որոշակի պարզեցումներ: Աստիճանաբար նեղանում է հարկավորման բազան, կրճատվում են մաքսային սակագները և թվաքանակը, պարզեցվում է գանձվող հարկավորման գործընթացը: Սակայն հարկերի ունիֆիկացումն ու պարզեցումը էլ ավելի են նպաստում նրանց ֆիսկալ բնույթի ուժեղացմանը: Պետությունը կորցնում է իր գերակա ձևի ուղղություններին հարկային արտոնությունների խթանման հնարավորությունները²⁷: Բարձր տեխնոլոգիական և փոքր բիզնեսը, ռեկապիտալացվող և սպառման վրա ծախսվող շահույթը գործնականում հարկվում է ընդհանուր հիմունքներով:

²⁷ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. М. Прайм-ТАСС, 1997, стр 8.

Փոքր ձեռնարկությունների հարկային արտոնությունները ոչ թե բարեգործություն է, այլ նրանց կողմից ստեղծված մակրոտնտեսական էֆեկտի մի մասի վերաբաշխում: Այն ներառում է գործազրկության կրճատումից ստացված էֆեկտը (կրճատվում են մեկ աշխատատեղի ստեղծման հաշվով ներդրումները), սահմանափակ աշխատունակություն ունեցողներին աշխատանքի մեջ ներգրավումից ստացված էֆեկտը, լիմիտավորված շուկաների պայմաններում ձեռնարկատիրության զարգացումից ստացված էֆեկտը և այլն: Օրինակ ԱՄՆ-ում 2000 թվականին գործում էին հարկային արտոնություններից օգտվող շուրջ 250 հազար փոքր և միջին ձեռնարկություններ (հատուկ վարկեր, պետպատվերի քվոտաներ, անվարձահատույց ծառայություններ, կադրերի ուսուցում և այլն): ՀՀ-ում ոչ միայն քիչ են փոքր և միջին ձեռնարկությունները, այլև վերջին տարիներին խիստ նվազել է նաև դրանց աճման տեմպերը: Հատկապես արտոնությունների բացակայությամբ է պայմանավորված փոխադարձ ապահովագրության, վարկային կոոպերատիվների, ֆրանչայզինգի, լիզինգի և ուրիշ մասնագիտացված ֆինանսական ինստիտուտների զարգացման ցածր մակարդակը:

2. Ինվեստիցիոն-ինովացիոն միջավայրի (կլիմայի) բարելավումը, բացարձակապես անհրաժեշտ է ձեռնարկությունների արմատական վերակառուցման համար: Եթե XX դարում յուրաքանչյուր արդյունաբերական ձեռնարկություն իր արտադրության և իրացման ծախսերի կրճատմանը հասնում էր հիմնականում արտադրության սերիականության և ռացիոնալացման բարձրացման ճանապարհով, ապա XXI դարում արդեն ակցենտը տեղափոխվում է ոչ թե ստանդարտ արտադրանքի գծով ծախսերի կրճատմանը, այլ՝ միավոր արտադրանքի հաշվով սպառողական էֆեկտի ավելացմանը:

Մի շարք տնտեսագետներ գտնում են, որ ԱԲ հանդես է գալիս որպես մրցակցության գործընթացի պասիվ մասնակից: Սակայն պրակտիկան համանման տեսակետ չի հաստատում: Այդպիսի քաղաքականությունը կարող է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցություն ունենալ ազգային մրցակցային առաջնայնության վրա, մրցակցության ամբողջ թատերաբեմի շրջանակներում գործող մրցակցային ուժերի

առկայության պայմաններում²⁸: Պասիվ մասնակցի դիրքը գրավիչ է համարվում ընթացիկ շահերի տեսանկյունից, այն է. **ոչ մրցունակ ձեռնարկությունները պետք է թողնեն իրենց գործունեության «թատերաբեմը» և հեռանան**, այսինքն՝ փակվեն: Այդ վտանգը շրջանցելու համար հարկավոր է իրականացնել հեռանկարային զարգացմանը կողմնորոշված ԱՔ կիրառում:

2. ԱՔ իրականացման համար անհրաժեշտ բաղկացուցիչներին մեկն էլ իրավական դաշտի ստեղծումն է:

Այսօր ձևավորված սեփականության հարաբերությունների կառուցվածքը, այդ հարաբերությունների լեգալացումը և պետական սեփականության կառավարման աշխատունակ կառույցների ստեղծումը համարվում է կարևոր հիմնախնդիր: Սեփականության կառուցվածքի տեսանկյունից, ռեգլամենտավորվող հիմնական դրույթը համարվում է սեփականության իրավունքի և կառավարման լիազորության առանձնացումը, կառավարման հիերարխիայի տարբեր մակարդակների միջև իրավունքների բաշխման օրենսդրական ամրացման տեսանկյունից:

3. ԱՔ իրականացման համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ֆինանսական ռեսուրսների մոբիլիզացումը:

Բոլորին հայտնի է, որ ազատ միջոցներ, որոնք կարող են ուղղվել տնտեսության ռեալ հատված, գոյություն ունի մասնավոր ներդրողների մոտ, ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Սակայն այդ միջոցները արտադրության մեջ ներդնելու ընթացքում կան բազմաթիվ և բազմաբնույթ խոչընդոտներ: Դրանցից են՝

- դեռևս չկարգավորված օրենսդրական դաշտը,
- բնակչության ու կազմակերպությունների միջոցների հավաքագրման և դրանք ֆոնդային շուկայի գործող մեխանիզմի միջոցով արտադրության մեջ ներդրմանն ուղղելու մեխանիզմի բացակայությունը:

²⁸ Այդ մասին տես՝ Արշակյան Ա.Ա. Շուկայում մրցակցությունը ձևավորող ուժերի և դրանց փոխադարձ կապերի վերլուծությունը: Գործարարության զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում: Երևան, 2000թ. էջ 201-203:

Այս նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել ներքոհիշյալ միջոցառումները.

ա) Ստացված շահույթը արտադրության մեջ ներդնելու, այլ ոչ թե ընթացիկ սպառման վրա ծախսելու շահամիտումը:

բ) Ձեռնարկության միջոցների պետական կառավարումը, որի արժեթղթերի մեծ մասը գտնվում է պետության ձեռքում:

գ) Պետության մասնակցությամբ առևտրային բանկերի գործունեության կողմնորոշումը շահույթի նորմա ապահովող ԱԲ գերակա ճյուղեր՝ ներդրումային ծրագրերում միջոցներ ներգրավելու համար: Իսկ այնտեղ, որտեղ պետությունը անելիք չունի, պետական մասնակցություն չունեցող առևտրային բանկերի կողմնորոշման ապահովման համար կարող է օգտագործվել այնպիսի միջոցառում, ինչպիսին նրանց կայունացնող վարկերի տրամադրման պայմանների փոփոխությունն է: Ընդ որում, այդպիսի վարկերի տրամադրումը ընթանում է հատուկ պայմաններով, որտեղ առևտրային բանկին պարտադրվում է որոշակի ֆինանսական ռեսուրսներ ուղղել գերակա արտադրությունների զարգացումն ապահովող ներդրումային նախագծերի վարկավորմանը:

Այդպիսի վարկեր, օրինակ, լայնամասշտաբ ձևով օգտագործվեցին Ճապոնիայում արդյունաբերության կառուցվածքային բարեփոխման իրականացման փուլում՝ դառնալով տնտեսության բուռն աճի ապահովման գործոն:

դ) Ֆինանսական շուկայի տարբեր տարրերի օգտագործման ակտիվությունը բնակչության և կազմակերպությունների ազատ միջոցների հավաքագրման նպատակով: Զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում դա իրականացվում է ոչ միայն բանկերի միջոցով, այլև ուրիշ ֆինանսական ինստիտուտների (ներդրումային և թոշակային ֆոնդերի, նպատակային փոխառությունների, պետական արժեթղթերի և այլնի) միջոցով: Այդպիսի ինստիտուտների արդյունավետ կենսագործման համար ՀՀ-ում դեռևս անհրաժեշտ օրենսդրական ակտեր (պետական թոշակային ֆոնդի, ոչ պետական թոշակային ֆոնդի, գույքի վստահելի կառավարման, ֆինանսական ինստիտուտների և ավանդատուների, մասնավորապես սպառողներին ֆինանսական ծառայությունների իրականացման, սպառողների

իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ և այլն) գոյություն չունեն։ Քանի դեռ վերոթվարկյալ օրենքները կյանքի չեն կոչվել, դժվար է ակնկալել ներդրման համար միջոցների ակտիվ հոսքեր։

4. ԱՔ հաջող իրականացման համար աստիճանաբար ուժեղանում է պետության դերն ու նշանակությունը՝ հատկապես կապված պետական կարգավորման միջոցառումների հետ։ Ուստի այս հարցը կարևորվում է պետության կարգավորման միջոցառումների առկայությամբ։ Ընդ որում, այդ միջոցառումները կարելի է բաժանել երկու փաթեթի՝

- համընդհանուր, այսինքն միջոցառումներ, որոնք վերաբերում են ամբողջ արդյունաբերությանը,
- առանձնահատուկ ուղղված ինչպես առանձին ճյուղերին, այնպես էլ՝ առանձին արտադրություններին, ծառայություններին։

Հարկ է նշել, որ կարևորության տեսանկյունից այս փաթեթների միջև տարբերակում չի դրվում։ Երկուսն էլ էական նշանակություն ունեն ԱՔ հաջող իրականացման համար։ Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է առաջին հերթին նշել այն միջոցառումները, որոնք ներկայացնում են արդյունաբերության վրա պետության կառավարման ընդհանուր, ունիվերսալ միջոցառումների փաթեթը։ Այստեղ կարևոր են.

1. Պետության կառուցվածքային քաղաքականության հետ գնային քաղաքականության համապատասխանեցումը։

2. Զեռնարկության տեխնոլոգիապես կապակցված շղթաներն ընդգրկող խոշոր կորպորացիաների, հոլդինգային ընկերությունների ստեղծումը՝ հիմք ընդունելով՝

- այդպիսի ընկերություններին ձեռնարկությունների արժեթղթերի ծրար ձեռք բերելու իրավունքի տրամադրում,
- արտադրության զարգացման համար ներդրումներ կատարելու նպատակով ներդրումային ֆոնդերի գործունեության խթանման համար որոշակի հարկային զիջումների սահմանում,
- փոքր, միջին և խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեության աջակցմանը տնտեսական միասնական սիմբիոզի մեջ կենսագործելու նպատակով,

- արտադրության և ֆինանսական հատվածների միջև զարգացման օպտիմալ հարաբերակցության սահմանումը և պահպանումը,
- ձեռնարկությունների կառավարման մակարդակների միջև իրավունքների բաշխումը:

3. Ներքին շուկայի բացության մակարդակի կարգավորումը արտաքին տնտեսական գործունեության կարգավորման այնպիսի գործիքակազմի օգտագործման ճանապարհով, ինչպիսիք են մաքսային օրենսդրական ակտերը, ներմուծման, արտահանման քվոտաները, ներմուծվող ապրանքի սերտիֆիկացման ընթացքում որակի կոշտ նորմաների օգտագործումը և այլն:

Այս միջոցառումներին զուգընթաց, ԱԲ տեսադաշտից չպետք է դուրս մնան ներդրումների, այդ թվում՝ նաև արտասահմանյան, լայնամասշտաբ ձևով ներգրավելը, ընդհուպ մինչև արտասահմանյան ներդրողներին ձեռնարկության լրիվ վաճառքը: Սակայն պետությունը պետք է հնարավորություն ստեղծի իրեն իրավունք վերապահելու այն պայմանների հսկմանը, որի հիման վրա ձեռք են բերվել ձեռնարկությունները, այլապես կշոջանցվի մի կարևոր հանգամանք, որը տնտեսական անվտանգության համակարգում արտասահմանյան ինվեստիցիոն անվտանգություն է անվանվում:

ԳԼՈՒԽ II

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՆՏ-ՈՒՄ

2.1. Արդյունաբերական քաղաքականության մշակման հայեցակարգային-մեթոդաբանական մոտեցումները – դրս-որումները ՆՏ-ում

Ինչպես հեղիտորհրդային մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Նայաստանում փոփոխության բարեփոխման հիմքերը դրվել են դեռևս 90-ական թվականներից շարժում, երբ սկսվեց Գորբաչովյան, այսպես կոչված, «պերեստրոյկան»: Նենց այդ ժամանակ էլ դրվեց վարչահրամայական համակարգի փլուզման սկիզբը: Նարկապես 1987 թվից հեղո կադարվեցին փոփոխության ազարականացման և կառավարման ապակենփրոնացման ուղղությամբ կարևորագույն քայլեր.

- ընդլայնվեցին պերական ձեռնարկությունների իրավունքները,
- սերեծվեցին որակապես նոր փիպի պերական ձեռնարկություններ (վարձակալական, մասնավոր, օդարերկրյա կապիփալի ներգրավմամբ և այլն),
- սերեծվեցին շուկայի ենթակառուցվածքի առաջին փարերը՝ առևփրային բանկերը և ապրանքային բորսաները:

Այնուամենայնիվ, մի շարք պափճառներով, շուկայական ձևափոխումները ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ նրա մի փոքր մասը կազմող Նայաստանում, շարժ դանդաղ էին փեղի ունենում՝ ընթանալով փոփոխությունում և հասարակական կյանքում հակասությունների խորացմամբ: Տնփեսական բարեփոխումը իրականացվում էր ոչ համակողմանի, ոչ բավարար եռանդով և ամենակարևորը՝ անհեղևողականորեն: Բնական է, այլ կերպ լինել չէր

կարող, քանզի այդ ժամանակ փնտրեսական բարեփոխումների վերաբերյալ գիտական հիմնադրույթը բացակայում էր (հատկապես այնպիսին, որը հաշվի առներ յուրաքանչյուր հանրապետության առանձնահատկություններն ու շահերը): Չնայած արդեն կիրառվում էին այդ նպատակն իրականացնող երկու փաթեթ մեթոդներ.

1. Սոցիալ-դեմոկրատական:

2. Լիբերալ-մոնեթարիստական (կամ աջ ռադիկալ):

Պլանաբաշխողական համակարգից խառը էկոնոմիկայի համակարգին անցման **սոցիալ-դեմոկրատական** (էվոլյուցիոն) ճանապարհը փանում է նոր փնտրեսական հարաբերությունների և նոր ինստիտուտների ստեղծմանը, որոնք աստիճանաբար գալիս են փոխարինելու վարչահրամայական համակարգը ներկայացնող կառույցներին: Ըստ էության, դիտարկվող ճանապարհով շարժումը փանում է «շուկայական սոցիալիզմի» մոդելի իրականացմանը, որը գործնականում կարգահայտվեր առավել հեղուկական, ակտիվ և խորացված շուկայական ձևափոխումներով, որպես «պերեսպրոյկայի» շարունակություն: Այսպիսի մոտեցումը ավելի հոգեհարազատ էր ՏՏ քաղաքացիների մեծամասնության մենթալիտետին: Կային արդյոք մեր հանրապետությունում օբյեկտիվ հնարավորություններ՝ նման մոտեցմամբ առաջնորդվելով շուկայական էկոնոմիկային անցնելու համար: Յավոք, առավել ռադիկալորեն տրամադրված հայրենական նորաթուխ քաղաքականագետները և փնտրեսագետները, ելնելով շուկայի և պլանի բացարձակ անհամադրելիության կանխավարկածից, 1980-ական թվականներին այդ հարցին կատեգորիկ բացասական պատասխան էին տալիս: Սակայն հետագայում, երբ հակակոմունիստական և հակասովետական քաղաքական և բանավեճային կրթերը փոքրինչ հանդարտվեցին, երբ աջ ռադիկալներն արդեն լուծեցին իրենց քաղաքական խնդիրները՝ կանգնելով երկրի կառավարման վահանակի մոտ, արդեն նույնիսկ փնտրեսագետ-լիբերալների շրջանակներում հայտնվեցին այլ, առավել օբյեկտիվ այլընտրանքային գնահատականներ: Մասնավորապես ընդունվեց, որ «խաղաղ քաղաքական մթնոլորտում» այդպիսի ուղղվածությունը կարող էր

լրիվ բնական ու իրական թվալ²⁹: Սակայն 1987 թվականից հետո փոփոխության կառավարման ապակենտրոնացմանն ուղղված մասնակի փոփոխական բարեփոխումները հիմնականում դուրս չեկան փոփոխության պետական ավանդական կարգավորման շրջանակներից, անհետևողականության պարզապես դրանք չապահովեցին փոփոխության գործունեության արդյունավետության բարձրացումը: Ձեռնարկությունների՝ լրիվ փոփոխվարկի և ինքնաֆինանսավորման անցնելը կանգ առավ շուկայի շեմի վրա, այնինչ՝ շուկայական ենթակառուցվածքի և կարգավորման շուկայական մեթոդները ուշացան: Չարդարացված էին այնպիսի արմարական բարեփոխումները, ինչպիսիք են՝ նոր հարկային համակարգի ստեղծումը, ապրանքադրամական հարաբերությունների ընդլայնումը, գնագոյացման և հարկային, վարկային քաղաքականության նոր սկզբունքների արմարավորումը: **1988 թվականին նախապարաստված գների ռեֆորմը մահացավ, այդպես էլ՝ դեռ բարուրում, մի շարք (գների նկարմամբ որոշ կոնյունկտուրային կողմնորոշում ունեցող) փոփոխագեղների նպաստմամբ:** Նամապարասխան ձևով չգնահարվեց մենաշնորհի դերը արարողության մեջ, որը հզոր արգելք էր շուկայի արմարական հիմնախնդիրների լուծման ճանապարհին: Ձեռնարկությունների իրավունքների ընդլայնումը (այդ թվում նաև մենաշնորհային դիրք ունեցողների) հանգեցրեց սպառող ձեռնարկությունների անպաշտպանությանը՝ առաքողների փոփոխական աճող իշխանությունից: Որոշիչ նշանակություն ունեցավ նաև դրամական համակարգի քայքայումը և ռուբլու ու դրամի պրոգրեսիվ արժեգրկումը: Դրամաշրջանառության ճգնաժամը հասունացավ րական ժամանակաշրջանում: Մի շարք րարիների ընթացքում՝ սկսված 1986 թվականից, արարողության արդյունավետության մոնոփոն նվազման հետևանքով երկիրը աստիճանաբար ավելի քիչ եկամուր էր սկսում սրանալ, չնայած րարեցրարի ավելացող պետական ծախսերին, որն էլ ոչ թե պայնամավորված էր արարողության վերագինմամբ, այլ՝ պետական ծառայողների ցանցի ընդլայնմամբ: Ֆինանսական ռեսուրսների սղությունը և անբավարարությունը

²⁹ May B. Перестройка: теоретические и политические проблемы экономических проблем. Вопросы Экономики, 1995, N 2, стр. 15-16.

ծածկվում էր կոնյունկտուրային գործոնների հիման վրա և պետական պարտքի ուռճացման ճանապարհով:

Արդյունաբերական քաղաքականության մշակման հայեցակարգային-մեթոդաբանական մի մոտեցում էլ բխում է (ՏՏ-ում մի շարք փարիներ արդեն իրականացվող) շուկայական բարեփոխման **լիբերալ-մոնետարիստական** փոփոխական հիմքերից և պրակտիկ ելույթունից .

1992-1993թթ. առավել կոշտ և խիստ (անցանկալի) շուկային թերապիայի փարբերակով,

1994-1996թթ. համեմապաբար ավելի մեղմ՝ «աստիճանական» փեսքով,

1997-1998թթ. մոնետար մեթոդների օգտագործման վրա հենվելով՝ այդ ժամանակի փխրուն կայունության պահպանման նպատակով:

Լիբերալ-մոնետարիստական մոդելը ելնում է նրանից, որ շահույթի ձևավորումը ինքնակա՝ առանց դրսի միջամտության գործընթաց է. բավական է լիբերալացնել փոփոխության և նրա սուբյեկտների հարաբերությունը, կսկսեն արդյունավետ ինքնակարգավորել «անփեսանելի ձեռքի» ազդեցությամբ:

Լիբերալ-մոնետարիստական մոդելը դարձավ անկախ Նայաս-փանի փոփոխության բարեփոխումների հիմնական մոդելը՝ հենվելով այն դրույթի վրա, համաձայն որի՝ կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ ճգնաժամը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է սահմանային դինամիկ ռեժիմով ձևավորել փոփոխական համակարգը, որտեղ պետք է գերակշռող դիրք ունենա մասնավոր սեփականությունը: Այլ կերպ ասած, փոփոխությունը պետք է հենվեր լիբերալ կապիտալիզմի գաղափարախոսության վրա: Թե ինչպիսին պետք է լիներ այդպիսի կապիտալիզմը, նույնիսկ աղոտ չէին կարող պարկերացնել ոչ միայն լայն հասարակությունը, այլև նրա ղեկավարությունը: Տվյալ ճանապարհով շարժվելու նպատակը անհասկանալի էր: Անհասկանալիության սինդրոմը համակել էր նաև աշխարհի հզոր երկրների ղեկավարներին: Դիպուկ է 1991-1994թթ. ռուսական կառավարության (ազգությամբ շվեդ) փոփոխազդե-խորհրդարու Ա.Օսլոյիդի արտահայտությունը այն մասին, որ անկախ Ռուսաստանի առաջին նախագահը «Ռուսաստանում ապագա կապիտալիզմը պարկերացնում էր այնպես, ինչպես այն կար 1917 թվականի հեղափոխությունից երեք տասնամյակ

առաջ»³⁰: Ինչ վերաբերում է մեր լիբերալ-նորարարներին, ապա նրանք գտնում էին, որ դա կապիտալի նախասկզբնական կուրակման գործընթաց է: Բարեփոխումների նման նպատակային հարկադրմանը բնակչության գերակշռող մասը չէր կարող կամավոր հարմարվել: Դրա համար աջ ռադիկալ ուղղության կողմնակիցները նախ ջրացահայտեցին իրենց նպատակադրվածության էությունը՝ փոխարինելով կոնկրետ ձևակերպումները վերացական, իմպերատիվ լոգունգներով՝ «հարկավոր են արմատական փոփոխական բարեփոխումներ»: Երկրորդը, ակնկալելով աջ ռադիկալ բարեփոխման նկատմամբ բնակչության մեծամասնության դժգոհությունը, նրանք ի սկզբանե, ամենայն հավանականությամբ, հույս դրեցին դրա իրականացման բացառապես ավտորիտար մեթոդների վրա: Չկատարվեց այդ մեթոդի լայն ու բաց քննարկում, չնայած նրանք բոլորն էլ կողմնակից էին «ազատ խոսքին ու թափանցիկությանը»: Այս մեթոդը ներդրվեց փեղեկացման կարգով: Երրորդը, նպատակի իրականացումը, անտարակույս, պլանավորվեց որպես սրընթաց և կարճաժամկետ (մեծ ցարկի մեթոդով) ակցիա:

Այնպես որ, լիբերալ-մոնեթարիստական բարեփոխման ընտրությունը կատարեց ոչ թե ժողովուրդը, այլ իշխանության ձգտող քաղաքական խմբավորումներից մեկը՝ ՄԴԾ-ն:

Տնտեսական բարեփոխումների բնույթը դիտարկվող մոդելում մեկնաբանվում է որպես շուկայի ինքնասարեղծման, ինքնաբերական գործընթաց, որի հաջող իրականացումը կախված է լոկ երկրի փոփոխական կյանքի պետական հարկադրական ուղղությունից ազատվելուց: Այդ իսկ պարճառով նախատեսվում էին հետևյալ անհետաձգելի միջոցառումները.

1. Տնտեսության պլանաբաշխողական ինստիտուտների վերացում:
2. Տնտեսության գործունեության բոլոր բնագավառների արագ ազատականացում:
3. Պետության փոփոխական դիրքի թուլացում և երկրում սոցիալ-փոփոխական իրավիճակի փոփոխություն՝ պետա-

³⁰ Ослуид А. Россия: Рождение рыночной экономики. М., 1996, стр.94.

կան սեփականության օտարման (մասնավորեցման) ճանապարհով:

4. Մրցակցային միջավայրի ձևավորում՝ ազատականացման և սեփականաշնորհման ճանապարհով:
5. Տնտեսության կենսագործունեության, դրամավարկային և բյուջեարային պայմանների խստացում՝ գների ազատականացման և շուկայի փոփոխական թույլ սուբյեկտների ապահովման ճանապարհով:
6. Ֆինանսական կայունության քաղաքականության գերակայության՝ որպես գործարար ակտիվության, փոփոխության աճի համար արտասահմանյան կապիտալի ներդրման անհրաժեշտ բավարար պայմանի ապահովում:
7. Դրամական զանգվածի կարգավորում:
8. Սոցիալական պարզավորությունների նկատմամբ պետության հոգսի թեթևացում՝ այդ ծանրությունը հասարակությանը փոխանցելու ակնկալիքով:

Սակայն լիբերալ-մոնետարիստները պնդում են, որ անցման այս ամբողջ ժամանակահատվածում շուկայական բարեփոխումները և փոփոխությունը ճգնում են սոցիալական ծախսերի անտանելի ծանրության փակ, իսկ ժողովուրդը, վարակվելով սոցիալիստական պարագիծերով, պահանջում է շար ավելի, քան նրան այսօր կարող է փալ պետությունը, այն պետությունը, որն ապրում է հենց այդ ժողովրդի մեկենասությամբ: Ամբողջ քարոզական ապարարն ու մեքենան ուղղված են այն բանին, որ ժողովրդին համոզեն, որ պետությունը, որն, ընդ որում, նա պահում է իր հաշվին, նրան փաստորեն ոչինչ պարտք չէ: Ճիշտ է, մեկ շնչի (ինչպես նաև մեկ շնչին բաժին ընկնող ՆՍԱ-ի) հաշվով սոցիալական գեղջերով, թռչակով, նպաստներով, առողջապահության և ուսուցման գծով ԽՍՀՄ-ն այնքան էլ չէր «փայլում», այնուամենայնիվ, այսօր համապարասխան ցուցանիշները Նայաստանում պարզապես շար են աղբարիկ: Այս ցուցանիշների գծով 1993թ. Նայաստանը հեղ էր մնում Ֆրանսիայից շուրջ 20 անգամ, Անգլիայից՝ շուրջ 10 անգամ: Երկրորդը, չի կարելի մոռանալ, որ ԽՍՀՄ-ում ցածր աշխատավարձը փոխհատուցվում էր փառքեր փեսակի արտոնություններով, սոցիալ-կուլտուրական միջոցառումների միջոցով: Սակայն այդ ծախսերի մեծացումը, որին դեմ են մեր բարեփոխիչները, առաջին հերթին պետք է գուգորդվի աշխատավարձի բարձրացմամբ,

այնինչ այդ մասին նրանք լռում են: Մտացվում է, որ դա ասոցիալ, ամորալ քաղաքականություն է: Սակայն ոչ մի լիբերալացում չի կարող վերացնել այդ պրոբլեմների լուծման, ինչպես նաև էկոլոգիական անվտանգության ապահովման պարասխանաբարությունը: Ճիշտ է, նրանք ամեն ինչ արեցին, որպեսզի պետության «հոգսը» թեթևանա, **ու ճիշտ էին վարվում, քանի որ «բարեփոխումների աշխղեկները» գիտեին, որ իրենց զինանոցում բարձր որակավորված պետական ծառայողներ՝ ունակ անցման շրջանում արդյունավետ աշխատելու, հայաստանում շուկայական բարեփոխումների առաջին փուլում պարզապես չկային:** Իսկ եղածներն էլ իրենց պարտքն էին համարում հսկողություն սահմանել որոշակի նվազագույն մակրոտնտեսական ցուցանիշների նկատմամբ՝ բյուջեի պակասուրդ, ինֆլյացիա, դրամական զանգված, փոկոսադրույքի, ազգային դրամի կուրսի դինամիկա և վճարային հաշվեկշիռ: Ընդ որում, առաջին ակիբի լիբերալները հավաստիացնում էին ու հաստատում, որ պետության առաքելությունը սահմանափակվում է երկրի քաղաքական ղեկավարությամբ, իսկ մնացածը, հարկապես այն, ինչ առնչվում է փնտեսությանը, կանի «շուկայի անտեսանելի ձեռքը», այսինքն՝ նա արագ կհաղթահարի արտադրության վերակազմակերպման խնդիրները՝ հիմը «ակտավորելով», իսկ նորը՝ աճեցնելով, ներքին ձևափոխումների, սոցիալական գների միմիմալացման և համաշխարհային շուկա մտնելու հետ կապված հարցերի լուծման ճանապարհով:

Ազգաբախանացումը իր ռացիոնալ բովանդակությամբ, փնտեսության և ձեռնարկարիության ազաբազրումն է արգելափակումներից ու սահմանափակումներից՝ մրցակցային միջավայրի ստեղծումն է, որի դեպքում արտադրության դինամիկան և կառուցվածքը որոշվում են վճարունակ պահանջարկի դինամիկայով և կառուցվածքով: Իսկ դա բնական ու օրինաչափ գիծ է, քանզի այնուհետև շուկայական համակարգի կայացման խնդիր կդրվի: Սակայն բացարձակապես ճիշտ չէ այն տեսակետը, ըստ որի՝ ազաբախանացումը կայուն փնտեսության ստեղծման միակ ուղին է: Չէ՞ որ **որքան ուժեղ ու կայուն է փնտեսությունը, նա այնքան ավելի շատ կարող է իրեն թույլ տալ լիբերալիզմ:** Իսկ փնտեսական աճը փնտեսական ազաբության ընդլայնման անհրաժեշտ կարևոր պայմաններից մեկն է: Այս թեզը հիմնավորվում է

Գերմանիայում Էրհարդի հեղափոխական բարեփոխմամբ, որով փոփոխության զարգացմանը զուգընթաց հատկապես կրճատվեց գնի կարգավորման շրջանակը, առավել մեղմացավ արժույթի նկատմամբ վերահսկողությունը, նվազագույնի հասցվեցին բյուջեփայլին լրահատկացումները պրոբլեմային արտադրությունների ու ռեսուրսների համար:

Անհմաստ է նաև դեմոկրատիայի և ազատականացման միջև հավասարության նշան դնելը: Նայրնի և Պինդեբրի փոփոխության ազատականացման ֆենոմենը՝ արյունալի ճնշումների և դեմոկրատական ազատության ճնշման պայմաններում: ՆՆ-ում փոփոխության ազատականացումը ևս իրականացվեց ուժի միջոցով, և երկրի աշխարավոր բնակչության մեծ մասի համար քայքայիչ նշանակություն ունեցավ: Ըստ հաշվարկների՝ այժմ սեփականության և ձեռնարկատիրության գործունեության եկամուտների 90%-ից ավելին, արժեթղթերի ու ավանդների շուրջ 85%-ը բնակչության մոտավորապես 10%-ի ձեռքում են: Բացի դրանից, ազատականացումը չի կարելի մեկնաբանել որպես հասարակության՝ պարասխանաբարությունից խուսափում: Այնինչ, հայ աջ շաղիկյանների բարեփոխումները ընթացան ազատականացման կամայականությամբ, որն ավելի շատ նման էր աջակողմյան նիհիլիզմին: Շատ է ասվում, որ Նայաստանում վերջին 10 տարիներին բիզնեսով զբաղվող յուրաքանչյուր ոք ուղղակի կամ անուղղակի խախտում է կանոններ և օրենքներ: Ասվածի մեջ ոչ այնքան փոփոխական օրենսդրական անկարարությունն է, որքան կապիտալի բացարձակ աճի նկատմամբ վստահությունը, ըստ որի՝ նրա փերը ազատվում է հասարակական պարասխանաբարությունից:

Իրականում գոյություն ունի ազատականացման այլ մեթոդ՝ դեմոկրատական, Էվոլյուցիոն, որի դեպքում որոշակի օրենքների վրա հիմնված պետական կազմակերպությունները, ձեռնարկությունների և աշխատողների ինքնուրույն միությունները կենսագործում են որոշակի հստակ օրենքների շրջանակներում, փոփոխության սովորող սուբյեկտների փոփոխական ազատության պոտենցիալը օգտագործվում է բնակչության մեծամասնության կողմից: Ընդհանուր առմամբ, փնտրվող շուկայական բարեփոխման արդյունավետ մոդելը պետք է առաջին հերթին ընդգրկի ազատականացումը, այլ ոչ թե հանգի դրան (այսինքն՝ ազատականացումը լինի ոչ թե նպատակը, այլ՝ միջոցը): Ընդ որում, այդ գործընթացում իր արժա-

նի Կոնգրեսը պետք է ունենա նաև պետությունը, որը պետք է լիբերալացման և դիքիֆիզմի միջև կշռողի, գնահատողի դեր կատարի՝ նպաստելով դրանց միջև օպտիմալ համամասնական, կոմպրոմիսային փոխհարաբերակի ընտրությանը, փոփոխության կառավարումից պետության ինքնամեկուսացմանը: Բնական է, փոփոխության ապապետականացման այս կամ այն միջոցառումը, վարչահրամայականից շուկայական համակարգին անցնելու գործընթացը իմպերատիվ բնույթ են կրում: Սակայն Նախասրանում այդ անցումը իրականացվեց առանձնահատուկ իրավիճակում՝ հանրային սեփականության դրամավրիկ լուծարման և նոր պետական ապարարի ձևավորման համար որակավորված և ունակ կադրերի ծայրահեղ դեֆիցիտի պայմաններում: Տոբալ «ապակարգավորման» էֆեկտը փոփոխության բարեփոխումների առաջին փուլներին իրական հասվածի վրա առավելապես դեպրոկարիվ բնույթ ունեցավ: Իսկ արտադրության փորձարարի անկումը իր հերթին նեղացրեց պետության միջոցով անհրաժեշտ փոփոխական և սոցիալական միջոցառումների իրականացման ֆինանսական բազան: Ապապետականացման այսպիսի պայմանները դարձան խոչընդոտներ՝ փոփոխության ազատականացման համար: Վերջինս արգելափակվեց մասնավորապես նրանով, որ ձեռնարկարկական գործունեության ազատությունը չընթացավ հասարակական փոփոխական վարքի էական կարևոր կանոններով, կոդեքսներով և իրավական նորմերով: Զանի որ ազատականացումը, առանց փոփոխական կարգ ու կանոն հաստատելու, անխուսափելիորեն վերափոխվում է անարխիայի և անհագուրդ թալանի: Սակայն այս բոլորը չի նշանակում վերադարձ պետության կողմից փոփոխության լայնամասշտաբ կարգավորմանը: Պետությունը հաջողությամբ իրականացնում է մրցակցային կառույցների համար մեկնարկային հնարավորությունների հավասարության ազատականացման սկզբունքի խախտում՝ «անհատական» կարգով ստեղծելով շուկայական որոշ սուբյեկտների համար առանձնահատուկ պայմաններ (նպաստող, հակազդող, արգելակող, խեղդող և այլն): Այսպես, այս փուլներին պետության կարգավորման փնտրելի թուլացմանը հակառակ՝ անընդհատ մեծանում են պետական ծախսերը ՆԱՎ-ում: Պետությունը՝ հեռանալով արտադրության և ներդրումային դեֆիցիտ ռեսուրսների ուղղակի բաշխողի դերից, շարունակում է հաջողությամբ ուժեղացնել իր դիրքերը դեֆիցիտ դրամական ռեսուրս-

ների բաշխման բնագավառում: Պետօրգանները բյուրոկրատական հայեցողությամբ ստեղծեցին «լիազորված» բանկեր՝ գերշահավեր աշխատանքների համար հսկայական բյուջեւրային միջոցներով, առանձնացրեցին փարբեր տեսակի բվտրաներ, լիցենզիաներ, գեղչեր, կոնկրետ սուբյեկտներին ու առանձին խմբերի աջակցեցին «երաշխիքային աուկցիոններում» և սեփականաշնորհման այլ ծրագրերում՝ դրանով իսկ նպաստելով «Օլիգարխիայի» ծննդին և կայացմանը: Մի քանի անգամ մեծացնելով հարկային բեռը ձեռնարկություններում, դրամական զանգվածի սուղ և համապատասխան գնողունակության բացակայության պայմաններում հանգեցրին պարտքերի ձևավորմանն ու հսկայական կուտակմանը՝ հիմք դնելով պետական կառույցներից, բյուրոկրատական որոշումներից ձեռնարկությունների կախվածության վրանգին: Ձեռնարկությունների մեծ մասի համար ստեղծվեց «ժամանակավոր ազատության մեջ գտնվելու» կյանքի ռեժիմ: Նրանց նկատմամբ ցանկացած ժամանակ կարող են կիրառել ցանկացած ուժային միջոցառումներ: Այլ կերպ ասած, պետության «էքսկլյուզիվ» ինտերվենցիան տնտեսության միկրոէկոնոմիկայի բնագավառում, արժեզրկում է տնտեսության շուկայական ազատականացման միջոցառումները: Այս տեսանկյունից պետության դիրքի ուժեղացումը վրանգավոր է և հակասում է տնտեսավարման արդյունավետության բարձրացման խնդիրներին: Այս առումով, մեր կարծիքով, տնտեսության պետական կարգավորման շրջանակները պետք է ամփոփված լինեն հետևյալում՝ **պետությունը կոչված է կատարելու այն առաքելությունները, որտեղ նա անփոխարինելի է՝ անկախ ընտրած բարեփոխման մոդելից – դրան համապատասխան իրականացվող տնտեսական – մասնավորապես՝ արդյունաբերական քաղաքականությունից: Այսինքն՝**

- տնտեսությունը դեպի անդունդ չհրելու համար պետք է սահմանվի ճիշտ հարկային բեռի ճնշում,
- արդյունավետորեն հավաքվեն հարկերը,
- ստեղծվի օպտիմալ դրամական քաղաքականություն՝ թույլ չտալով ո՛չ ինֆլացիայի, ո՛չ կապաստրոֆիի դեմոնստրիզացման և ո՛չ էլ փաստացի նապուրալիզացնի տնտեսական հարաբերությունները (բարտեր, պարտքերի փոխադարձ մարում և այլն),

- բացառի այն իրավիճակը, երբ արտասահմանյան արժույթը երկրի ներսում դառնում է ազգային դրամից կարևոր (ծայրահեղ դեպքում, թեկուզ փողի մի քանի ֆունկցիաների գծով միայն),
- պահպանի բաժնետերերի և պայմանագրերի տերերի սեփականության իրավունքը,
- իրականացնի համակարգային սոցիալական գործառնություններ և այլն:

Սակայն այս բոլորը չի նշանակում, որ փոփոխության պետական կարգավորման ուժեղացումը համարժեք է ազգաբնակչության սկզբունքների ճնշմանը և վերադարձ այն իրավիճակին, երբ պետությունը հանդիսանում էր մենաշնորհի ձեռնարկատեր:

Այնպես որ, այսօրվա պետության լուրջ դերակատարումը փոփոխության կարգավորման բնագավառում հիմնականում պետք է ամփոփվի հետևյալում՝

- ֆինանսավարկային կարգավորում,
- կառուցվածքա-ներդրումային, գիտատեխնիկական քաղաքականության հիմքի և իրականացման մեխանիզմի ձևավորում,
- կադրային ներուժի վերարտադրություն և օպերիմալ զբաղվածության իրականացում,
- երկրում սոցիալական ապահովության կազմակերպում,
- փոփոխության իրական հարվածի վերականգնում և զարգացում և այդ նպատակին ուղղված ջանքերի համակենտրոնացում:

Վերջին փորձերին հանրապետության փոփոխական քաղաքականությունը նպատակաուղղված է եղել ֆինանսական կայունացման ապահովմանը, սղանի զսպմանը՝ պահպանելով դրամի փոխարժեքը համապատասխան կայուն մակարդակի վրա:

Իսկ որն է այս մոդելում պետական արդյունաբերության քաղաքականության դերը: Այն առնվազն չի երևում ֆինանսական կայունության պրակտիկայում և ցանկացած ճանապարհով և գնով սղանը կանխելու փուլում, որի սանձման ցանկացած գինը արտադրության անկումն է (այն ՏՏ-ում եռակի էր): Լիբերալ-մոնետարիզմի կողմնակիցները, չտեսնելով դրանում դժվարություն, պնդում են, որ աստիճանաբար պահանջարկի ընդհանուր անկման ազդեցությամբ (ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից) իրական

հապվածում րեղի է ունենում ինչ-որ սանիտարական մաքրում, որից հետո էլ դրա հետևանքով կձևավորվի դրա կառուցվածքը՝ հասարակության գնողունակ պահանջարկին և արտադրության միջոցների նոր րերերի հեղաքրքրություններին համապարասխան:

Դրանք բոլորը նշանակում են, որ պետական արդյունաբերական քաղաքականության բացակայությունը հենց լավագույն պետական արդյունաբերական քաղաքականությունն է, իսկ թեզիսը ռեֆորմի հետևանքների սկզբունքային դիրքորոշումն է: Այն թեզիսը, ըստ որի լիբերալ-մոնետարական մոդելը՝ թելադրված միջազգային արժույթային հիմնադրամի կողմից, բացառապես անհարիր է ՏՏ պայմաններին, որի աստիճանական կործանումը մենք գգում ենք մեր արտադրության «մաշկի» վրա: Տամաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ այդպիսի մոդելը կարող է արգասաբեր լինել այնպիսի երկրների համար, որոնք չունեն զարգացած արդյունաբերություն և սկսում են այն կառուցել՝ մաքուր թղթից սկսած (ֆինանսական կայունության հասնելու համար իրոք ապահովում են անհրաժեշտ ու բավարար պայման, սակայն դա հակացուցված է այն երկրներին, որոնք ունեն բարդ րնտեսական համակարգ, հարուստ մարդկային կապիտալ, բարդ արտադրական կապեր, րնտեսական աճի սկզբի պայման), սակայն հակացուցված է այն երկրներին, որոնք ունեն նաև արտադրական կարողությունների համամասնություններ, տեխնիկական-տեխնոլոգիական տարբերություն ունեցող արտադրական համակարգ՝ ցածր րնտեսական արդյունավետությամբ ու շահութաբերությամբ: Ահա թե ինչու Տայաստանի րնտեսագետների մեծ մասը կողմնակից է րնտեսական ռեֆորմացման մոտեցմանը, այդ թվում այդ գործընթացում արդյունաբերական քաղաքականության էականության գնահատմանը: Այդ մոտեցման էությունը նրանում է, որ հիմք ընդունելով պետության կարգավորման սկզբունքներն ու մեթոդները՝ պետք է օգտագործել ոչ միայն շուկայական մեթոդները, այլ՝ նախ և առաջ, պետության ուղղակի աջակցությունը՝ ռեսուրսների ուղղակի վերաբաշխումից մինչև ձեռնարկություններում նրանց համակենտրոնացումը՝ ուղղված րնտեսության իրական հապվածի զարգացմանը:

Արդյունաբերական քաղաքականության կողմնակիցների հայացքները բարեփոխումների առաջին րարիներից սկսած,

բավականին լայնորեն ներկայացվեցին փնտհագիտական գրականության մեջ: Դա վերաբերում է ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ հրապարակություններին³¹: Այդ աշխատանքներում, ճիշդ է՝ հիմնականում բոլոր տեղերում էլ, որպես աղբյուր են նշում քաղաքականության բոլոր ուղղությունները, այնուամենայնիվ այնպեղ յուրաքանչյուրը այս կամ այն ուղղությանը գերակայություն տալու իր մոտեցումն է ցուցաբերում: Մի դեպքում որպես գերակայող ուղղություն ընդունվում է ԳՏԱ-ն, մյուս դեպքում նշվում է ակտիվ արդյունաբերական քաղաքականության մասին՝ որպես փնտհագիտական աճի կարևոր և անքակտելի բաղկացուցիչ մասի: Ընդ որում, այս դեպքում որպես ընթացքին լուծում տալու միջոց առաջարկվում է արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման համաշխարհային փորձը:

Մակայն այս առաջարկությունները մեզ մոտ հնարավոր չեղավ իրականացնել: Կյանքը ընթանում է, ինչպես նշվել է արդեն, այսպես կոչված՝ խառն նորմավորված տարբերակով: Իսկ դրա համար կային մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ լուրջ պատճառներ: Մի կողմից՝ որպես հզոր արգելակ ծառայեցին շուկայական փնտհագիտության՝ պետության կողմից կարգավորման մասին լսել չուզեցող, բայց պետության կառավարման դեկին կանգնած երիտասարդ լիբերալ-մոնեթարիզմի ներկայացուցիչները: Մյուս կողմից, իհարկե, վճռորոշ նշանակություն ունեցավ նաև փնտհագիտության ընդհանուր իրավիճակը: ՆՏ փնտհագիտության վերափոխման գործունեության այս ասպեկտները քննադատորեն մանրամասն դիտարկված են փնտհագիտական շարժարակուններում, այդ թվում՝ շարժ է խոսվում այս մասին նաև ՆԻԻ-ների հոդվածաշարերում³²:

Նշենք, որ ՆՏ կառավարությունները ձեռքները ծալած չեն նստել: Ամեն մեկը անդրադարձել է ԱԶ քնազավառի հիմնախնդիրներին՝ աշխարհելով իր լուծման ներդնել այդ բարդ ու դժվարին գործընթացում: Մասնավորապես, բարեփոխումների առաջին տարիներին, չնայած նրանց այն պնդումներին, որ ԱԶ-ն

³¹ Экономические проблемы прогнозирования // Российский экономический журнал. N2, 2001 г.

³² 1992-95 гг. "Антикризисная реформационная альтернатива. Подходы ученых АЭНПА России".

շար թանկ հաճույք է, և պետության փվյալ բյուջեն ի վիճակի չէ էականորեն մասնակցելու այդ հիմնախնդրի լուծմանը, այնուամենայնիվ բարեփոխման ընթացքում նրանց նպատակը եղել է հերկյալ հիմնական ուղղությունների ապահովումը՝

- արդյունաբերական արտադրության անկման դադարեցում և կայունացում,
- Նայասփանի ապրանքի և ծառայության գծով պետության և հասարակական կարիքների որոշակի չափով բավարարում ,
- արդյունաբերական համալիրի և նրա ենթակառուցվածքի գիտաբեխնիկական ներուժի պահպանում,
- կառուցվածքային բարեփոխումների իրականացման անհրաժեշտ պայմանների ստեղծում և իրականացում,
- կառուցվածքային բարեփոխումների հերկանքով առաջացած սոցիալական հերկանքների մեղմում:

Թե դրանցից որն է իրականացվել և ինչ ուղղությամբ ու ներուժով, այլ հարց է: Մեր կարծիքով, դեֆորմացված փնտեսության մեջ հիմնախնդիրների մասշտաբները այնպիսին են, որ դրանց լուծումը անիմաստ է՝ առանց պետական միջամտության ու կարգավորման, ներառյալ նաև՝ ԱԲ: Չնայած որոշ փնտեսագերեր մինչ այս ռեֆորմը այսպիսի բազմաթիվ հարցադրումներ արդեն արել են [76, 77, 78]:

Ինչ վերաբերում է հայրենական արդյունաբերության աջակցմանը, մեր կարծիքով հարկավոր է նախադեսել՝

- վարկային էմիսիայի ընդլայնում, վարկի փոկոսադրույքի իջեցում, արտոնյալ վարկավորում,
- գերակայություն ունեցող արտադրություններին հարկավորումներից ազատում կամ համապատասխան արտադրողներին արտոնությունների փրամադրում,
- հայրենական արտադրողներին բյուջեփային հափկացումներ, արտադրության գարգացման համար արտաբյուջեփային և ներդրումային ռիսկերի ապահովագրում,
- հիմնարար գիտահերագոփական, կոնսփրուկտրական, փորձարարական աշխատանքներին պետության կողմից ֆինանսական աջակցություն,
- արտաքին առևտրի հովանավորչություն, փորձարարական շնորհների, փորձագիտական պարգևների, շնորհների

օգտագործում, արտաքին առևտրի ռիսկերի ապահովագրության ֆոնդերի ստեղծում և այլն:

Այսինքն՝ կանոնակարգել պետության և արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության գործընթացը: Իսկ դրա անհրաժեշտությունը խիստ կարևոր է հատկապես անցման փուլում:

Դիտարկելով և վերլուծելով պետության և արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործությունը, անհրաժեշտ է նշել, որ ձեռնարկությունների նկատմամբ պետության հսկողության լծակի կորստյան իրավիճակը ձևավորվեց 1991 թվականի սկզբից: 1987-1989թթ. պետական ձեռնարկությունների մասին ՍՄԿՍ օրենքը, «Արտադրական կոոպերատիվների մասին» օրենքը և շուկայական բարեփոխումների ձևավորումը ձեռնարկությունների և պետության միջև փոխհարաբերությունների հին համակարգը հիմնովին փլուզեցին: Այսպես ամենամեծ նշանակությունը ձեռք բերեց այն փաստը, որ բոլոր տեսակի տնտեսական և նյութական ռեսուրսների ադմինիստրատիվ բաշխումից պետությունը (կառավարությունը), համաձայն իրականացվող տնտեսական բարեփոխման հիմնական կանխավարկածի, անցավ միայն դրամական միջոցների բաշխմանը: Անցումը, որն իրականացավ արագ տեմպով, ինչպես նաև բյուջեի պակասուրդը, իսկ դրա արդյունքում՝ ձեռնարկություններին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու հնարավորության բացակայությունը գրկեցին կառավարման ճյուղային մարմիններին իրական ուժից՝ սրելով այդ ճյուղերի ձևավորման և լիկվիդացման գործընթացը: Այսպիսով, ձեռնարկությունները դե յուրե մնալով որպես պետական, դե ֆակտո դարձան լրիվ անկախ: Այդ նույն ժամանակ պետությունը ոչ միայն լրիվ կորցրեց ձեռնարկությունների կառավարման լծակը, այլև ընդհանրապես գրկվեց որպես իրեն պարկանող սեփականության ինչ-որ ձևով (բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, անկախ սեփականության ձևից, սկսեցին պարբյուրե մոծումներ կատարել միևնույն պայմաններով) աջակցելու հնարավորությունից:

Չնայած 1997 թվականի վերջին, կապված ՏՏ քաղաքացիական օրենսգրքի ընդունման և ներդրման հետ, լիկվիդացվեց պետական ձեռնարկությունների համակարգի նորմալ գործունեությունը խանգարող և արգելակող օրենսդրական հիմքը, այնուամենայնիվ դրանից հետո մինչև այսօր կառավարության և օրենսդրական

մարմինների կողմից ոչ մի կոնկրետ քայլ չի կատարվել պետական ձեռնարկությունների կառավարման գործընթացը կանոնակարգելու ուղղությամբ: Այս հարցի առնչությամբ մինչև այսօր ձևավորված է օրենսդրական վասկում, այսինքն՝ լրիվ բացակայում են այն օրենքներն ու նորմատիվային ակտերը, որոնք կկարգավորեն պետական ձեռնարկությունների գործունեության կառավարման գործընթացը: Փաստորեն պետության և պետական ձեռնարկությունների փոխներգործության բնույթը համապատասխանում է պետական և մասնավոր ձեռնարկությունների միջև գոյություն ունեցող փոխներգործությանը:

Այն փաստը, որ ձեռնարկությունների մեծ մասը երկար ժամանակ պետության աջակցության կարիք կունենա, ինչպես նաև այն, որ երկրի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի ազդեցությամբ պետության կարիքը դեռ երկար ժամանակ կզգացվի, պարզ էր դեռևս շուկայական արմարական բարեփոխում իրականացնելու հենց սկզբից, սակայն այնուամենայնիվ իրականացվեց զանգվածային և շուրափույթ սեփականաշնորհում, որի հիմնավորումը այժմ շար կասկածելի է թվում³³:

Այդ ժամանակահատվածում իշխանական դեկի ու լծակների մոտ կանգնած լիբերալ փոփոխությունների միջոցով շրջանառվում էր այն կարծիքը, ըստ որի՝ մասնավոր սեփականատիրոջը պետական ձեռնարկությունները հանձնելու դեպքում, կապահովվի նորմալ ռեժիմով և արդյունավետ աշխատանք: Սակայն, ավելի նպատակահարմար կլիներ սեփականաշնորհում իրականացնել ոչ այդքան արագ տեմպերով՝ ձեռնարկություններին հնարավորություն տալով հարմարվելու նոր պայմաններին: Պետական ձեռնարկությունների այդքան արագ սեփականաշնորհումը հնարավորություն չգրվեց նրանց նախապարտավելու նոր պայմաններում ինքնուրույն գործունեություն ծավալելուն: Ուստի պարտադրված սեփականաշնորհման ընթացքում բացահայտվեց, որ մասնավոր սեփականատիրոջ բարձր արդյունավետության մասին տեսակետը ոչ միշտ է արդարացված³⁴:

³³ Բոսպանջյան Վ.Բ., Դավթյան Ս., «Տնտեսական քաղաքականության ուղղությունները անցումային շրջանում», Շուկայական փոփոխության անցման արդի հիմնախնդիրները Նպաստանում, ՏՏ ՖԷՆ ՏՏԻ, Երևան, 1997թ., էջ 60-66:

³⁴ Նույն տեղ՝ էջ 65-75:

Զարգացած երկրներում արտադրանքի մեծ մասը արտադրվում է խոշոր կորպորացիաներում՝ չնանագնելով փոքր ձեռնարկությունների դերը: Նայաստանում էլ էր անհրաժեշտ փարածել այդ համաշխարհային փորձը՝ ժամանակավորապես պահպանելով խորհրդային կարգերի օրոք ստեղծված արտադրական համալիրները՝ անկախ այն հանգամանքից՝ դա որոշ ուժերի համար ցանկալի էր, թե՛ ոչ: Փաստորեն եղավ հակառակը: Իրենց գործունեության ընթացքում ինքնուրույնություն ձեռք բերելու ձեռնարկությունների ցանկությունները կերպավորվեցին նրանց կառուցվածքային միավորների և ստորաբաժանումների ձգվմամբ՝ ունենալ նույնափայ իրավունքներ, ընդ որում՝ այդպիսի մոտեցումներն օրենսդրորեն ամրագրվեցին: Այսպիսով՝ փուլ առ փուլ իրականացավ արտադրական շղթայի (միավորումների) քայքայումը. սկզբում ըստ «Ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին» ՏՏ օրենքի, իսկ հետագայում՝ սեփականաշնորհման օրենքի շնորհիվ: Ցանկացած կառուցվածքային միավոր կարող էր ձևափոխվել բաժնեփիրական ընկերության՝ առանց ձեռնարկության ամբողջ կոլեկտիվի համաձայնության, երբեմն էլ՝ չգիտության: Սակայն, նույնիսկ այդ ժամանակ էլ դրանք շատ դեպքերում չստեղծվեցին ըստ միևնույն տեխնոլոգիական շղթայի սկզբունքի, այլ՝ ըստ էժան և համարյա ձրի գնված արժեթղթերի ծրարների:

Պետության կողմից շուրջ 11 փարվա ընթացքում համարյա ուշադրություն չդարձվեց արդյունաբերական մենաշնորհների վարքագծի կարգավորմանը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ այս հարցը ցանկացած շուկայական տնտեսության մեջ պետության ամենաէական գործառնություններից մեկն է: Նախամենաշնորհային քաղաքականությունը ամեն մի պետության համար հանդիսանում է փվյալ երկրում իրականացվող ԱԶ առավել ընդհանուր և էական մասը, երբեմն ասում են նաև՝ անկյունաքարերից մեկը:

Սակայն, որքան մեզ հայրնի է, կառավարության կազմում այդպիսի ծառայությամբ շուրջ մեկ փարի արդեն կենսագործող ստորաբաժանումը դեռևս իրեն չի արդարացրել և առայժմ դեգերումների մեջ է, չնայած դրա անհրաժեշտությունն այսօր խիստ կարևոր է: Այդպիսի ուշադրություն պահանջվում էր, քանի որ վարչատիրամայական համակարգի պայմաններում, ինչպես և դրանից անմիջապես հետո, ՏՏ-ում գոյություն ուներ տնտեսության բարձր մոնոպոլացված մակարդակ: Ուստի պետք է ընդունվեր, որ

գների պեղական կարգավորումից հրաժարվելը և ակտիվ հակամենաշնորհային քաղաքականության իրականացումը կարող էր դառնալ դրանց աճի փեմպերի սահմանափակման էական գործոն: Ուստի լիբերալ բարեփոխման նախաշեմին հակամենաշնորհային քաղաքականության իրականացումը խիստ անհրաժեշտ էր ու կարևոր, անհրաժեշտ է նաև այժմ, քանի որ այլ հավասար պայմաններում այն նպաստում է առաջին հերթին մրցակցային միջավայրի ապահովմանը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Անհրաժեշտ է, որ այն արդյունավետ իրականացվի ու շրջանցի բոլոր թերությունները, որոնք առկա են հետխորհրդային որոշ հանրապետություններում իրականացվող հակամենաշնորհային քաղաքականության բնագավառում (մասնավորապես՝ ՌԴ-ում, Ուկրաինայում, Ղազախստանում և այլուր):

- Նախ պետք է ուշադրություն դարձնել և հակամենաշնորհային քաղաքականություն իրականացնել արդյունաբերության մոնոպոլիզմի նկատմամբ, այլ ոչ թե գործընթացն սկսել առևտրական և միջնորդ կազմակերպություններից, այսինքն՝ սկսել արտադրության, այլ ոչ թե շրջանառության ոլորտից:
- Մենաշնորհային ձեռնարկություններն ընտրելիս մշակել առավել ադեկվատ չափանիշներ, որպեսզի այդ դաշտը շարքը ընդլայնելիս փեսադաշտից դուրս չման հիմնականում այն ձեռնարկությունները, որոնք չարաշահում են իրենց մենաշնորհային կարգավիճակը:
- Մենաշնորհային ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների կողմից արտադրվող արտադրանքի և մատուցվող ծառայությունների գնի մակարդակի կարգավորում, չնայած այն հանգամանքին, որ նույնիսկ բնական մենաշնորհի մոտ գնի կարգավորման պեղական միջամտություն փեղի չի ունենում, քանի որ բարեփոխումների ջարագովները կառավարությունում և Ազգային ժողովում դա արգելակում են: Չնայած կառավարությունը որոշ աշխարհներ անում է այս ուղղությամբ՝ զբաղվելով սպառողների իրավունքների պաշտպանությամբ, երկրում գովազդային արտադրանքի հսկումով և այլն:

Կառավարության կողմից ընդունված փաստաթուղթը (միջին ժամկետ հիմնադրույթները 1998-2000թթ., ինչպես նաև 2001-2003թթ.), որը ըստ էության պետք է որոշեր Նայաստանի արդյու-

նաբերության զարգացման հիմնական գերակայությունները դարավերջում և հազարամյակի սկզբում, համազգային մակարդակի ծրագրի չվերածվեց, չնայած գիրականորեն հիմնավորված փաստաթուղթ չէր:

Առավել պարադոքսալին էր արտադրական ոլորտում 1998 թվականի ՌԴ օգոստոսյան ճգնաժամը: Արդեն բոլորին հայտնի է, որ դրա արձագանքները արագ հասան նաև Նայաստան, չնայած ԿԲ նախագահը մեզ հուսադրում էր ու հավաստիացնում, որ մենք շարքի ենք այդ փորձից, իսկ մեր փնտեսության արտաքին կապերն էլ ՌԴ-ի հետ շարքի են: Չնայած ԿԲ կողմից ամեն ինչ արվում էր, որ շարքի երևա այդ պիքի ուժն ու պոպուլյար, սակայն արդարությունը պահանջում է հաստատել, որ ոչ բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները փոփոխին դրանից:

Այսպիսով, վերլուծելով պետության վարած քաղաքականությունը արտադրության ոլորտում, կարելի է արձանագրել, որ շուկայական բարեփոխումների նախնական շրջանում հանրապետությունում ոչ միայն բացակայում էր արդյունաբերության զարգացման նպատակադրված ամբողջական ծրագիր, այլև՝ ԱԲ, որը հանգեցներ արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքում դրական փոփոխությունների՝ երկրի արտադրական ներուժի արդյունավետ օգտագործման և զարգացման:

Այնպես որ, ՆՇ արդյունաբերության զարգացման բնագավառում պետության միջամտությունը ներկա փուլում պետք է իրականացվի երկու ուղղությամբ՝

մարտավարական, այսինքն՝ մշակվի միջոցառումների համակարգ՝ երկրի արդյունաբերական ներուժի պահպանման, զարգացման և հատկապես՝ ռացիոնալ օգտագործման նպատակով,

ռազմավարական, այսինքն՝ պետության այնպիսի միջոցառումների համակարգի առկայություն, որն ուղղված լինի արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքային վերափոխմանը՝ ազգային շահերին համապատասխան:

Իր հերթին՝ արդյունաբերական զարգացման բնագավառում պետության գործունեության մարտավարական ուղղությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել գործունեության ևս երկու ուղղությունների՝

- արդյունաբերական արտադրության անկման հաղթահարում և կայունացում,

- բարեփոխման գործընթացների կառավարում:
Փորձենք համառոտ ներկայացնել այս ուղղությունները:

Արդյունաբերական արտադրության անկման հաղթահարումն ու կայունացումը, որպես երկրի փնտրեսական կյանքի հիմք, նախատեսում է առաջին հերթին սեփականության բոլոր ձևերի վրա խարսխված ձեռնարկությունների կենսագործունեության պայմանների նորմալացմանն ուղղված միջոցառումների համակարգի ընդունում: Վերջիններս անհրաժեշտ է ընդունել կամ օգտագործել հետևյալ ուղղություններով.

ա) Վճարունակ պահանջարկի պահպանման՝ աջակցման ուղղություն: Վճարունակության ոչ հիմնավոր սահմանափակումը հիմնական փնտրեսական սուբյեկտների սեփական և փոխառու միջոցների անչափ կրճատման արդյունքում արգելակում է փնտրեսության և բնակչության անհրաժեշտ նյութական ռեսուրսների արտադրությունը և սպառումը: Դրա համար պետության գործունեությունը այսպեղ պետք է ուղղված լինի ոչ միայն պետության պահանջարկի ավելացմանը, այլև ներդրումների, առավել ևս՝ սպառողական պահանջարկի ուղղությամբ: Այս բոլոր միջոցառումները նախօրոք պետք է դրված լինեն ԱԶ հիմքում:

բ) Գների հսկում – կարգավորում: Տարկավոր է վերջ դնել գների և եկամուտների շարժման բնագավառում այժմ գոյություն ունեցող քաոսին: Սակայն դա չի նշանակում, որ գնագոյացման բնագավառում պետք է վերադառնալ գների սահմանման կամ դրանց սառեցման նախկին համակարգին: Գնագոյացման կառավարումն այժմ պետք է նախատեսի փնտրեսական և ինստիտուցիոնալ մեթոդների լայն գամայի համակցում: Այսպեղ հարկավոր է կարևորել հումքային ռեսուրսների նկատմամբ հատկապես բնական մենաշնորհի և վերջնական արդյունքի գների հարաբերակցության հարցը: Անհրաժեշտ է, որ սահմանվի հստակ ու կոշտ կապ առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ու ծառայությունների գների և նվազագույն աշխատավարձի ու թոշակների միջև, քանզի դա ապահովում է երկրի բնակչության նվազագույն սոցիալական ապահովությունը: Աշխատավարձի կազմակերպման և կարգավորման նպատակով անհրաժեշտ է ընդունել եռակողմ (պետություն, արտադրողներ և արհմիություն) համաձայնագիր՝ սոցիալ-համագործակցության վերաբերյալ:

գ) Դրամաշրջանառության – բանկային ոլորտի նորմալացում: Դրամական ռեսուրսների կարճաժամկետ բնույթը և նրանց փոշիացումը չափազանց փոքր ու փոքրիկ բանկերի միջև, միջբանկային արդյունավետ փոխներգործության նպատակին ծառայող գործիքների և ինստիտուտների թերզարգացությունը, փաստորեն, նախանշեցին բանկերի և այլ ֆինանսական ինստիտուտների համընդհանուր մասնագիտացումը կարճաժամկետ սպեկուլյափիլ օպերացիաների ուղղությամբ: Արտադրական ռեսուրսներին ուղղված ֆինանսական նորմալ ներդրումներն այդ պայմաններում կապված են բանկային անչափ մեծ ռիսկերի հետ: Այդ հիմնախնդիրը լուծելու համար պահանջվում է ֆինանսական ներդրումների զարգացման պետական մեծ հոգածություն, այդ թվում՝ պետական սպահովագրական ֆոնդերի միջոցով և այլ միջոցներով պետությունը իր վրա պետք է վերցնի համապատասխան ռիսկը:

դ) Հաշվեվճարային գործառնությունների կանոնակարգում: Դրամական համակարգի նորմալացման համար որոշիչ դեր է խաղում հաշվարկման պրոբլեմը: Անտարակույս, չվճարումների ճգնաժամը նախ և առաջ կապված է գնագոյացման քառսի հետ և դժվար թե լուծվի առանց գների միջև կարգ ու կանոն մտցնելու: Ուստի համընդհանուր կանխավճարին անցումը հակասում է վերարտադրության գործընթացի ցրամաբանությանը: Իսկ արտադրության սեզոնային բնույթի կամ երկար ցիկլերի հետ կապված՝ մի շարք ճյուղերում համարվում է անընդունելի և հանգեցնում է արտադրության կրճատմանը՝ հաշվարկների իրականացման միջոցների բացակայության պարճառով:

Տնտեսավարման նորմալ պայմաններում հաշվարկների համար պահանջվում է բանկային համակարգում ձեռնարկությունների համար ներդրված բանկային կապիտալի և վարկի գնի չգերազանցում ճյուղային միջին շահութաբերությունից: Այս առումով պետության գործողությունը պետք է ուղղված լինի չվճարումների կանխարգելմանը և արտադրական ու բանկային հարվածների միջև նորմալ համագործակցության ապահովմանը: Այդ միջոցների իրականացումը պայմաններ է ստեղծում ձեռնարկությունների արդյունավետ աշխատանքի և նորմալ կենսագործունեության համար: Սակայն դա չի նշանակում, որ բոլոր ձեռնարկությունները միանգամից արդյունավետ կաշխատեն: Մեզ թվում է, թե ժամանա-

կակից ձեռնարկությունների մեծ մասի համար գոյություն ունեն նրանց կենսագործունեությունը խոչընդոտող մի շարք հիմնախնդիրներ: Դրանցից առավել արտահայտվածներն են՝

1. Ձեռնարկությունների ոչ արդյունավետ կառավարման համակարգը՝ պայմանավորված՝

- ձեռնարկությունների գործունեության մեջ ռազմավարության բացակայությունը և կարճաժամկետ արդյունքներին կողմնորոշվածությունը՝ ի վնաս միջին ժամկետ և երկարաժամկետ փուլերի,
- շուկայի կոնյունկտուրայի մասին ոչ բավարար տեղեկություն ունենալը,
- մենեջերների և անձնակազմի մասնագիտական ցածր մակարդակը, աշխատողների մոտ աշխատանքային մոտիվացման բացակայությունը, աշխատողների իմիջի նվազումը,
- ֆինանսական մենեջմենթի և արտադրության ծախսերի ոչ արդյունավետ կառավարումը:

2. Ձեռնարկությունների կառավարիչների պարասխանավորության ցածր մակարդակը, ընդունած որոշումների նկատմամբ ցուցաբերած անհետևողականությունը:

3. Ձեռնարկության ֆինանսափութասական դրության վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայությունը (սեփականատերերի, բաժնետերերի, ձեռնարկությունների ղեկավարների, վարկառուների, ինչպես նաև գործադիր իշխանության մարմինների համար): Գոյություն ունեցող արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեության մեջ տեղ գրած բացասական միտումների վերացման համար անհրաժեշտ է պետական մակարդակով իրականացնել ձեռնարկությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման և կարարելագործման համալիր ծրագիր, որի գլխավոր նպատակը պետք է լինի ձեռնարկության արդյունավետության բարձրացմանը և գործունեության բարելավմանը ուղղված միջոցառումների մշակում, նախապատրաստում և իրականացում, ձեռնարկության կառավարման ժամանակակից կառուցվածքի, մեթոդների ու մեխանիզմների օգտագործման և ֆինանսափութասական արդյունավետ գործունեության ներդրման, բիզնեսի կառուցվածքային փոփոխությունների վերաբերյալ համալիր առաջարկությունների մշակում և ներդրում: Այս խնդիրները

իրագործելու համար անհրաժեշտ է ըստ փուլերի իրականացնել ներքոնշյալ միջոցառումները՝

- վերջին երկու-երեք տարիների կտրվածքով ձեռնարկության արտադրամասերի համակարգում համակողմանի, համալիր փոփոխական դիագնոստիկայի անցկացում,
- ինֆորմացիոն հոսքերի և բիզնես-գործընթացների համակողմանի վերլուծություն և դրա հիման վրա՝ փոփոխության իրավիճակի գնահատում:

Իրականում խնդիրը ոչ թե արդյունաբերական քաղաքականության վերոհիշյալ միջոցառումների արդյունքում փաստերի վեր հանումն է, այլ այն, որ այդ միջոցառումները կանոնակարգվեն ըստ ժամանակի, տարաբաշխվեն ըստ փոփոխական ռեֆորմի ուղղության՝ ըստ տարածության և ժամանակի, դիֆերենցվեն ըստ գործունեության ուղղությունների ու ոլորտների և սերտաճեն իրար հետ ըստ ռեալ հնարավորությունների: Հակառակ դեպքում արդյունավետ արդյունաբերական քաղաքականության ձևավորման փորձերը կսահմանափակվեն միայն հմտությունների ցուցադրման պարզագույն փորձով, իսկ գիտությունը իր բացառիկ գործառնություն ունենալուց կվերածվի զուտ բելեարիստիկայի (հսկիչի):

Տվյալ կոնստիտուցիոն ավելորդ չի լինի հաստատել հետևյալը. մի շարք հայեցակարգերի և առաջարկությունների համար (արդյունաբերական քաղաքականության վերաբերյալ) բնութագրական էին կոշտ նպատակադրումները՝ ելնելով ժամանակակից գիտափոխական, փորձարարական բարդություններից:

Նշենք, որ պետության արդյունաբերական քաղաքականության իրականացմանը առնչվող շատ առաջարկություններ չէին համապատասխանում ազատ ձեռնընթացության հետաքրքրություններին և երկրում ազատ մրցակցային միջավայրի ստեղծմանը կամ ներդրմանը: Այսպես օրինակ, որոշ գների նկատմամբ հսկողության սահմանումը, ամորփիզացիոն հարկացումների կայուն քաղաքականության իրականացումը և հարկացումների կոնկրետ ֆոնդում պահելը, կենտրոնացված արտահանման համար ներդրումների և արժույթային կուրսի միջոցներն և այլն: Պետության կարգավորման դերի ուժեղացումը, այդ թվում և արտաբյուջեարային ոլորտում, պետք է հանգեցնի փոփոխությունում լիբերալացման սկզբի ճնշման և վերադարձնի նորից այն իրավիճակին, երբ պետությունը

հանդես էր գալիս «խոշոր ձեռնարկափրոջ» դերում: Նրա դերի մեծացումը պետք է արտահայտվի նախ և առաջ երկրում որոշակի փոփոխական կարգուկանոն հաստատելու մեջ, այսինքն՝ ստեղծել շուկայի սուբյեկտների և պետության վարքագծի վերաբերյալ անհրաժեշտ օրենքներ և կանոններ, իրավաբանական օրենքներ և օրենսգրքեր և վերջապես, դրանք կյանքի կոչող արդյունավետ ինստիտուտների համակարգ: Այս խնդրի լուծումը ներառում է իրավական, փոփոխական պաշտպանություն: Դրանց թվին է դասվում փարբեր սեփականությանը շուկայական սուբյեկտների իրավահավասարության և բազմակացությամբության, մրցակցության, ազատ ձեռնարկության, փոփոխության բախանցիկության ապահովումը: Պետությունը պարտավոր է մասնակցել փոփոխության **կառավարման (կորպորատիվ)** ապարարի ստեղծմանը, իսկ այնուհետև հաշվի նստել այդ շղթայի հետ: Խոշոր կորպորացիաները խառը փոփոխությունում կարող են և պետք է իրենց վրա վերցնեն ձեռնարկությունների գործունեության պլանավորման և կազմակերպման ֆունկցիան՝ օգտագործելով իրենց համակարգերում ինչպես շուկայական, այնպես էլ պլանային բաշխողական մեթոդները:

Նենց սոցիալական կողմնորոշում ունեցող խառը շուկայական փոփոխության այսպիսի կոորդինացիոն համակարգ պետք է փարածի և կյանքի կոչվի պետության կարգավորող փոփոխական գործունեությունը, ներառյալ արդյունաբերության զարգացման վրա նրա ակտիվ ներգործությունը: Եվ հարկապես դրա համար էլ այդ համակարգը սկսեցին նկարի ունենալ և հաշվի առնել որպես խիստ կարևոր՝ արդյունաբերական քաղաքականության հայեցակարգային ծրագրի մշակման գործընթացում:

Այնուամենայնիվ, վերջին 3-4 տարիների ընթացքում նկատվում է արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման որոշակի աշխուժացում:

Իրականացված քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: 2001թ. իրականացված քաղաքականությունը նպատակաուղղված է եղել փոփոխության զարգացման դրական միտումների պահպանմանն ու ամրապնդմանը, ՆՏ կառավարության որդեգրած քաղաքականության հետևողական իրագործմանը և, ընդհանուր առմամբ, հանգել է հետևյալին.

- մասնավոր հարվածի հետագա զարգացում,

- հանրապետության առողջ և փոքրագույն սուբյեկտների համար հավասար մրցակցային միջավայրի բարելավում, հանրապետությունում ձեռնարկատիրական գործունեության (այդ թվում՝ փոքր և միջին) զարգացման աջակցություն,
- սպառողական և արդյունաբերական նշանակման շուկաների կայացում և կանոնակարգում, քաղաքակիրթ առևտրի արմատավորում,
- ՀՀ ներդրումային վարկանիշի բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների իրականացում, ներդրումների ներգրավման գործընթացների արդյունավետության բարձրացում,
- արդյունաբերության արտադրական կառուցվածքը շուկայական կառուցվածքին հարմարեցնելու միջոցառումների իրականացում, փոփոխության իրական հատկանիշի համամասնական զարգացման ապահովում,
- հանրապետության փոփոխության զարգացմանը նպաստող արտաքին փոփոխական քաղաքականության իրականացում,
- արտահանման խթանման արդյունավետ համակարգի ձևավորմանն ուղղված միջոցառումների իրականացում,
- գիտական և գիտատեխնիկական ներուժի զարգացում և արդյունավետ օգտագործում,
- տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ձևավորում,
- արտադրական կոոպերացիայի զարգացման աջակցություն,
- էլեկտրոնային առևտրի ներդրման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ձևավորում,
- միջազգային փոփոխական կառույցներին Հայաստանի անդամակցությանն ուղղված գործընթացների կազմակերպում և կոորդինացում, միջազգային այլ կազմակերպությունների հետ աշխատանքների ակտիվացման միջոցով համաշխարհային փոփոխությանը Հայաստանի փոփոխության ինտեգրման գործընթացների արագացում,
- նորմատիվային փոփոխության կարգավորման համար նախադրյալների ձևավորում,
- տարածքային փոփոխական զարգացման սկզբունքների մշակում և կիրառում:

Վերջին տարիներին հաջողվել է պահպանել արդյունաբերության աճի համեմատաբար բարձր տեմպեր: Այսպես, ըստ վիճակագրական տվյալների՝ 2001 թվականին արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալը (առանց էներգետիկայի) նախորդ տարվա համեմատ աճել է 7.2%-ով, սպառողական ապրանքների արտադրության ծավալը՝ 10.2%-ով:

Ըստ ՆՏ արդյունաբերության և առևտրի նախարարության վարչական մոնիթորինգի (ընտրանքի մեծությունը՝ 252 խոշոր ընկերություն)՝ 2001թ. աճը կազմում է 8.7%, իրացման ծավալի աճը՝ 14.8%, արտահանման ծավալի աճը՝ 17.0%: Նպաստել է աճի ապահովվել թեթև, մեքենաշինական և էլեկտրատեխնիկական, հանքարդյունաբերության և շինանյութերի ճյուղերում: Ըստ առանձին ոլորտների, ցուցանիշները հետևյալն են.

հանքարդյունաբերություն և շինանյութեր	127.4%
թեթև արդյունաբերություն	133.7 %
մեքենաշինություն և էլեկտրատեխնիկա	142.8 %
հապուկ ծրագրեր	100.3 %
քիմիական	79.4 %
ակնագործություն և ոսկերչություն	94.7 %

Վերագործարկվել է 9 խոշոր արդյունաբերական ընկերություն (Գյումրիի մանվածքային ֆաբրիկա, Վանաձորի «Պրոմեթեյ-Խիմպրոմ», «Ավիահամալիր» ԲԲԸ, «Լույս»-«Գրանդ-Սան» ԲԲԸ, Ախթալայի հարստացուցիչ կոմբինատ և այլն):

Ընդհանուր առմամբ, խոշոր արդյունաբերական ընկերությունների վերագործարկման, դրանցում արտադրության ընդլայնման արդյունքում ստեղծվել է շուրջ 9000 աշխատատեղ:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցող փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման և աջակցության նպատակով 2001թ. իրականացվել են մի շարք միջոցառումներ՝ ապահովելով որոշակի առաջընթաց այդ ոլորտում: Փորձագիտական գնահատականների համաձայն՝ 2001թ. մոտ 2500-ով ավելացել է գործող ՓՄՁ սուբյեկտների թվաքանակը, ավելացել է նաև արտահանման ներուժ ունեցող ՓՄՁ սուբյեկտների թվաքանակը: Դրանք հիմնականում ՆՏ տնտեսության գերակա ուղղություններում (բարձր տեխնոլոգիաներ, այդ թվում՝ տեղեկատվական, ոսկերչական իրերի, թանկարժեք ու

կիսաթանկարժեք քարերի արտադրություն և իրացում, գյուղ-մթերքի վերամշակում և այլն) գործող ձեռնարկություններ են:

ՆՏ արդյունաբերության գերակա ճյուղերի զարգացման միտումները

Թեթ– արդյունաբերություն: Ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը բխում է հանրապետության արդյունաբերական համալիրի զարգացման ընդհանուր հայեցակարգից, որով թեթև արդյունաբերությանը փոխվում է գերակայություն՝ կապված այդ ոլորտի մի շարք նպաստավոր առանձնահատկությունների հետ՝

- արտադրության բարձր աշխատատեղերի և նոր աշխատատեղերի ստեղծման համար անհրաժեշտ համեմատաբար ցածր սահմանային ծախսեր,
- արտադրական հզորությունների մեծ ներուժ,
- արտադրության տեղաբաշխվածության մեծ շրջանակ և այլն:

Այս և նման հանգամանքները հնարավորություն տվեցին և նպաստեցին այս ճյուղում վերջին 2-3 տարիների ընթացքում համարյա կրկնապատկել ճյուղի հիմնական տեխնիկատնտեսական ցուցանիշները: Այսպես, արդեն 2001 թվականի վերջում ճյուղի զբաղվածների թվաքանակը հասցվեց շուրջ 7500-ի, արտադրության ծավալը՝ 7,5 մլրդ դրամի՝ գերազանցելով 2000 թվականի նույն ցուցանիշները համապատասխանաբար 35% և 45%-ով: Ճյուղում արդեն գործում էին 31 ձեռնարկություն՝ 2000 թվականի 25-ի փոխարեն:

2001թ. ընթացքում տարվող նպատակային և հետևողական աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր եղավ վերագործարկել 5 ձեռնարկություն (Կապանի «Սոնա» ԲԲԸ, Գյումրիի «Մանվածքային ֆաբրիկա» ԲԲԸ, Սյուխուկի «Վանուհի» ԲԲԸ, Երևանի «Կաշի» ԲԲԸ, Գյումրիի «Կարավեստ» ԲԲԸ), ավելացվեցին արտադրանքի թողարկման և արտահանման ծավալները, թարմացվեց տնտեսական և այլն: Նշանակալից է նաև սպասելիքներ են ակնկալվում գորգագործության (հատկապես՝ ձեռագործ) զարգացման ծրագրից, որի հաջող իրականացման գրավականն են հանրապետությունում առկա սեփական հումքային բազան (հիմնականում բուրդը), աշխատանքի բազմադարյան փորձն ու հմտությունը,

որակյալ մասնագետների առկայությունը, ինչպես նաև հայկական ձեռագործ գորգերի արժանի խորշը համաշխարհային շուկայում:

Քիմիական արդյունաբերություն: Քիմիական արդյունաբերության զարգացման ուղղությամբ միայն 2001 թվականին իրականացվել են մի շարք կազմակերպչական, վերագործարկման, ներդրումների ներգրավման, ներճյուղային կոոպերացման զարգացման, ներկրման ծավալների փոքրացման աշխատանքներ, որոնք ակտիվորեն շարունակվել են նաև 2002 թվականին: Նախկապես քիմիայի ոլորտի խոշորագույն ձեռնարկություններում աշխատանքներ են կատարվում ձեռնարկությունները ներդրումային տեսանկյունից գրավիչ դարձնելու համար: Նախկապես ուշադրության կենտրոնում են եղել «Նաիրի», «Դոդագործ», «Պոլիմիդիլացեթապ», «Պրոմեթեյ-խիմպրոմ» բաժնետիրական ընկերությունները: Ճիշտ է, 2001 թվականին նկատվեց քիմիայի ոլորտում արտադրության ծավալների անկում, սակայն արտահանման և իրացման ծավալների, աշխատատեղերի կորուկ աճը ապագայի մեծ հույսեր է ներշնչում: Դրան կնպաստի նաև այսուհետ կարևոր ուղղություն հանդիսացող և քիմիական նյութերի ներմուծման կրճատման հիմնական ուղի հանդիսացող քիմիայի մասնավոր ոլորտի ձեռնարկությունների գործունեությունը օժանդակելու նպատակով իրականացվելիք ներճյուղային և միջճյուղային կոոպերացիան: Անհրաժեշտ է նաև մեծ ուշադրություն դարձնել քիմիական մի շարք հարակից արտադրվող նյութերի բազայի վրա շինարարության, թեթև արդյունաբերության, մեքենայաշինության ոլորտների համար հիդրոմեկուսիչ, հակակոռոզիոն, սոսնձային, ախտահանող նյութերի, ռետինի և ռետինապեխնիկական իրերի արտադրությունը, որոնք ներքին շուկայում այսօր մեծ պահանջարկ ունեն:

Հանքարդյունաբերության ոլորտ: Այս ոլորտի զարգացմամբ մեծապես պայմանավորված է նաև մի շարք ոլորտների զարգացումը, մասնավորապես՝ մեքենաշինության, մեքենաշինության, ոսկեգործության և այլն: Թերևս դա է պարզապես, որ կառավարությունը, Արդյունաբերության և առևտրի նախարարությունը մեծ ուշադրություն են դարձնում այս բնագավառի հեռանկարային զարգացմանը: Բավական է նշել, որ միայն 2001 թվականին այս ոլորտի գործունեությունը բնութագրող գրեթե բոլոր տեխնիկական արտադրության ցուցանիշները մեծ աճ են ունեցել:

Մասնավորապես՝ ապրանքային արտադրանքի ծավալն աճել է 135-ով՝ կազմելով շուրջ 35 մլրդ դրամի, այդումի՜ն փայլաթիթեղի արտադրությունը՝ շուրջ 4 անգամ, ցինկի խտանյութի արտադրությունը՝ շուրջ 7 անգամ, ոսկու արտադրությունը շուրջ 2 անգամ և այլն: Այս բնագավառի ձեռնարկությունների գործունեությունը խթանելու համար միայն 2001 թվականին կատարվել են մի շարք միջոցառումներ, որոնք շարունակվել են նաև 2002 թվականին: Սակայն հարկավոր է նաև.

- սև պղնձի և մոլիբդենի եռօքսիդի արտադրության ծավալները, հանքարդյունաբերության կարիքների համար թողարկվող ձուլվածքների արտադրությունը ընդլայնելու միջոցառումներ մշակել,
- արագացնել հանրապետությունում ռաֆինացված պղնձի արտադրության նախապատրաստման աշխատանքները,
- ներդնել սև մետաղների արտադրություն և շուրափույթ կազմակերպել սև մետաղներից արտադրանքի թողարկումը,
- մշակել ոլորտի ռազմավարական նշանակություն ունեցող ձեռնարկությունների մասնավորեցման հայեցակարգ և մեխանիզմներ,
- շուրափույթ ձեռնամուխ լինել «կոնցեսիայի մասին» ՀՀ օրենքի կյանքի կոչելուն:

Շինանյութերի արտադրություն: Հայաստանի տնտեսության մեջ ոչ մետաղական ռեսուրսների և շինանյութերի ոլորտի կարևորությունը պայմանավորված է նրանով, որ եթե Հայաստանի մետաղական օգտակար հանածոների կորզման արժեքը գնահատված է 24,5 մլրդ ԱՄՆ դոլար, շինանյութերինը՝ 27,9 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ ոչ մետաղական հումքինը՝ 45,0 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Այնուամենայնիվ, չնայած շինանյութերի և ոչ մետաղական ռեսուրսների կորզման արժեքը մոտ երեք անգամ մեծ է մետաղական օգտակար հանածոների կորզման արժեքից և տնտեսության համար ունի հույժ կարևոր նշանակություն, շինանյութերի և ոչ մետաղական ռեսուրսների արդյունաբերությունը վերջին տարիներին անկում է ապրում: Մինչդեռ սեփական հանքահումքային հենքի վրա հիմնված արտադրությունների զարգացման ազդեցության նշանակությունը հանրապետության ընդհանուր տնտեսության զարգացման գործում դժվար է գերազնահատել: Այս

տեսանկյունից, անհրաժեշտ է էական նախադրյալներ ստեղծել ոլորտի արդյունավետ զարգացման համար:

Ակնագործություն, ոսկեգործություն – գեղարվեստական իրերի արտադրության ոլորտ: Այս ոլորտը վերջին տարիներին կառավարության կողմից իրականացվող նպատակապես քաղաքականության հիման վրա աննախադեպ վերելք է ապրում: Ճիշտ է, 2001 թվականին համաշխարհային շուկայում խոր ճգնաժամ նկատվեց, այնուամենայնիվ, ոլորտի զարգացման համար իրականացվել են մի շարք օրենսդրական, վարչարարական, կազմակերպչական միջոցառումներ՝ ուղղված հումքի և իրացման նպաստավոր շուկաների պահպանմանն ու ընդլայնմանը, արտադրական հզորությունների և արտահանման ծավալների դիվերսիֆիկացիայի ճգնաժամի պայմաններում պահպանմանը, ոլորտի միջազգային ինտեգրմանը, ինչպես նաև ներհանրապետական կոոպերացմանը: Այս միջոցառումների իրականացումը Հայաստանի ոսկերչական արդյունաբերությանը կհանի հետխորհրդային անցումային և անկայուն փուլերից իրավիճակից, միջազգային ոսկերչական շուկայում կապահովի լայն ճանաչում՝ որպես ոսկի արդյունահանող, ոսկերչական իրեր արտադրող և արտահանող երկիր, ներքին շուկայում կապահովի արտադրության և իրացման կազմակերպման կայուն ռիթմ: Վերջինս հնարավորություն կտա առաջիկա 2-3 տարում այս ճյուղում արտադրության ծավալն ավելացնել շուրջ 2,5 անգամ՝ հասցնելով 42-45 մլրդ դրամի³⁵:

Մեքենաշինական համալիր: Նկարի ունենալով հանրապետության սոցիալ-տնտեսական դրությունը՝ ոլորտի պահպանումն ու զարգացումը չի կարող կրել համընդհանուր բնույթ՝ այն, ըստ արտադրության ուղղվածությունների, պետք է ընթանա առանձին ձեռնարկությունների գործարար ծրագրերի իրականացման ճանապարհով: Ըստ կառավարության ծրագրի՝ ոլորտի պահպանման և զարգացման ռազմավարությունը նպատակաուղղվելու է **ժամանակակից, նորացված արտադրատեսակներով ներքին շուկայի պահանջարկի ապահովմանը – արտաքին շուկա դուրս գալու հնարավորությունների ստեղծմանը:** Այնուամենայնիվ 2001թ.

³⁵ Մարտիրոսյան Ն., «ՆՏ ոսկերչական արդյունաբերության արտադրանքի առաջարկի կանխատեսումները» // Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, 2001թ., թիվ 19-20:

արդյունքներով՝ համակարգի ընկերությունները կտրուկ առաջընթաց են ապրել, և նախորդ տարվա համեմատ աճը կազմել է 42.8%: Արտադրանքի իրացումն աճել է և կազմել 108.4%: Արտադրանքի արտահանման ծավալն աճել է 31%-ով, որից ավելի քան 85%-ը իրացվել է ԱՊՏ երկրներում:

Վերոհիշյալ հայեցակարգային մոտեցումների իրականացումը, անտարակույս, խիստ կարևոր նշանակություն ունի այսօրվա բարեփոխումների ուղին բռնած և դրանով բավականին առաջանցած Նայաստանի Հանրապետության համար:

2.2. Արդյունաբերական արտադրության կայացումը՝ որպես անցումային փուլի հիմնախնդիր – ԱՔ դրսևորման ուղղություն ՏՀ-ում

2.2.1. Արդյունաբերության համակարգի կառուցված- քային ճգնաժամը – դրսևորման առանձնահատկությունները ՏՀ-ում

Մի շարք երկրներում վարչահրամայական փոփոխությունից շուկայականին անցման վերջին մի քանի տարիները բնորոշվում են նոր բնույթի ու մասշտաբի այնպիսի խնդրի լուծման անհրաժեշտությամբ, ինչպիսին է ազատական փոփոխական հարաբերությունների ձևավորումը: Այս հիմնախնդրի լուծման անհրաժեշտությունը սկիզբ դրեց սկզբունքորեն նոր փոփոխության՝ անցումային փոփոխության կառավարման, ըստ որի՝ առանձնացան անցումային շրջանի բարեփոխումների իրականացման երկու հիմնական մոտեցումներ՝ էվոլյուցիոն զարգացում և «ցնցումային թերապիա», որոնցից երկուսի կողմնակիցներն էլ, չնայած էական տարբերություններին, առանձնացնում են մասնավոր հատվածի ստեղծումն ու զարգացումը: Ընդ որում, դիտարկվող երկու մոդելներն էլ անցումային տարբեր երկրներում ունեցել են արդյունավետ կիրառություններ՝ պայմանավորված յուրաքանչյուր երկրի մակրոփոփոխական հավասարակշռվածությամբ, փոփոխական զարգաց-

ման ասփիճանով, կիրառվող փնտրեսական (մասնավորապես ԱԶ) քաղաքականությամբ, ինչպես նաև ոչ փնտրեսական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ գործոններով:

Ընդհանուր առմամբ, բարեփոխումների միջոցառումները, ըստ իրականացման ժամկետների, փնտրեսագետների կողմից դասակարգվում են երեք հիմնական խմբերի³⁶.

- Առաջինը ներառում է առավել առաջնային իրականացում պահանջող այնպիսի միջոցառումներ, ինչպիսիքն են՝ գների, աշխատավարձի, արտաքին առևտրի ազատականացումը և գների կայունացումը:

- Երկրորդը՝ անցման միջին փուլին բնորոշ միջոցառումները, որոնց թվում՝ մասնավորեցումը, դրամավարկային և հարկաբյուջե-րային բնագավառներում կառուցվածքային փոփոխությունները, հարկային համակարգի բարեփոխումները, ձեռնարկություններին փոփոխ լրահատկացումների վերացումը, սոցիալական պաշտպան-վածության համակարգի բարեփոխումները, բանկային համակար-գի վերափոխումը և վճարահաշվարկային համակարգի արդիակա-նացումը, շուկայական փնտրության ինստիտուտների ստեղծումը, որը ենթադրում է սեփականության հստակ ու հուսալի իրա-վունքների, անշարժ գույքի, սնանկացման, հակամենաշնորհային կարգավորման մասին օրենսդրության մշակում:

- Երրորդը՝ անցման վերջին փուլում կարելի է իրականացնել այն հատուկ խնդիրների փաթեթը, որտեղ հիմնականում առանձնացվում են շուկայական հարաբերությունների կուլտու-րայի ձևավորումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ընդհանուր վերակառուցումը, հակամենաշնորհային քաղաքակա-նության կիրառումը և այլն³⁷:

³⁶ Олдинг Д., Вульф Т. Экономические реформы в странах с переходной экономикой: Страны Балтии, Россия и другие государства СНГ. Макроэкономическая ситуация. М.: 1994, стр. 7-24.

³⁷ Economic Survey of Europe in 1996-1997. limited Notions, Economic. Commission for Europe. Geneva, 1997, p. 41-43.

Мюрел П. Перспектива эволюционных реформ в экономике Восточноевропейских странах. // Мат. Тех. Снаб. 1991, N 3, стр. 54-55.

Որպես կանոն, բոլոր երկրներում անցումային առաջին փուլը բնորոշվում է փոփոխական աճի տեմպերի անկմամբ, իսկ հետագայում՝ փոփոխական զգալի անկմամբ (տես՝ աղյուսակ 2.1), ինչը մակրոտնտեսական կայունացումը խոչընդոտող հիմնական գործոններից մեկն է:

Աղյուսակ 2.1

ՆՆԱ աճի տեմպերը անցումային երկրներում (%)

ԵՐԿՐՆԵՐ	1971-1980 միջին տեմպեր	1981-1990 միջին տեմպեր	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Նուագարիա	4,6	1,8	-9,1	-4,3	2,9	0,5	5,1	6,3
Ռումինիա	7,6	1,0	-5,6	-18,8	3,9	4,1	-7,3	-1,1
Չինաստան	5,5	11,1	3,9	13,6	11,8	6,6	7,8	6,9
Լատվիա	4,7	3,7	-1,2	-35,0	0,6	2, 5	3,5	4,1
Լիտվիա	4,6	1,8	-3,3	-39,3	1,0	4,0	5,1	5,7
Էստոնիա	5,1	0,2	-7,1	-21,6	-2,7	3,5	4,1	4,7
Ռ-Ղ	6,5	3,0	-3,6	-14,5	-12,7	-6,0	-4,6	3,7
Ուկրաինա	-	-	-3,8	-12,5	-22,9	-10,0	-1,7	-1,0
Վրաստան	6,8	1,2	-14,8	-40,3	-30,0	11,0	3,0	2,9
Ադրբեջան	21,5	2,9	-11,7	-35,2	-19,7	1,0	10,1	6,3
Ղազախստան	14,5	3,5	-7,2	-52,3	5,4	5,9	7,3	6,0

Աղբյուրները՝ 1. ՆՆ ԿԲ տարեկան հաշվետվությունները (1994- 2001)

2. From plan to market: World development report - 2001- World Bank

Ինչպես երևում է աղյուսակից, անցումային երկրների գերակշռող մասում ՆՆԱ մակարդակը դեռևս հետ է մնում մինչանցումային մակարդակից, իսկ շարքերում էլ՝ շարունակում է մնալ նախկին մակարդակի կեսից էլ պակաս: Ավելին, մի շարք անցումային երկրներում դեռևս շարունակվում է փոփոխական անկումը: Այս երևույթը հիմնականում մեկնաբանվում է անցումային երկրներին բնորոշ մի շարք պարզաբանությամբ: Մասնավորապես՝

- պլանային փոփոխությանը բնորոշ զգալի ավելցուկային զբաղվածությունը,

- շուկայական փոփոխությանը համապատասխան՝ բանկային համակարգի ձևավորման և գործունեության դանդաղ փեմպերը,
- զանգվածային մասնավորեցման և մասնավոր սեփականության իրավունքի ձևավորման դանդաղ փեմպերը,
- վարչահրամայական փոփոխությունից շուկայականին անցման հետ կապված կառավարման ցուցումները,
- փոփոխական կապերի խզումը,
- որոշակի խուճապային փոփոխությունների ձևավորումը,
- օրենսդրական դաշտի անկապարտությունը և այլն:

Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական հարաբերություններին անցման հիմնական առանձնահատկություններից մեկը և, թերևս, ամենակարևորն այն է, որ ՀՀ-ն, ինչպես և մնացած հետխորհրդային հանրապետությունները, փոփոխական բարեփոխումների հորձանուփի մեջ մտնելու անկում ապրող փոփոխության ժառանգությամբ: Ընդ որում, երկար տարիներ ի վեր այդ անկումը շարունակում էր խորանալ ոչ միայն վճարունակ պահանջարկի ազդեցությամբ, այլև դա ձևավորվում էր փոփոխության պայմաններում, որտեղ փոփոխությունը էր այն դոկտրինան, ըստ որի՝ փոփոխության հիմքը ծանր արդյունաբերությունն է, որտեղ ածուխն ու մետաղը արդյունաբերության հացն են, նավթը և գազը արդյունաբերության հիմքերն են, մեքենաշինությունը՝ նրա նյարդային համակարգը³⁸: Այս պարագայում սպառողական ապրանքներին, ինչպես նաև բնակչությանը մատուցած ծառայությունների ոլորտին և բնական է, նրանց արտադրությանը հատկացված էր երկրորդ կարգի դերակատարություն: Դերերի այդպիսի բաշխումը արտահայտում էր փոփոխության մեջ պետության կողմից իրականացվող ներդրումային քաղաքականության մոտեցումը: Պետական կապիտալ ներդրումների շուրջ 90%-ը ուղղված էր առաջին ստորաբաժանմանը՝ սպառողական հատվածին բաժին թողնելով միայն 10 տոկոսից էլ պակաս: Եվ ահա այս ծանր ու ոչ ճկուն արտադրական կառուցվածքով փոփոխությունը միանգամից ու արագ շուռ փլուզեց դեպի շուկա, չսպեղնելով նրա համար կենսապահովման և զարգացման համապատասխան պայմաններ,

³⁸ Теория переходной экономики, Микроэкономика 1. Учебное пособие. М., ТЕИС, 1997, стр. 8.

նույնիսկ թույլ չտրվեց նրան որոշակի ժամանակ՝ շունչ քաշելու և եղած պայմաններին հարմարվելու համար: Այդ իսկ պատճառով Կոնգրեսն ունենում հասարակության համար բավականին մեծ կորուստներով ու մեծ թվով արգելակումներ: Թերևս դա էր պատճառը, որ այդ ընթացքում ծանր արդյունաբերության «թեթևացման» պատճառով անգործ մնաց ու համալրեց առանց այդ էլ բազմանդամ գործազուրկների բանակը շուրջ հարյուր հիսուն հազար մարդ: Այս ճգնաժամի և ֆինանսական միջոցների սղության և երբեմնի բացակայության պատճառով պետությունը ի վիճակի չէ ներդրումներով օգնել իր երբեմնի ամենալավ և փեսանիկապես հագեցած արդյունաբերական ձեռնարկություններին՝ թողնելով նրանց՝ իրենց ծանր հոգսերով, շուկայի քմահաճույքին:

Գրեթե նման օրինաչափություն գոյություն ուներ ամբողջ փոփոխության մեջ: Սկսվում է, որ մեզ այդքան փրակաբեր պետք չէր, որքան մենք արտադրում և ինքնարժեքից ցածր գներով վաճառում էինք՝ հեփազայում այդ փարբերությունը դուրս գրելու, կամ էլ դուրսգլխի ձևով փակելու համար: Ռեսուրսների նման բաշխումը՝ շրջանցելով շուկան և արհամարհելով այդ ռեսուրսների նկատմամբ պահանջարկն ու առաջարկը, հնարավորություն չէր տալիս սպասելի արդյունաբերության արդյունավետությունը և այս կամ այն կերպ լուծել փոփոխության զարգացման խնդիրները: Այսպես, գյուղատնտեսության մեջ բաշխված փրակաբերները համարյա նույն հզորությունն ունեին, չնայած շատ փոփոխությունների համար դրանց շահագործելը ոչ միայն անարդյունավետ, այլև անփոփոխության դրսևորում էր: Մեքենաշինական ձեռնարկություններում շահագործվում էին հզոր հասարակություններ, որոնց օգտակար գործողության գործակիցը չէր գերազանցում նույնիսկ նրանց արտադրական հզորության 1/10 մասը: Թերևս դա էր պատճառներից ամենակարևորը, որ փոփոխության մեջ ոչ մի ձևով իր ուրույն Կոնգրեսը չէր կարողանում գտնել «մասշտաբի էֆեկտ» կապեզորիան, այն էլ իր դրսևորման դրական կողմով: Ուստի, եթե ամբողջապես գնահատենք այդ ժամանակաշրջանը արդյունաբերության պատմության փեսանկյունից, կհամոզվենք, որ այդ ժամանակահատվածում արդյունաբերությունը աշխատում էր հանուն արտադրության, այլ ոչ թե հանուն վերջնական սպառման, որը անհարիր է շահութաբերության և սպառողների պահանջարկի վրա հարավերող շուկայական փոփոխությանը:

Ահա թե ինչու ՏՏ-ում շուկայական հարաբերություններին անցումը համընկավ մասշտաբային ճգնաժամի հետ: Պարզվեց, որ արտադրությունը շատ արագ պետք է դառնա լրիվ այլ՝ արագ հարմարվելով գնողունակ պահանջարկին:

ԽՍ կազմում Նայաստանը ևս, բնականաբար, իր վրա էր կրում փոփոխության փակ համակարգի ազդեցությունը: Լինելով փոքր և բնական ռեսուրսներով ոչ հարուստ երկիր, այն ուներ համեմատաբար ինդուստրացված և առևտրից կախված փոփոխություն: Խորհրդային Միության փլուզումից առաջ Նայաստանի արտաքին ապրանքաշրջանառությունը գերազանցում կամ էլ մոտ էր ՏՆԱ ծավալներին: Ընդ որում, ներմուծումը (1988թ.) կազմում էր ՏՆԱ 66,9%-ը իսկ արտահանումը՝ 47,3%-ը: Տնտեսության առանձնահատկություններից և հնարավորություններից ելնելով՝ հիմնականում ինտեգրված էր ԽՍ շուկային: 1988-91թթ. ընթացքում Նայաստանից արտահանվող ապրանքների 97%-ից ավելին ուղղվում էր ԽՍ տարբեր հանրապետություններ, որտեղից ներկրվում էր ընդհանուր ներմուծման 75%-ից ավելին: Նայաստանի գրեթե ամբողջ արտահանումը կազմում էր արդյունաբերական արտադրանքը: Իսկ ներմուծվում էին, ինչպես և այժմ, էներգակիրներ, սննդամթերք և կիսաֆաբրիկատներ³⁹: Այնպես որ, ինչպես բոլոր Նոր-խորհրդային Հանրապետություններում, այնպես էլ Նայաստանում, արդյունաբերության կառուցվածքային ճգնաժամի հիմքը դրվել էր դեռևս վարչահրամայական համակարգի ծաղկման փուլում սովետական փոփոխության ինդուստրիալ համակարգի կառուցվածքային ճգնաժամի տեսքով: Այդ ճգնաժամը, որը 70-80-ական թվականներին ընդունել էր թաքնված բնույթ, իսկ 90-ականներին ստացավ բաց տեսք (արտադրության անկում, արագացված ինֆլյացիա, սղաճ և այլն) անբաժանելիորեն պայմանավորված էր այն պայմաններով, որում 50-60-ական թվականներին ձևավորվեց սովետական փոփոխությունը: Այն է՝

- կառուցվածքային դեֆորմացմամբ. (Ա խումբը գերազանցում էր Բ խմբին),

³⁹ Տե՛ս Դարբինյան Ա.Վ., Նայաստանի Հանրապետության միջազգային փոփոխական ինտեգրացման ռազմավարությունը գլոբալացման պայմաններում, /փոփոխագիտության դոկտորի գիտական ասպիրանտի հայցման սեղմագիր/: Երևան, 2001, էջ 22:

- արտադրության բարձր ռեսուրսարարությամբ,
- հիմնական արտադրական ֆոնդերի աստիճանական ծերացմամբ,
- ինֆլյացիայով ճգնված և ոչ ռացիոնալ կառուցվածքով գներով,
- կուտակվող էկոլոգիական պրոբլեմներով,
- անընդհար կուտակվող արտաքին պարտքերով,
- տնտեսական փոխօգնության խորհրդի քայքայումով:

Սովետական ինդուստրիալ համակարգի հետպատերազմյան զարգացումը որոշվեց երեք գլխավոր գործոններով.

1. Կոշտ կերպով դրսևորվում էր «սոցիալական պարտքի» վերադարձման անհրաժեշտությունը՝ կուտակված նախապատերազմյան ինդուստրացման և պատերազմի տարիների քաղաքական իրադրությամբ, որն էլ տնտեսությունը կողմնորոշեց մարդկանց կյանքի մակարդակի դինամիկ բարձրացմանը, քանզի դա ծայրահեղ անհրաժեշտ էր: Սա էլ պայմանավորեց սոցիալական նպատակների կարևորությունը և գերակայությունը, առաջնային պահանջումներին բավարարումը:
2. Դոմինանտ դարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում ձեռք բերված ռազմաքաղաքական առաջապարտության պահպանումը: ՌԱՄ-ների զարգացման տրամաբանությունը որոշող այս նպատակը «տեխնոլոգիական մրցակցության» հիմքը դրեց, որը և հետագայում հանգեցրեց սովետական ինդուստրիալ համակարգի տեխնոլոգիական հատվածավորմանը, որտեղ էլ տեխնոլոգիական տեսանկյունից առանձնացվեց պաշտպանական հատվածը՝ հետին պլան մղելով քաղաքացիական հատվածի զարգացումը:
3. Ծագեց նոր տնտեսական տարածության յուրացման անհրաժեշտություն, արևմտյան երկրների՝ որպես մեկ միասնական համակարգի տնտեսական ինտեգրացում: Դա նախորոշեց այդ երկրների ազգային տնտեսություններին՝ կողմնորոշվելու դեպի սովետական էներգահումքային ռեսուրսները և վերջնական արտադրանքի հանդիպակաց արտահանումը:

Արդյունաբերական արտադրանքի հավելանի միջին տարեկան տեմպերը 40 տարվա (1918-1957թթ.) ընթացքում կազմեցին 10%, այդ թվում՝ նախապատերազմյան 11 տարիներին (1930-1940թթ.)՝

16,5%, իսկ 11 հեպտապերագմյան փարիներին (1947-1957թթ.)՝ 15,9%⁴⁰: Նման բարձր փեմպեր այդքան փուական ժամանակահատվածում, որը չի արձանագրվել համաշխարհային պրակտիկայում, վկայում են փնփեսական ներուժի մեծ աճի մասին, որը ՍՍՏՄ-ին հնարավորություն փվեց դուրս գալ փեխնիկական առաջընթացի առաջավոր դիրքերը:

Սովետական փնփեսագեփները ելնելով դրանից, առաջ քաշեցին փեսություն, ըստ որի՝ փնփեսության զարգացման բարձր փեմպերը բնորոշ են սոցիալիզմին և դրանում կարծես թե համոզիչ դրսևորվում էին պլանային համակարգի առավելությունները: Սակայն արևմտյան փնփեսագեփները այդ զարգացումը բացափրում էին ոչ թե փնփեսության կառավարման պլանային համակարգի առավելություններով, այլ նրա մեկնարկային դիրքի ցածր մակարդակով (1913թ. և առավել ցածր՝ 1918-1920թթ.), որ արփադրության ընդհանուր ծավալի մեծացմանը զուգընթաց, նույնիսկ դրա աճի դեպքում փեմպերը անշեղորեն նվազում են, ինչը հասփարվում է աղյուսակ 2.2-ի միջոցով:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, թե՛ ՍՍՏՄ և թե՛ ՆՍՍՏ փնփեսության ցուցանիշների վարքագծերը բնութագրվում են միևնույն վեկտորներով:

⁴⁰ Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987, Народное хозяйство СССР в 1991г., стр. 5-7.

Աղյուսակ 2.2

Տնտեսական աճի բնութագիրը: 1966-1990թթ. միջին տարեկան հավելածի տեմպերը՝ ըստ հնգամյակների (համարիչում՝ ՄՄՄՄ, հայտարարում՝ ՀՀ)^{40ա}

Ցուցանիշները	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990
Նասարակական ամբողջական արդյունք	7,4 /8,1	6,3 /7,2	4,2 /7,1	3,7/5,5	2,4/3,4
Ազգային եկամուտ	7,8/8,5	5,7/7,8	4,3 /7,5	3,6/5,8	1,3 /1,4
Արդյունաբերական արտադրանք	8,5/11,5	7,4/7,7	4,4/7,9	3,7/6,0	2,5/5,2
Գյուղատնտ.արտադրանք	3,9/3,8	2,5/4,0	1,7/4,4	1,1/2,6	1,9/4,0
Կապիտալ ներդրումներ	7,3/8,5	6,7 /2,7	3,7 /2,6	3,7 /4,2	4,1/ 4,5
Բնակչ. իրական	5,9/6,8	4,4/3,1	3,4/4,5	2,1/1,8	1,9/1,3
եկամուտների դինամիկան 1990թ. նկատմամբ	190/219	165/146	114/151	102/87	100/100
Մանրաձախ ապրանքաշրջ.	8,2/11,0	6,3/7,5	4,4/6,2	3,1/2,8	5,3/4,0

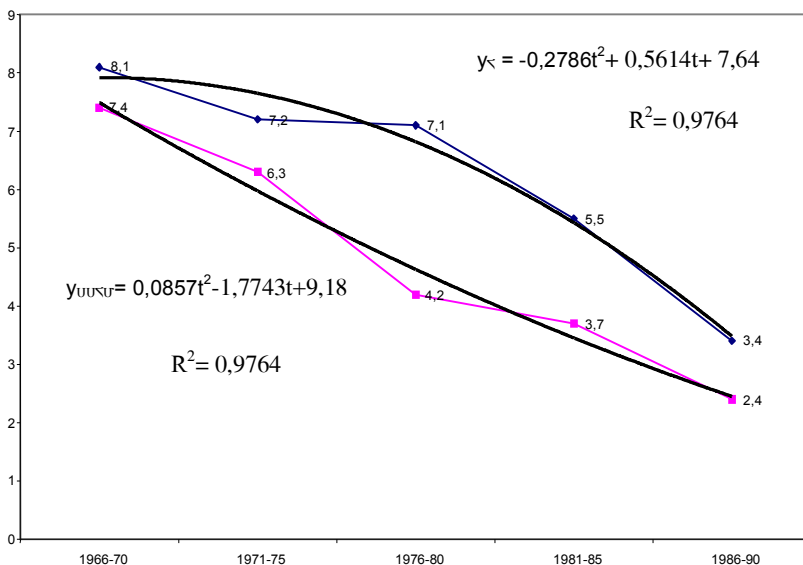
Այսպես, հասարակական ամբողջական արդյունքը, որպես տնտեսության վարքագծի բնութագրման ինտեգրալային ցուցանիշ, երկու դեպքում էլ ոչ միայն նույն նվազման միտումն ունի, այլև այդ նվազումը բնութագրվում է նույն պոտենցիալը ներկայացնող մոդելներով: Ըստ որի՝

$$\text{ՀԱԱ}_{\text{ՄՄՄՄ}} = 0,0857t^2 - 1,7743t + 9,18 \quad (R^2 = 0,9779)$$

$$\text{ՀԱԱ}_{\text{ՀՀ}} = -0,2786t^2 + 0,5614t + 7,64 \quad (R^2 = 0,9764)$$

^{40ա} Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987, Народное хозяйство СССР в 1991г., стр. 5-7.

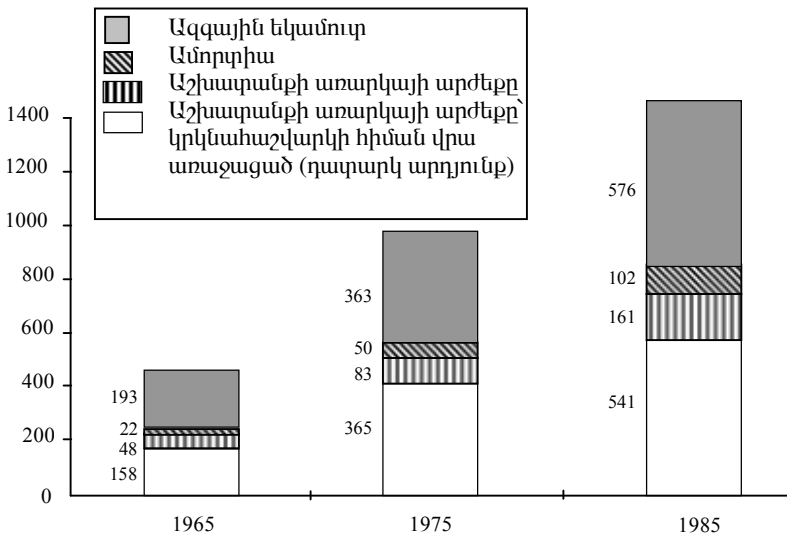
Народное хозяйство Арм. ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Ереван, 1991г., стр. 5, 143.

Գծն. 2.1. ՍՍՏՄ – ՆՏ ՆԱԱ-ի դինամիկայի համադրական գործընթացը

Ինչպես տեսնում ենք, 80-ական թվականներին, 60-ական թվականների համեմատ՝ փոքրագույն արտադրության աճի տեմպերը միջին հաշվով նվազել են շուրջ 2-3 անգամ: Աճի բարձր տեմպերի պահպանման փորձերը փոքրագույն արտադրության ծախսային մեթոդների փոխարինության պայմաններում փոքրագույն արտադրությանը հսկայական վնաս հասցրեցին: Կառավարման պլանային համակարգի դիսկրետիզացումը, վերջապես, հանդիսացավ ՍՍՏՄ ժողովրդական քայքայման հիմնական ու օբյեկտիվ գործոններից մեկը: Մակայն գործոնի հետ մեկտեղ հարկավոր է նշել նաև դիֆուզիվ ժամանակահատվածում փոքրագույն արտադրության կազմակերպման ցածր մակարդակը: Նսկայական էին արտադրական ռեսուրսների, պատրաստի

արտադրանքի և կիսաֆաբրիկայների հանդիպակաց⁴¹ ու անհարկի փոխադրումները, հավելագրումներն ու կրկնահաշվարկները, որի արդյունքում հնգամյակ առ հնգամյակ մեծանում էր, այսպես կոչված՝ «դարարկ արդյունքը», կամ ինչպես կասեր պրոֆ. Վ.Վալովոյը՝ «Воздушной вал»-ը: Ըստ նրա հաշվարկների, 1985 թվականին ՍՍՏՄ-ում արտադրված մեկ փրիլիոն 380 մլրդ ռուբլու հասարակական ամբողջական արդյունքի մեջ 541 միլիարդը, կամ 39,2%-ը կազմում է կրկնահաշվարկը⁴², ինչպես որ պարկերված է գծն. 2.2-ում:

Գծն. 2.2. Հասարակական ամբողջական արդյունքը (մլրդ ռուբլիներով, փաստացի գներով – տոկոսներով)

⁴¹ ՏՄ փոխտնտեսական անվտանգության ցուցանիշների փաթեթի համաձայն՝ թողարկվող ընդհանուր արտադրանքի մեջ նոր փեսակի արտադրանքի փեսակարար կշիռը պետք է կազմի առնվազն 6%:

⁴² Валовой Б.Б. Рыночная экономика М., 1996, стр.193.

Այնպես որ, եթե հասարակական ամբողջական առդյունքը «մաքրենք» հավելագրումներից, ապա բարեփոխման մեկնարկային ժամանակահատվածում մենք կստանանք փոքրագույն աճի այլ պատկեր, քան այն ներկայացված է վիճակագրական տեղեկություններում:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում կարելի է առանձնացնել փոփոխության կառուցվածքային տեղաշարժերի երեք խումբ, որոնք որոշում են փոփոխության զարգացման ընդհանուր նկարագիրը երկարաժամկետ փուլում.

1. Կառուցվածքային տեղաշարժերի առաջին խումբը կապված է սոցիալական նպատակների իրականացման հետ: Այն ընդգրկում է այնպիսի արտադրություններ, որոնք ապահովում էին առաջին անհրաժեշտության ապրանքների արտադրությունը և բնակչինարարության իրականացումը:

2. Կառուցվածքային տեղաշարժերի երկրորդ խումբը կապված էր փոփոխության էներգետիկ բազայի ընդլայնման հետ: Էլեկտրաէներգիայի նոր խոշոր սպառողների ի հայտ գալը (շինարարություն, գյուղատնտեսություն, խոշոր քիմիա), ինչպես նաև երկաթգծերի էլեկտրիֆիկացումը նպաստեցին էլեկտրաէներգիայի զարգացման փեմպերի առաջանցիկությանը: Սակայն, ինչպես երևում է աղյուսակից, ճիշտ է, աստիճանաբար ավելացել են էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալները, սակայն հնգամյակ առ հնգամյակ նվազել են նրա փարեկան հավելածի փեմպերը: Ընդ որում՝ փարեկան հավելածի նվազման վեկտորները ինչպես ՍՍՀՄ-ի, այնպես էլ ՆՍՍՀ-ի համար ոչ միայն նույն ուղղություն ունեն, այլև համարյա շարժվում են նույն պոլարիզացիայով:

Աղյուսակ 2.3

Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1966-1990թթ. (միջին տարեկան հավելածի տեմպերով)

Ցուցանիշը	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990
Էլեկտրաէներգիա	11,6/23,9	7,9/19,1	4,5/10,8	3,6/11,0	2,8/6,9

3. Կառուցվածքային տեղաշարժերի երրորդ խումբը կապված էր մեքենաշինության համալիրի ձևավորման հետ: Սակայն ինդուստրիալ համակարգի մոդեռնացման մոդելի հիմքում դրված էր երկակիություն, որն էլ հետագայում հանգեցրեց տնտեսության կառուցվածքային ճգնաժամի.

- ըստ էության, ռեսուրսների ձեռքբերման համար մրցակցող երկու տնտեսությունների ստեղծում,
- ժողովրդական տնտեսության տեխնոլոգիական բևեռացում (ինվեստիցիոն և ռեսուրսային բազայի ծանրաբեռնվածություն):

Ընդ որում, այս երկակիությունը թափանցեց ինդուստրիալ համակարգի բոլոր փուլերը՝ կառուցվածքա-տեխնոլոգիականից մինչև սոցիալական և ինստիտուցիոնալը: Ինչպես պատերազմից հետո սկսած մոդեռնացումը կողմնորոշվեց դեպի սպառման փուլի մոդելը՝ ստեղծելով տնտեսության սպառողական հատվածի հետ էշելոնացված բազա՝ փոխելով սոցիալական մեխանիզմը, այնպես էլ 60-ական թվականների ռեֆորմը կողմնորոշեց դեպի դրամական եկամուտները և սոցիալական ոլորտում մրցակցության ստեղծումը: Մի կողմից էլ, ստեղծելով ՌԱՆ, ինտեգրվելով ՍՄՄ ՌԱՆ-ին, կազմելով նրա երբեմնի 1/6 մասը՝ իր «փակ» աշխարհով (ռեսուրսների ավտոնոմ շրջապատությամբ, տեխնոլոգիական, գիտատեխնիկական և կադրային ապահովումով, սեփական ենթակառուցվածքով և հատուկ սոցիալական խթաններով և վարքագծային նորմերով):

Նշված երկակիությունը դրսևորվեց նրանում, որ մեքենաշինությունը հայտնվեց կրկնակի ճնշման տակ.

- ինվեստիցիոն պահանջարկի

- Կոմունիզմի օրոքի ԽՍՀՄ-ի և ԽՍՀՄ-ի Կոմունիզմի Կուրսի թելադրանքով՝ ռազմա-արդյունաբերական ծրագրերի:

Մոդեռնացման նշված երկակիությունը հանգեցրեց նրան, որ մեքենաշինական միջուկը կամաց-կամաց զրկվեց իր զարգացման համար անհրաժեշտ կապիտալ ներդրումներից, որովհետև ներդրումների օբյեկտները առաջին հերթին դարձան էներգետիկայի և քիմիայի արդյունաբերությունները:

Մեքենաշինության «միջուկում» ներդրումների հետ մնալը, նրա վերջնական շղթայի բարձր ծանրաբեռնվածությունը, որակյալ ռեսուրսների դեպի ՌՄՀ հոսքը նպաստեցին և պայմանավորեցին նրա տեխնոլոգիական հետամնացությանը: Արդեն 60-ական թվականներին նկատվեց թողարկվող տեխնիկայի նորացման դանդաղում, թողարկվող արտադրանքի անվանացանկը կայունացվեց, իսկ որոշ տեսակների (էներգետիկ սարքավորումների, գյուղմեքենաների և այլն) գծով դիտվեց նույնիսկ նվազում: Տեղապատրաստված կոմունիզմի զարգացման մոդելի ամբողջական լինելը պահանջեց արտադրական ռեսուրսների անընդհատ աճ և ձևավորվեց այնպիսի տնտեսական կառուցվածք, որը բնութագրվում էր երկու փոխադարձաբար կապված հատկանիշներով (այսինքն՝ երկակիությամբ)։

ա) տնտեսական աճի կոշտ կախվածությունը սկզբնական ռեսուրսների ներգրավման մասշտաբից՝ կախված վառելիքահումքային արտադրության ներդրումների մակարդակից,

բ) ուռճացած ներդրումային ոլորտով, որի տեխնոլոգիական հետամնացությունը որոշվեց ռեսուրսների նկատմամբ պահանջարկի աճով:

Արդեն 70-ական թվականների կեսերին սովետական էկոնոմիկայի կայուն աճի ռեզերվները տեղի տվեցին: Տնտեսության աշխատանքի առարկայաբար կախվածության ֆոնի վրա կրճատվեցին ռեսուրսաապահովման վարթարացող պայմաններին հարմարվելու ժողովրդական տնտեսության հնարավորությունները: Տնտեսական աճի տեմպերի նվազումը, որը պատասխանատվում էր թաքուն ինֆլյացիայի քողի տակ, ընթացավ արտադրության արդյունավետության մոնոտոն նվազմամբ: Մտեղծվեց կառուցվածքային «ծուղակ»: Այն, ինչ որ արտադրվում էր, այդ ոլորտը մղելով հսկայական ռեսուրսներ, ցածր որակի էր: «Ուստի ինչ-որ կառուցվում էր, անմիջապես քանդվում էր: Դրա հետևանքով

շարունակվում էր կառուցումը՝ սպառելով հսկայական ռեսուրսներ: Բնական է, փնտրությունը այդպիսի լարված ռեժիմի չէր կարող երկար ժամանակ դիմանալ»⁴³:

Ձևավորված ինդուստրիալ մոդելի զարգացման սահմանները դրսևորվեցին հետևյալ սահմանափակումներով.

- Սահմանափակումներ դրսևորվեցին սոցիալական նպատակներում: 60-ական թվականների սկզբներին երկրում տեղի ունեցավ «առաջնային պահանջմունքների հեղափոխություն» (մեկ շնչին բաժին ընկնող մսի, կաթի, մրգերի և բանջարեղենի սպառման մակարդակը 50-60-ական թթ. ավելացավ շուրջ երկու անգամ): Արդյունքում՝ արդեն 60 թվականի վերջերին առաջին անհրաժեշտության ապրանքների սպառման մակարդակը համարյա համադրելի դարձավ արևելյան երկրների 60-ական թվականների սկզբի մակարդակին: Չնայած այդ ժամանակ արևելյան երկրներում դեպի «ընդհանուր կենսամակարդակը» շրջադարձ տեղի ունեցավ: Դա չնվազեցրեց բնակարանի և բարձրորակ սննդի նկատմամբ հեղափոխական պահանջմունքների բարձրացման արդիականությունը, սակայն տեղաշարժեց սպառման գերակայությունը «կապիտալ բարիքների» ուղղությամբ: Անհրաժեշտություն առաջացավ անցնել ինդուստրիալ աճի նոր մոդելի՝ երկարաժամկետ օգտագործման տեխնիկական բարդ արտադրանքի արտադրության և բնակարանային շինարարության:
- Ինդուստրիալ համակարգի զարգացման սահմանները ձևավորեց նաև էներգառեսուրսների և կապիտալ ներդրումների փոխկապակցված աճի հնարավորությունները: Վերարտադրության այդպիսի ռեժիմն ամրացրեց փնտրության մի թևում (վերջնական հարվածներում) ռեսուրսափառ տեխնոլոգիա, իսկ մյուս թևում (առաջնային և միջանկյալ ճյուղերում)՝ էներգահումքային ռեսուրսների անընդհատ ավելացում, ինչն էլ պահանջեց նորանոր կապիտալ ծախսեր:
- Ինվեստիցիոն բազան կողմնորոշվեց դեպի էքսպենսիվ փնտրական աճ: Մեքենաշինական նոր արտադրական հանգույցները (օդակները) ոչ թե դուրս մղվեցին, այլ ընդհա-

⁴³ Яременко Ю. В. Экономические беседы // Январь–апрель 1993 г., М., 1993, беседа 4.

կառակը փարրալուծվեցին հների հետ: Արդյունքում՝ արագ ուռճացան ծայրամասային մեքենաշինական հասկանքները՝ պահանջելով լրացուցիչ ներդրումներ:

- Ուժեղացավ փեխնիկական բազայի, փեխնոլոգիական ճեղքվածքների և, համապատասխանաբար, փեխնոլոգիական որակական աճի բևեռացումը:
- Նայաստանի արդյունաբերությունը, ի թիվս սովետականի, դարձավ վերարտադրության կառուցվածքային ճգնաժամի անքակտելի մասը:

70-ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների սկզբներին ինդուստրիալ համակարգի կառուցվածքային ճգնաժամին նպաստեցին արտադրության բազմաթիվ համապարփակ ճգնաժամեր՝ նվազեցնելով շատ արտադրատեսակների արտադրության հավելածի փեմպերը:

Վերը թվարկած կառուցվածքային հակասություններն արտացոլեցին ոչ միայն ինդուստրիալ համակարգի դեֆորմացման կրիտիկական մակարդակը, այլև նրա մոդեռնացման ուշացումը (հետ մնալը), այն է՝ փնտեսության «կառուցվածքային միջուկի» ձևավորման և ինդուստրիալ զարգացման սպառման-կողմնորոշման մոդելի հետ մնալը: Այնպես որ 70-80-ական թվականները կարելի է բնութագրել որպես «հնարավորությունների բացթողումների փուլ»:

Սպառողական նոր կողմնորոշիչների վրա հիմնված ինդուստրիալ զարգացման մոդելին սահուն անցումը կարող էր իրականացվել արդեն 70-ական թվականների վերջից սկսած, երբ ՍՍՀՄ արտաքին փնտեսական նպաստալի կոնյունկտուրան հնարավորություն էր փալիս մոբիլիզացնել փնտեսության «կառուցվածքային միջուկի» ձևավորման համար անհրաժեշտ որակական ռեսուրսներ՝ ստեղծելով դրա զարգացման նոր պոտենցիալ: Սակայն այսպիսի շրջադարձ դեպի «հասարակության բարեկեցությանը» փեղի չունեցավ, որը և մեծապես կանխորոշեց 80-ական թվականների ճգնաժամային անկումը:

80-ական թվականների երկրորդ կեսին, «արագացման քաղաքականության հիման վրա առաջ եկած» կարճաժամկետ թռիչքից հետո, ինդուստրիալ համակարգի ճգնաժամը ձեռք բերեց բաց փեք: Ստեղծված արտադրափեխնիկական կառուցվածքի պայմաններում արդեն հնարավոր չէր պահպանել ռեսուրսների հաշվե-

կշռված փոփոխությունը փնտեսության փարքեր հափվածների միջև՝ առանց ոչ արտադրական սպառման կրճատման: Վերարտադրության ռեժիմի որակական փոփոխությունների բեկումը տեղի ունեցավ 1987-1988 թվականներին: Ինդուստրիալ համակարգի կենսագործման նոր փուլի դրսևորման լակնուսը դարձավ արտադրական և սպառման նշանակություն ունեցող արտադրանք թողարկող արդյունաբերական ճյուղերի միջև աններդաշնակությունը, ինչը և ստիպեց փնտեսությանը ընդհանուր արտադրության անկումից խուսափելու նպատակով ժամանակավորապես հարմարվել հումքաէներգետիկ ռեսուրսների մատակարարման ասփիճանական կրճատմանը:

Ինստիտուցիոնալ ռեֆորմները էապես ուժեղացրին ինֆլացիան ինչպես ճնշված (անբավարար պահանջարկի), այնպես էլ՝ գնային ձևով:

Տնտեսության կառուցվածքի փոփոխությանը և առհասարակ փնտեսությանը զգալի վնաս պատճառեց 1988 թվականի ավերիչ երկրաշարժը՝ ակնթարթորեն ոչնչացնելով ՏՏ արդյունաբերական հափվածի ձեռնարկությունների շուրջ 25%-ը: Երկրաշարժի հետևանքների վերականգնումը այսօր էլ պահանջում է մեծածավալ փնտեսական ռեսուրսներ և դեռ ապագայում էլ քիչ չեն պահանջվի՝ այն լրիվ վերացնելու համար:

Արդյունաբերական կառուցվածքային ճգնաժամը նախամեկնարկային փուլում արտահայտվեց նաև հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության կառուցվածքի և ազգային եկամտի կառուցվածքի փոփոխության դրսևորմամբ: Այդ ժամանակաշրջանում ոչ միայն արտահանման աճի տեմպերն էին հետմնում ներմուծման աճին տեմպերից, այլև բացարձակ արժեքով բացասական դարձավ նրանց փոխառնչությունը ներմուծումը հետմնաց արտահանումից մեկ մլրդ ռուբլուց ավելի չափով: Սկսվեց ազգային եկամտի «ուրելու» գործընթացը: Այդ ժամանակահատվածում արդեն ազգային եկամտի սպառման մասը սկսեց գերազանցել արտադրվածին: Եթե 1987 թվականին դրանց փոխհարաբերությունը համապատասխանաբար կազմում էր 4,3:1,5 մլրդ ռուբլի, ապա 1990 թվականին՝ 5,6:2,6 մլրդ ռուբլի: Ճիշտ է, 1988-1990թթ. նկատվեց ինչպես ազգային եկամտի արտադրության աճ (5,8 մլրդ ռուբլուց հասնելով 7,0 մլրդ ռուբլու) և օգտագործված ազգային եկամտի աճ (5,0 մլրդ ռուբլուց դառնալով 8,2 մլրդ ռուբլի),

սակայն այդ աճը առաջին հերթին պայմանավորված էր կուրակ-
ման ֆոնդի կազմում նյութական շրջանառու միջոցների ավելաց-
մամբ, որոնք աճեցին անավարտ շինարարության զգալի հավելանի
հաշվին (եթե 1988թ. այն կազմում էր 470 մլն ռուբլի, ապա 1989թ.⁴⁴
արդեն 1,3 մլրդ ռուբլի, իսկ 1990թ.՝ 1230 մլն ռուբլի⁴⁴):

Բազմաթիվ տարիների ընթացքում ձևավորված շուկաների
ակնթարթային փլուզումը և փոփոխության արմատական վերա-
փոխումը փոփոխության ազատականացման քաղաքականության
իրականացման ճանապարհով ոչ միայն ուժեղացրին ճգնաժա-
մային միտումները, այլև որակապես փոխեցին դրանց դրսևորման
մեխանիզմները:

Աղյուսակ 2.4

Տնտեսական մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկան 1987-1990թթ. (համարիչում՝ բացարձակ արժեքն է՝ մլրդ ռուբլիներով)

Ցուցանիշներ	1987	1988	1989	1990
Արտադր. ազգային եկամուրը	6.1/100	5.08/100	6.7/100	7.0/100
Օգտագ. ազգային եկամուրը, այդ թվում՝	5.8/95.1	5.0/86.2	7.5/111.9	8.2/117.2
Ազգային եկամտի սպառում	4.3/74.15	4.5/90.0	4.8/64.0	5.6/68.3
Ազգային եկամուտ՝ կուրակ- ման և այլ ծախսերի համար	1.5/25.85	0.5/10.0	2.7/36.0	2.6/31.7

Կառուցվածքային տեղաշարժերի ճգնաժամին զուգընթաց
հումքա-էներգետիկ հարվածի ֆինանսական աջակցման ընդլայ-
նումը հանգեցրեց տնտեսական աճի նվազման տեղեկացի (որը
ներառեց բյուջեի եկամտային մասը)՝ հիմք դնելով նաև արդյունա-
վերության դինամիկայի դանդաղեցմանը: Աստիճանաբար աճե-
ցին ֆինանսների վերաբաշխման մասշտաբները: Այսպես, 1976-
1980թթ. հումքաէներգետիկ հարվածում ֆինանսական տարեկան
պակասուրդը կազմեց շուրջ 50 մլրդ ռուբլի, 1981-1985թթ.՝ 70 մլրդ,

⁴⁴ Սարգսյան Ն. Լ., Տնտեսական քաղաքականությունը Տաշատում.
Պետության դերը: Երևան, 2001թ., էջ 7:

այնինչ 1986-1990թթ. այն արդեն անցավ 100 մլրդ-ի սահմանագիծը:

Ի մի բերելով մինչև 1991 թվականը արդյունաբերական արտադրության արդյունավետության մոնոպոն նվազման պարամետրի վերլուծության արդյունքները, որոնց վարքագիծը նույնաբար կարելի է փարածել ՆՏ արդյունաբերությունը բնութագրող ցուցանիշների վրա (դրա ապացույցն են բերված աղյուսակների ՍՍՏՄ և ՆՍՍՆ նույնափայ ցուցանիշները), կարող ենք մափնանել անկախացած Հայաստանի Հանրապետության փնրեսության սփացած ժառանգությունը բնութագրող պայմանները.

1. Միկրոփնրեսական կարվածքով՝

1. բարձր հարկային դրույքաչափերը (երբեմն այն կազմում էր ձեռնարկությունների եկամուրների 90%-ից ավելին),
2. ճյուղային գիրական հերագոփությունների անբավարար մակարդակը,
3. կուրակումների և ներդրումների ցածր նորման,
4. պետության կողմից փնրեսության երբեմն անհարկի և չափից ավելի կարգավորումը,
5. սղածը (որն արտահայրվում էր ոչ թե գների աճի, այլ սպրանքների առաջարկի անընդհար կրճարման փեսքով),
6. հակամենաշնորհային քաղաքականության բացակայությունը,
7. փնրեսության կառավարման բյուրոկրարացումը և կառավարչական բարձր ծախսերը,
8. կառավարման ապարարի ծայրահեղ ցածր արտադրողականությունն ու արդյունավետությունը,
9. անընդհար մեծացող նյութական պաշարների պակասությունը,
10. մասնավոր հարվածի նկարմամբ խիստ բացասական վերաբերմունքը,
11. աշխարանքի վերջնական արդյունքի նկարմամբ աշխարողի անարբեր վերաբերմունքը,
12. ձեռնարկությունների խոշորացման և միաձուլման գաղափարով չափազանց փարվելը,
13. արտադրության կառավարման, կազմակերպման, կարգավորման նորագույն արդյունավետ ձևերի կիրառման անհանդուրժողականությունը,

14. փոքր ու միջին բիզնեսի անկախարտությունը և այլն, և այլն:

II. Մակրոտնտեսական կորվածքով՝

1. տեխնիկապես հետամնաց կացության հետևանքով,
2. կազմակերպա-արտադրական կառուցվածքի ձևախեղումները,
3. տնտեսական սուբյեկտների ավանդական ոչ օրինապահ վարքագծի առկայությունը, այսինքն՝ կոնֆլիկտների լուծման համար ոչ թե դադարաբասկական մարմիններին դիմելը, այլ վերադասի մեջ հովանավոր փնտրելը և նրա միջոցով հարցերը լուծելը,
4. վճարունակ պահանջարկի կորուկ անկումը և այն պայմանավորող գործոնների կենսագործման համար նպաստավոր պայմանների առկայությունը, մասնավորապես՝
 - ըստ փաթեթի ճյուղերի արտադրատեսակների՝ գների կորուկ աճը
 - կոշտ, զսպող ֆինանսական և դրամավարկային քաղաքականությունը
 - բնակչության գնողունակության կորուկ նվազումը:

Այնպես որ, ճիշտ չէ այն տեսակետը, ըստ որի՝ արդյունաբերության կամ իրական հարվածի քայքայումը միայն առանձին բարեփոխիչների սխալների արդյունք է, ինչպես նաև նախկին արտադրական վերնախավի «հզոր դիմադրության» արդյունք: Իրականում ստացված արդյունքների պարզապես առաջին հերթին համեմատական բազայի ոչ իրատեսական լինելն է (որը, մեր կարծիքով, դարձել է անկման շուրջ 40%-ի պարճառը), իսկ այնուհետև՝ նոր բարեփոխման գիտակցաբար և հետևողականորեն իրականացվող ընտրված մոդելի արդյունք է (եթե բոլշևիկները հեղափոխությունից անմիջապես հետո փակեցին դեմիդովյան գործարանները Ուրալում, պուրիլովյան գործարանները Լենինգրադում, մորոզովյան և պրոխորովյան մանուֆակտուրաները՝ Մոսկվայում, ապա ինչու մեր երկրասարդ բարեփոխիչները սահմանափակվեցին միայն «Նաիրիտի» կամ ՇՄԷԿ-ի փակումով):

Ճիշտ է, այս բոլորը վաղուց անցած փուլ է, սակայն դրանք հիմք հանդիսացան և դեռևս չեն կորցրել իրենց ազդեցությունը ՌԽՖՍՀ արդյունաբերության կայացման գործընթացում:

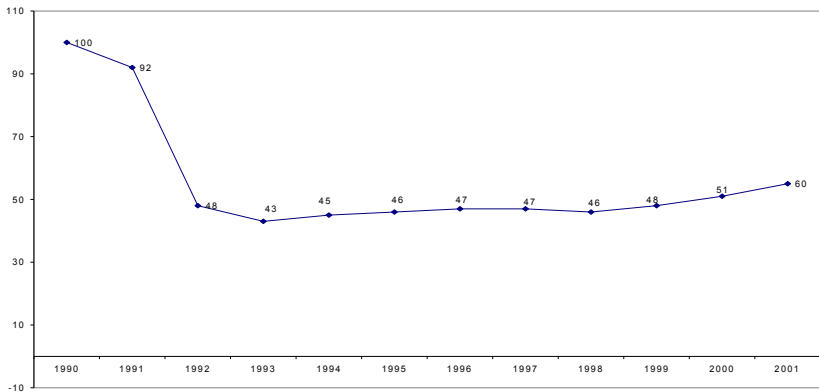
2.2.2. Արդյունաբերական համակարգի վերափոխման միտումները – դրանց դրս-որումները ՏՏ-ում

Անգլիացի տնտեսագետ Ա. Նոուվի կարծիքով՝ «ցանկացած տնտեսություն վերացական է, և ոչ ոք չի կարող որոշումներ կայացնել կամ ընդունել, կամ նույնիսկ խորհուրդներ փախ առանց երկրի տնտեսական իրավիճակի կամ կոնկրետ դեպքի մանրամասն հետազոտման»⁴⁵։ Այնպես որ, վերլուծելով ՏՏ արդյունաբերության դինամիկան բարեփոխումների անցած փուլում կարող ենք նշել, որ առաջին փուլում արտադրության անկման բարձր տեմպերի առկայությունն էր, որը ՏՏ արդյունաբերությունը գլոբեց վերարտադրության «ուրվագծի ծուղակը», որը տեղի էր ունենում ներքոհիշյալ սխեմայով.

**Արտադրության անկում ➡ եկամուտների կրճատում ➡
➡ պահանջարկի կրճատում ➡ արտադրության անկում**

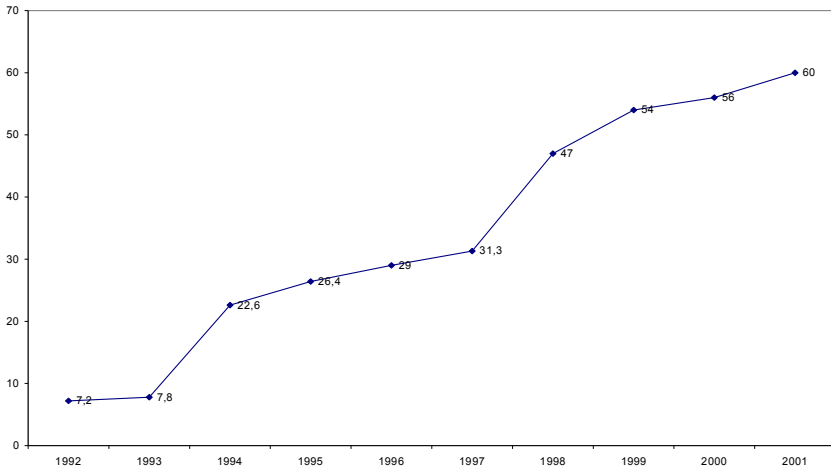
Բնական է, սխեմայի մեջ մտնող բոլոր փաթեթերը փոխադարձաբար կապված են՝ կենսագործելով միասնական ռեսուրսային փարածության մեջ և ունենալով միասնական հարակից ենթակառուցվածք, հենց որի շրջանակներում էլ կատարվում է ֆինանսական ռեսուրսների վերաբաշխումը։ Դրա արդյունքը, թերևս՝ արդյունաբերական արտադրության հսկայական չափի կրճատումն էր, որը նույնիսկ վերջին տարիների անշեղ աճի պայմաններում, դեռևս 2001 թվականին կազմել է 1990 թվականի մակարդակի 49%-ը միայն։ Իսկ 1990-2001թթ. դինամիկան արտահայտվում է գծն. 2.3 տեսքով:

⁴⁵ А. Ноув. Какая должна быть экономическая теория переходного периода. Вопросы экономики, 1993, стр. 16-23.

Գծն. 2.3. Արդյունաբերական արտադրանքի դինամիկան 1990-2000թթ. (1990թ.= 100%)

Ինչպես երևում է գծանկարից, և իրականում էլ այդպես է, ԿՀԱՀ-ի արտադրության անկումը առավել մեծ չափեր ընդունեց հատկապես 1992 թվականին, երբ արտադրված ազգային եկամուտը նախորդ տարվա համեմատ կրճատվեց շուրջ 43%-ով: Վերլուծելով ազգային եկամտի կառուցվածքը՝ համոզվում ենք, որ այդ անկման մեջ իր առաջանցիկ դերն ունեցավ արդյունաբերությունը: Ընդ որում՝ սպառողական և կարևորագույն պարենային ապրանքների արտադրությունը կրճատվեց մոտ կիսով չափ: Այս երևույթի վրա իր մեծ ազդեցությունն ունեցավ օրեցօր «ընկնող» ձեռնարկությունների թվաքանակի աճը, որոնք նույնիսկ այդ վիճակում գործելով ֆինանսական կրիտիկական դրության մեջ, արտադրանք էին թողարկում, կամ ծառայություններ մատուցում:

Գծն 2.4. Վնասաբեր ձեռնարկությունների տեսակարար կշռի վարքագիծը արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեջ՝ տոկոսներով

Այսպես, վնասաբեր ձեռնարկությունների տեսակարար կշիռն ամբողջ արդյունաբերական ձեռնարկությունների համակարգում դեռևս շարունակաբար աճում է՝ 1992 թվականի 7,2%-ից 2001 թվականի վերջում հասնելով 60%-ի սահմանագծին⁴⁶:

Վնասով աշխատող ձեռնարկությունների տեսակարար կշիռն արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թվաքանակում 2000թ. 49,2% էր, իսկ 2001 թվականին՝ 39,8%, շինարարության մեջ, համապատասխանաբար՝ 2000թ.՝ 39,2, 2001թ.՝ 34,1%: Միայն էլեկտրաէներգետիկական արդյունաբերությունում է դեռևս աճում վնասով աշխատող ձեռնարկությունների տեսակարար կշիռը: Ճիշտ է այդ աճը այնքան էլ մեծ տեմպեր չունի, բայց փաստն արձանագրվում է: Արդյունաբերության մեջ, ճիշտ է, վնասով աշխատող ձեռնարկությունների տեսակարար կշիռը նվազում է, սակայն այն դեռևս մեծ չափերի է հասնում:

⁴⁶ Հայաստանի վիճակագրական տեղեկագիր, 2001թ.

Աղյուսակ 2.5

Վնասաբեր ձեռնարկությունների փեսակարար կշիռը արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թվաքանակի մեջ

Արդ. ճյուղեր	1999	2000	2001
Արդյունաբերություն	59,2	49,2	39,8
Էլեկտրաէներգետիկա	30,9	32,4	35,5
Քիմիական	52,9	48,5	32,3
Մեքենաշինություն	57,7	46,5	35,2
Շինարարություն	63,5	56,9	49,9
Թեթև արդյունաբ.	69,4	61,8	49,1
Սննդի արդյունաբ.	55,5	43,5	36,6

Ըստ ԱՎԾ փվյալների՝ ՆՏ-ում 1992-1994թթ. ճգնաժամային վիճակի հասած ՆԱԳ անկումը բավականին կարգավորվել է: 1993թ. համեմատ 2000 թվականի վերջին այն աճեց արդեն 38,1%-ով: Եթե ընդունենք, որ նույն փեմպերով էլ կշարունակվի ապագայում, ապա, ՆԱԳ-ի 1990 թվականի մակարդակին մեր փնփեսությունը կհասնի շուրջ 12-13 փարի հեփո, այսինքն՝ մոփավորապես 2013-2014 թվականներին՝ հիմք ընդունելով հաշվարկման հեփրևյալ մոդելը.

$$50(1 + 0,065)^t = 100$$

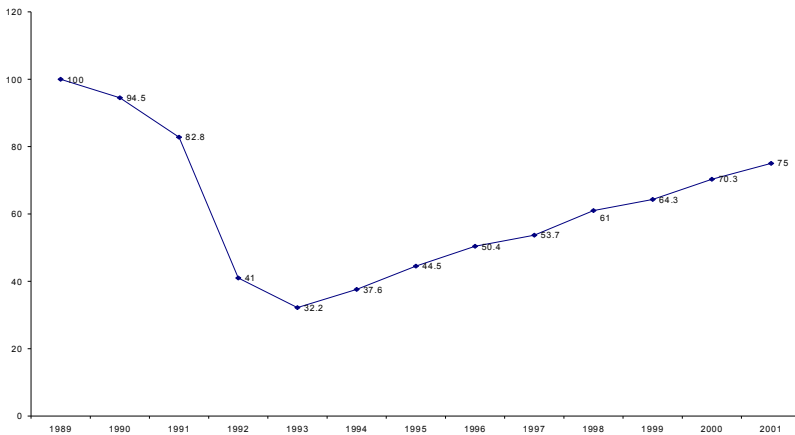
Միաժամանակ, ՆԱԳ-ի կառուցվածքում արփադրված արփադրանքի փեսակարար կշիռը, որը 1990 թվականի համեմատ 1993-1994թթ. աննշան աճեց (համապարասխանաբար՝ 10,2 և 15,1%-ով), 2000թ., 1990 թվականի համեմատ, նվազեց 12,2%-ով: Այդ ընթացքում ՆԱԳ-ն դրսևորել է հեփրևյալ դիմամիկան.

Աղյուսակ 2.6

ՆՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքի շարժընթացը 1990-2001թթ.

Ցուցանիշ	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Արտադրանքի արտադր.	69,9	73,9	68,6	71,7	79,7	71,8	67,8	63,8	62,2	58,3	57,7	55,5
Ծառ. մատուց.	30,1	26,1	31,4	22,3	20,7	28,2	32,2	36,2	37,8	41,7	42,3	44,5

Դիտարկվող ժամանակաշրջանում բավականին կրճատվեց արտադրական պոտենցիալը և աճեց տնտեսության տեխնոլոգիական կառուցվածքի պահպանմանը սպառնացող վտանգը: Դա մասնավորապես բացատրվում է արտադրական ոլորտում ներդրումների գրեթե հնգակի կրճատման հետևանքով:

Գծն. 2.5. ՆՆԱ-ի դինամիկան 1989-2001թթ. (պոկոսով 1989 թ. նկատմամբ)

Ներդրումների այդպիսի կրճատումը հնարավորություն չգրեց իրականացնել նույնիսկ հիմնական ֆոնդերի պարզ վերարտադրությունը, որի պատճառով տեղի է ունենում ոչ միայն հիմնական

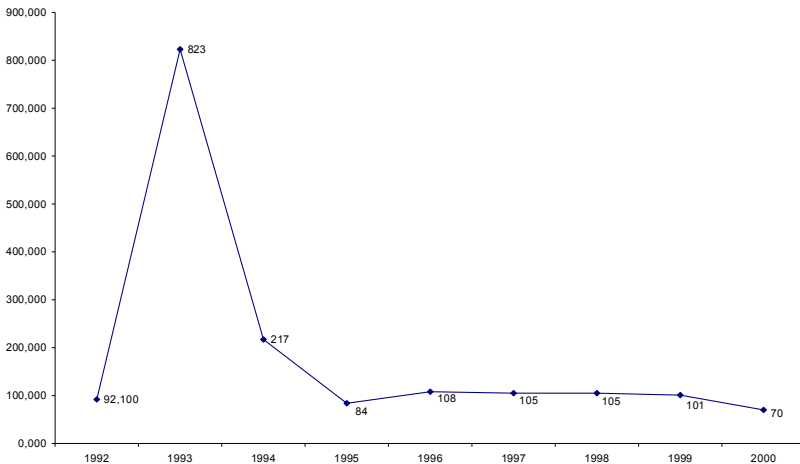
Ֆոնդերի բարոյական, այլև ֆիզիկական ծերացում: Այսպես, արտադրության մեջ վերջին 25 տարում արտադրական սարքավորումների միջին հասակը համարյա կրկնակի աճել է (1970 թվականին 8 տարի, 2000 թվականին՝ 14 տարի): Դա դեռ չարիքի փոքրագույնն է: Իրադրությունն ավելի սրվում է արտադրական սարքավորումների մեջ երիտասարդ սարքավորումների տեսակարար կշռի տարեցտարի կրճատվելու հետևանքով: Այսպես, մինչև հինգ տարեկան սարքավորումների տեսակարար կշիռը դիտարկվող ժամանակահատվածում կրճատվել է համարյա չորս անգամ:

Ինչպես երևում է, արդյունաբերության մեջ հիմնական միջոցների ֆիզիկական և բարոյական մաշման գործընթացը դեռևս շարունակվում է: 1995 թվականին մաշվածքը արդյունաբերության մեջ կազմել է միջին հաշվով 45,3%, իսկ արդեն 2001 թվականին՝ 49,7%: Փաստը առավել ցավալի է դառնում այն պարճառով, որ մաշվածքում առավել մեծ է մեքենաների, սարքավորումների, տրանսպորտային միջոցների, այսինքն՝ ֆոնդերի այն մասը, որը որոշում է արտադրության տեխնիկական մակարդակը: Այնպես որ, եթե հիմնական կապիտալի մեջ իրական ներդրումների կրճատումը շարունակվի արտադրական կապիտալի կառուցվածքում աստիճանաբար կավելանա ինչպես բարոյապես, այնպես էլ ֆիզիկապես հնացած տեխնիկայի տեսակարար կշիռը՝ իր բոլոր հետևանքներով: Ներդրումների կրճատումը միաժամանակ նվազեցնում է շուկայական հարաբերությունների պայմաններում ձեռնարկությունների գոյատևման մարտավարությունը զարգացման ռազմավարությունով փոխարինելու հնարավորությունները: Ակնհայտ է, որ վերջին տարիներին ներդրումների ծավալը տնտեսության մեջ փոքր-ինչ ավելացել է, սակայն դա դեռ ձեռնարկությունների ներդրումային ակտիվության բավարար ցուցանիշ չէ:

Աղյուսակ 2.7

Արդյունաբերության մեջ սարքավորումների հասակային կառուցվածքը (յուկոսներով)

Տարիներ	Տարվա վերջում բոլոր սարքավորումները	որից փարենկան					
		մինչև 5 տարի	6-10	11-15	16-20	20 և ավելի	միջին հասակը (տարի)
1970	100	40,8	30,0	14,0	6,9	8,3	8,4
1980	100	35,5	28,7	15,6	9,5	10,7	9,5
1990	100	29,4	28,3	16,5	10,8	15,0	10,8
1995	100	10,9	29,5	21,7	14,9	23,0	14,1
2000	100	7,5	29,9	22,8	15,3	24,5	16,6

Գծն 2.6. ՆՇ փնտրեսության մեջ ներդրումները (յուկոսով՝ 1992թ. նկատմամբ)

Ինչպես հայտնի է, 1991-1993 թվականները դարձան կապիտալ ներդրումների ծավալի աճի տարիներ: Եթե 1991թ. իրացված կապիտալ շինարարության ծավալը կազմել է 3828 մլն ռուբլի, ապա 1993 թվականին այն ընթացիկ գներով կազմել է 72290 ռուբլի:

Ճիշդ է, այսպեղ իր դերն է խաղացել նաև շինանյութերի և շինարարական աշխատանքների էական թանկացումը, սակայն առկա է աղերի գոյու վերականգնման փաստը: Մինույն ժամանակ, 1992-1993թթ. նկարվել է բնակչության և ձեռնարկությունների հաշվին կարարվող շինարարության կրճարում՝ համապարասխանարար 9,4% և 18,6%-ի չափով, որը պայմանավորված էր բնակչության եկամուրների նվազմամբ, գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների թերբեռնված գործունեությամբ և նրանց թվաքանակի կարուկ նվազմամբ:

Այս ամենի հեար մեկտեղ, պահպանվում է րնրետության դինդուսարալացումը, որը ձեռք է բերում նոր որակ: Որակպես փոխվել է արդյունահանող և վերամշակող ճյուղերի համամասնությունը: Եթե ԽՍՀՄ-ի ժամանակ առաջինները նեցուկ էին երկրորդին, էներգետիկ ռետուրսների հգորացման հաշվին կոմպենսացնում էին ավելցուկ ծախսերը և արարադրանքի ցածր որակը վերամշակող արդյունաբերության մեջ, ապա այժմ Տայասարանի րնրետությունում իրավիճակը արմարապես փոխվել է. էներգետիկայում կայունացումը շար դեպքերում հենվում է վերամշակող արդյունաբերության կծկման վրա, գնային և այլ մեխանիզմների միջոցով ներծծելով եկամուրը այլ վերջնական ճյուղերից ու գյուղարնրետությունից, որի հեարանքով էլ անընդհար թուլանում է վերամշակող արդյունաբերության դերը բարեփոխվող Տայասարանի րնրետության մեջ՝ կառուցվածքային րեղաշարծ կարարելով դեպի արդյունահանող արդյունաբերությունը:

Ճգնաժամի հիմնական ծանրությունը ընկել է մեքենաշինության և քիմիական արդյունաբերությունների վրա, որոնք 80-ական թվականների վերջերին համարում էին արդյունաբերական արարադրության կեսից ավելին: Այնինչ, հիմա կրճարվել է շուրջ 60-75%-ով: Կարուկ խորացել է ճյուղերի դիֆերենցումը: Մի բևեռում (անկման ավելի քան 50% խորությամբ) այսօր կենրոնացվել են այնպիսի ճյուղեր, որոնք առավել կապիարալարար էին (բարձր րեխնոլոգիական արարադրանքի արարադրությունը, քիմիական և մեքենաշինական համալիրները և այլն), իսկ մյուս կողմում՝ համեմարարար քիչ անկում ունեցող սննդի, թեթև, փոքր քիմիական արդյունաբերական ճյուղերը:

**ԳՃՓԿԱ ➡ Նոր արարադրանք ➡ Բարձր րեխնոլոգիա ➡
Որակյալ կաղեր ➡ Ինովացիայի կառավարում**

Այսօր րեղի է ունենում նաև րնրեսության զարգացման ներուժի անկում և դեզրադացում: Խոսքն այսրեղ համակարգի մասին է: Այսրեղ գլխավոր պրոբլեմը կայանում է.

- վերարրադրության շրջանակներում րնրեսության զարգացման ներուժի նկարմամբ պահանջարկ չներկայացներ,
- ֆինանսական, նյութական և կազմակերպական անապահովության համակարգի զարգացումն ու նորացումը:

Ավելի խորն անկում ապրեցին հարկապես այն արրադրությունները, որոնք հենց այդ պայմաններում ավելի շար էին անհրաժեշտ Վարդյունաբերությանը՝ արդյունաբերության գիտարար ճյուղերը, որոնք օգտագործում էին առաջավոր տեխնոլոգիաներ: Չնայած ԳՏԱ խթանման անհրաժեշտության բազմաթիվ կոչերին, նոր արրադրանքի տեսակարար կշիռը 2000 թվականին կազմեց շուրջ 2,2%, որը րնրեսության մրցունակության տեսանկյունից համարյա երեք անգամ ցածր է նվազագույն թույլարրելի սահմանից⁴⁷:

Այսօրվա դրությամբ դեռևս շարունակվում է արդյունաբերության մեջ ասրիճանաբար կրճարվել տեխնոլոգիական ինովացիա մշակող և ներդնող ձեռնարկությունների թիվը: 2000թ. այդպիսի ձեռնարկությունների տեսակարար կշիռը հանրապետության ամբողջ արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցվածքում կազմում էր 5% (համեմարելու համար նշենք, որ դրանց թիվը 1998 թվականին 6% էր): Վիմնարար հերագոտությունների ֆինանսավորումը և ԳՏԱ աջակցումը ՎՆԱ-ում բարեփոխման ընթացքում կրճարվել է շուրջ երեք անգամ (1991թ.՝ 0,98%-ից 2000 թվականին հասնելով 0,261%-ի): Այնինչ այդ նույն ժամանակ զարգացած երկրների ՎՆԱ-ում ԳՎՓԿԱ -ին հարկացվող միջոցները կազմել են, ասենք Ճապոնիայում՝ 1994 թվին ավելի քան 3%, Ֆրանսիայում՝ 2,4%, Գերմանիայում՝ 2,7% , Շվեդիայում՝ 2,9%, Վարավային Կորեայում՝ 3,0%:

Կախված վճարունակ պահանջարկի կայունությունից՝ րնրեսության արրադրական ոլորտում րեղի է ունենում դեգինրեզրացիա և ձեռնարկությունների բաժանում երեք հիմնական

⁴⁷ Վ րնրեսական անվարնգության ցուցանիշների փաթեթի համաձայն՝ թողարկվող ընդհանուր արրադրանքի մեջ նոր տեսակի արրադրանքի տեսակարար կշիռը պերք է կազմի առնվազն 6%:

խմբերի: Ընդ որում, յուրաքանչյուր խմբին բնորոշ է դրամաշրջանառության իր համեմատական ավտոնոմ կոնփուրը:

Առաջին խումբը բնութագրվում է վճարունակ կայուն պահանջարկով և շահույթով՝ բավարար իր շրջանառու միջոցները պահպանելու և դրանց համալրման համար արտաքին պարտքերի ներգրավումն ապահովելու համար: Այս հանգամանքը այդ խմբի ձեռնարկություններին հնարավորություն է տալիս իրենց համար պահպանել համեմատական բարձր շահույթի նորմա, ժամանակին ապահովելու միջոցների վերադարձը, ինչպես նաև շրջանառու միջոցների ֆինանսավորման համար ներգրավել էժան հարկային ռեսուրսներ:

Երկրորդ խումբը բնութագրվում է իր պարզ վերարտադրությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ շահույթի նորմայով և համեմատական վճարունակ պահանջարկի առկայությամբ (որը թույլ կտա թեկուզ ուշացումով, այնուամենայնիվ պահպանել կապիտալի պտույտը): Դրանք գլխավորապես այն ձեռնարկություններն են, որոնք կողմնորոշված են դեպի առաջին խումբ ձեռնարկությունների պահանջարկը և այն ձեռնարկություններն են, որոնք արտադրում են սպառողական նշանակության մրցունակ արտադրանք: Այս ձեռնարկությունների կապիտալի պտույտը սպասարկվում է հիմնականում փոխադարձ հաշվանցումներով և բարպերային գործարքներով:

Երրորդ խմբի մեջ մտնում են անվճարունակ ձեռնարկությունները, որոնք բնութագրվում են ցածր, աննշան, կամ էլ բացասական շահութաբերությամբ, ոչ մրցունակ արտադրանքով, թողարկում են այնպիսի արտադրանք, որը տվյալ պահին համապատասխան գնորդներ չունի: Այս խմբի ձեռնարկություններում գերակայում են բյուջեպային լրահատկացումները, չվճարումները, ցածր իրացվելիությամբ դրամական սուրոգատները: Այս խմբի ձեռնարկությունները գոյատևելու նպատակով ստիպված են բազմազանեցնել իրենց գործունեությունը՝ զարգացնելով գործառույթները շրջանառության ոլորտում (շենքերը, փարածքները տալ վարձակալության, սուբսիդիաները ներդնել՝ արժեթղթեր ձեռք բերելու համար, սրեղծել ու կազմակերպել պահեստային փոխադրություններ և այլն): Ընդ որում, փարեցության առաջին խմբի ձեռնարկությունների թիվն ավելի քիչ է աճում, քան երրորդ խմբինը՝ ի հաշիվ երկրորդ խումբ ձեռնարկությունների:

Էներգահումքային արտադրության՝ դեպի արտաքին շուկա կողմնորոշումը, իսկ նրանց ներքին գների՝ դոլարից կախվածությունը պարճառ դարձավ փոփոխության մեջ գների անհամապատասխանության ձևավորման (հումքաէներգետիկ ռեսուրսների աճի փեմպերի գերազանցումը պարտաստի արտադրանքի համեմատական գներից), որի հետևանքով վերամշակող արդյունաբերության ձեռնարկությունների մեծ մասը դարձավ վնասող աշխատող: Այսպես՝ 1990-2000 թթ. ընթացքում էներգակիրների գներն աճեցին 70%-ով, ավելի՝ քան մեքենաշինական արտադրանքի գները:

Աղյուսակ 2.8

Արդյունաբերական արտադրանքի գների ինդեքսը (նախորդ տարվա դեկտեմբերի նկատմամբ)

Գիտարկվող ժամանակաշրջանը	1991	1992	1999	2000	2000/1991
Ամբողջ արդյունաբերություն	3,4	33,8	1,26	1,07	14316
Էլեկտրաէներգետիկա	2,1	55,1	1,35	1,09	22925

Գների ազատականացումը դարձավ երկրի ժամանակակից արտադրության ոլորտի «խոցը»՝ չվճարումների ծագման կարևոր և հիմնական պատճառներից ու նախադրյալներից մեկը: Ձեռնարկությունների շրջանառու միջոցներից հանկարծահաս գրկվելու պատճառով աճեցին նրանց և պետության միջև ժամկետանց վարկային պարտավորությունները: Չվճարումների և շրջանառու միջոցների ճգնաժամի պատճառահետևանքային կապերի մասին անընդիսար խոսվել և այժմ էլ խոսվում է: Այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները ցույց են տվել, որ չվճարումների ճգնաժամը պարտադրված է փոփոխական քաղաքականության միջոցով, շրջանառու միջոցների արժեզրկումը՝ գների ազատականացման հետևանքով, իսկ ձեռնարկությունների կապիտալի գնի ոչ իրական լինելը՝ բարեփոխիչների փեսադաշտից դուրս մնալու հետևանքով: Գների ազատականացման ընթացքում ոչ մեկը չմտածեց համապատասխան ձևով ձեռնարկության շրջանառու միջոցների ինդեքսավորման պրոբլեմի մասին, ինչը և հանգեցրեց

միջբանկային հաշվարկների ճգնաժամի ֆոնի վրա չվճարումների պրոբլեմին:

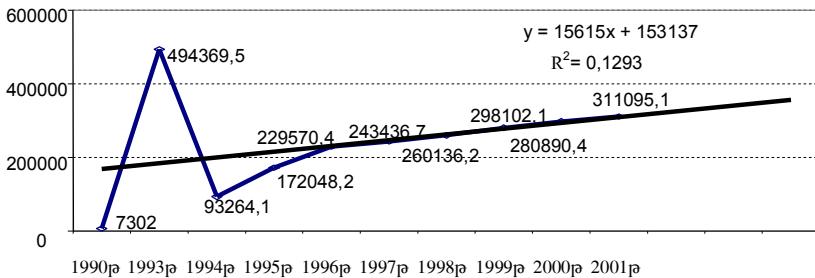
Սակայն հեղափոխում չվճարումների գեներալորի դեր կատարեցին արդյունաբերական և ֆինանսական հափվածների սահմանների վերացումը և փոփոխության արագորակա՝ հափվածից ֆինանսական միջոցների դուրս բերումը: Պետությունը փաստորեն լրիվ գրկվեց սեփականության իր գործառնությունը կատարելու գործընթացից: Դրա հետևանքով, այսօրվա դրությամբ (ինչպես ցույց տվեցին հետսեփականաշնորհված ձեռնարկությունների կենսագործունեության մոնիթորինգի արդյունքները) պետական սեփականություն հանդիսացող արժեթղթերի ծրարի կառավարման աշխատանքի համակարգ դեռևս գոյություն չունի: Արդյունքում՝ ինչպես այժմ մեկնաբանվում է, պետական սեփականությունը դիվիդու՝ է որպես պետական գույք: Այսինքն՝ որպես օբյեկտ, ենթակա այս կամ այն աստիճանի կամ վաճառքի, կամ փոխանցման որոշակի պայմաններում մասնավոր անձանց, այլ ոչ թե որպես գույքային համալիր՝ ի վիճակի իր կենսագործունեության ընթացքում պետության կառավարման միջոցով ստեղծելու բարենպաստ պայմաններ արդյունաբերական քաղաքականություն իրականացնելու համար: Նույնիսկ փոփոխության սոցիալ-փոփոխական կանխապեստումներում առաջին հոդվածներից մեկը «պետական սեփականության նկատմամբ հիմնական կառավարման ուղղությունը համարվում է սեփականաշնորհումը, կորպորատիվ կառավարման հանձնելը, վարձակալությունը և այլն»: Որքան էլ տարօրինակ է, պետական սեփականության տեսակարար կշռի նման դեպքում (այն դեռևս շուրջ 10% է կազմում), չկա մի հոդված՝ պետական բյուջե պետական սեփականությունից ստացվող եկամուտների վերաբերյալ, այլ կա տող՝ պետական գույքի վաճառքից ստացվող եկամտի վերաբերյալ:

Այնուհանդերձ, պետական սեփականության կառավարման էական պրոբլեմները շարունակում են աճել՝ կապված այն բանի հետ, որ այժմ պետությունը ի վիճակի է դառնալ առավել արդյունավետ սեփականատեր մի շարք խոշոր և միջին ձեռնարկությունների համար: Սակայն այդ հնարավորությունը կյանքի կոչվի միայն պետական սեփականության կառավարման արդյունավետ համակարգի ստեղծման և արմատավորման ճանապարհով:

2.2.3. Արդյունաբերական արտադրության կայացումը – զարգացման միտումները ՀՀ արտեսության պրանսֆորմացման փուլում

Նշված ժամանակահատվածում կատարվել են մի շարք դրական փոփոխություններ ինչպես ամբողջ արտեսությունում, այնպես էլ արդյունաբերության մեջ: Այսպես, արդյունաբերության արտադրանքի աճի ընդհանուր միտումից բացի, տեղի են ունեցել նաև նրա որոշակի կառուցվածքային տեղաշարժեր: Մասնավորապես, արդյունաբերության ընդհանուր ծավալում գունավոր մետալուրգիայի ծավալը 1990 թվականի համեմատ նվազելով 4,5 անգամ, արդեն 2000 թվականին աճել է համարյա հասնելով 1991 թվականի մակարդակին: Դրական փոփոխության են ենթարկվել լեռնաարդյունահանող արդյունաբերության ցուցանիշները: 1990թ. համեմատ 2001 թվականին դրանք աճել են շուրջ 29%-ով: Բավականին մեծ ծավալի է հասել անտառամթերման արդյունաբերության արտադրանքը՝ վերջին 10 տարիների ընթացքում ավելանալով շուրջ 175 անգամ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, փայտամշակման արդյունաբերական արտադրանքն աճել է ընդամենը 11%-ով: Նման երևույթի արձանագրում նկատվում է նաև սննդի, թեթև արդյունաբերության մեջ: Այնպես որ, կարելի է արձանագրել, որ սկսած 1994 թվականից՝ հանրապետության արդյունաբերության մեջ արդեն նկատվում է որոշ աշխուժացում, իսկ 1994-1997թթ. ժամանակահատվածը բնութագրվում է արդյունաբերության աճի տեմպերի հարաբերական կայունացմամբ (համապատասխանաբար՝ 105,3; 101,5; 101,4; 101,0 տոկոսներով): Ճիշտ է, 1998 թվականին, կապված ՌԴ ֆինանսական (հարկապես վճարային համակարգի) խորը ճգնաժամի հետ, կրճատվեցին և որոշ դեպքերում էլ համարյա վերացան Հայաստանի մի շարք խոշոր ձեռնարկությունների պարվերների ծավալները և իրացման շուկաների համապատասխան խորշերը, այնուամենայնիվ այդ անկումը շատ կարճ տևեց, և արդեն 1999 թվականին և դրանից հետո արդյունաբերության մեջ աստիճանական աճ է գրանցվում: Այսպես 1999 թվականին, 1998 թվականի համեմատ, արդյունաբերության մեջ գրանցվեց 5,3% աճ, 2000 թվականին՝ 6,4%, իսկ 2001 թվականին արդեն այդ աճը 2000թ. ցուցանիշը գերազանցեց 9%-ով: Ճիշտ է, դեռևս անմխիթար է վիճակը արդյունաբերության որոշ ճյուղերում

(ասենք՝ մեքենաշինությունում), սակայն կարելի է արձանագրել, որ արդյունաբերությունը արդեն կայունացման փուլում է: Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ այն հանրապետություններից է, որի փնտեսությունը «բուժվել» է, և կան համապատասխան միտումներ՝ արդյունավետ ԱԶ իրականացնելու շնորհիվ անցնելու զարգացման փուլին: Ասվածին որպես հիմնավորում կարող են ծառայել մեր կողմից կատարված արդյունաբերության աճի կանխատեսման արդյունքները, որոնցից մի հատված ներկայացված է 2.7 գծանկարում:

Գծն. 2.7. ՀՀ արդյունաբերությունը 1993-2001թթ.

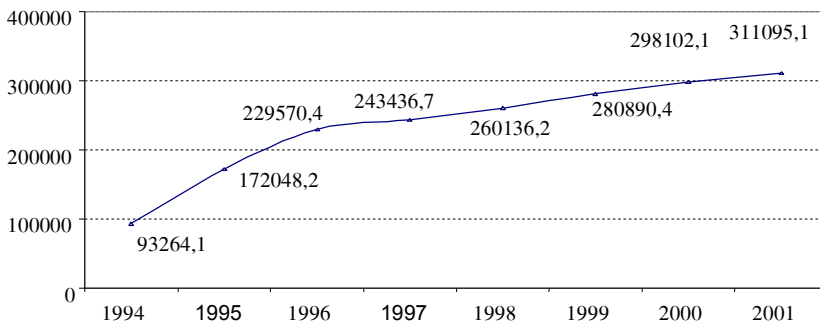
Գծանկարում որպես արտադրության ծավալները ներկայացնող դրամական միավոր 1990-1993 թվականների համար վերցվել է ԽՍՀՄ ռուբլին, իսկ հետո, երբ Հայաստանի Հանրապետությունն անցավ ազգային դրամական միավորին՝ ՀՀ դրամը: Սակայն ուսումնասիրության ժամանակահատվածը՝ 1993-2001թթ. համընկել է դրամական խոշոր բարեփոխումների և ցնցումների հետ: Այդ են վկայում 1990-1994թթ. ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի վերաբերյալ հրապարակված վիճակագրական տվյալները, ուստի նշված տարիների համար հանրապետության արդյունաբերության վարքագծի իրական գնահատական փալն առանց արտադրության ծավալների համադրելի դրամական գնահատման, բավականին դժվար է: Ռուբլու և դրամի համադրությունը համարեղելու նպատակով վերլուծությունները կատարել ենք 1994 թվականից սկսած՝ որպես դրամական փոխարժեք ընդրելով ԱՄՆ դոլարը, որին էլ համապատասխան՝ կատարել ենք ՀՀ արդյունաբերության առկա վիճակի գնահատում և, այդ արդյունքների հիման վրա,

իրականացրել համապատասխան կանխատեսումներ: Ելակետային տեղեկությունները համակարգված են ներքոհիշյալ աղյուսակում:

Աղյուսակ 2.9

ՆՏ արդյունաբերությունը 1993-2001թթ.

Տարի	Դոլարի փոխարժեքը (դրամ)	Արտադրության ծավալը	
		փաստացի գներով	համադրելի գներով (մլն ԱՄՆ դոլար)
1993թ.	1764,24	494369,5 -հազ ո.	285
1994թ.	290,77	93264,1 -մլն դրամ	320,8
1995թ.	405,85	172048,2 –մլն դրամ	424
1996թ.	434,3	229570,4 -մլն դրամ	555,3
1997թ.	494,98	243436,7-մլն դրամ	491,8
1998թ.	504,89	260136,2 -մլն դրամ	515,2
1999թ.	535,07	280890,4 -մլն դրամ	525
2000թ.	539,49	298102,1 -մլն դրամ	552,6
2001թ.	554,14	311095,1 -մլն դրամ	561,4

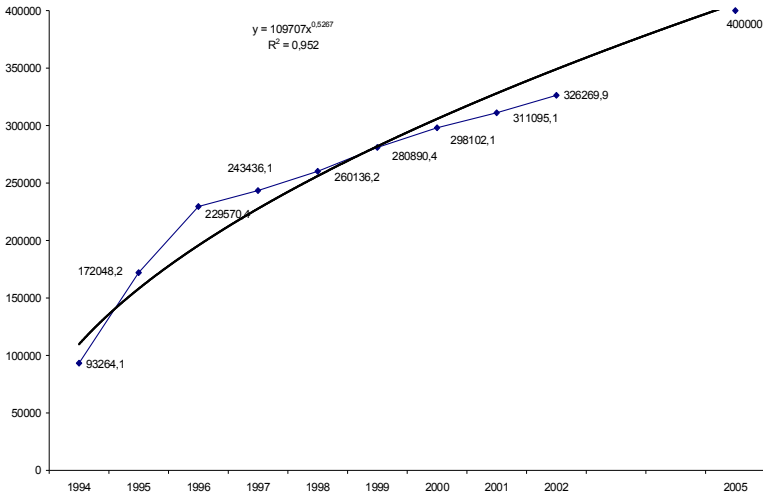
Գծն 2.8. ՆՏ արդյունաբերությունը 1994-2001թթ. (մլն դրամ)

Կանխատեսումներն առավել ճշգրիտ դարձնելու համար մեր կողմից դիտարկվել են 1994-2001թթ. ժամանակահատվածի տեղե-

կությունները, որպեսզի վերլուծվող փվյալները ցուցաբերում են առավել կայուն վարքագիծ:

Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման ցուցանիշները 1994-2001 թվականների համար ներկայացնենք գծանկարի միջոցով և այդ փվյալների հիման վրա կատարենք արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման 2002-2005 թվականների կանխատեսումներ: Ըստ գծանկար 2.8-ի՝ 1994 թվականից ՀՀ արդյունաբերությունը ցուցաբերել է զարգացման աճ (2001թ.՝ շուրջ 3,3 անգամ):

Ընդհանուր առմամբ, սրացված կորագիծը հնարավորություն է ընձեռում ՀՀ արդյունաբերության զարգացման հեփազա վարքագծի վերաբերյալ փարբեր եղանակներով կանխատեսումներ կատարել, սակայն սրացված մոդելը այնքան էլ նպատակահարմար չէ կանխատեսման համար, քանի որ դերերմինացման գործակիցը դեռևս բավականին փոքր է: Ուստի շարունակելով մոդելավորումը լոգարիթմական և արժեքային եղանակներով, կստանանք հետևյալ դիագրամները, որպեսզի կընտրենք 1 թվին հնարավորին չափ մոտ արժեք ունեցող դերերմինացման գործակցով փարբերակը.

Գծանկար 2.9

Տաշվարկները ցույց են տալիս, որ կանխատեսման համար առավել նպատակահարմար է կիրառել լոգարիթմական հավասարմամբ արտահայտված մոդել: Ապրոքսիմացվող բանաձևը կրի լոգարիթմական տեսք և կարտահայտվի հետևյալ մոդելի տեսքով՝

$$Y=103004*\ln x+99904,$$

իսկ դետերմինացման գործակիցը կկազմի՝

$$R^2=0.9879:$$

Այս հավասարումը հնարավորություն է տալիս կանխատեսել 2002-2005 թվականներին Տայասրանի արդյունաբերության սպասվելիք ծավալները և զարգացման միտումները՝ ելնելով 1994-2001թթ. փաստացի տվյալներից: Մոդելի փորձագիտական մեկնաբանումից եզրակացնում ենք, որ 2002 և 2005 թվականներին Տայասրանի Տանրապետության արդյունաբերական ներուժը կստանա աճի միտում՝ համապատասխանաբար արտադրության ծավալները կհասնեն 326226.9 և 400000 մլն դրամի: Այնպես որ Տայասրանում առկա է արդյունաբերական հզոր ներուժ, որը ճիշտ կառավարման և կազմակերպման դեպքում արդյունաբերությունը կստանա համապատասխան աճ, իսկ Կառավարության կողմից տարվող նպատակասլաց արդյունաբերական ռազմավարությունը երկրի փոփոխությանը կարող է կանգնեցնել մրցունակ և կայացած շուկա ունեցող, զարգացող երկրների կողքին:

ԳԼՈՒԽ III

ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

3.1. Մասնավորեցումը – պետական գույքի կառավարման կադարելագործումը՝ որպես կառուցվածքային փոփոխությունների հիմք

3.1.1. Մասնավորեցումը՝ որպես արտադրության արդյունավետության բարձրացման կար–որագույն լծակ

Սեփականաիրիական հարաբերությունների և սեփականության կառուցվածքի վերափոխման գործընթացն անցման փուլում գտնվող երկրներում իրականացվող փոփոխական բարեփոխումների կարևորագույն բաղադրիչն է: Ընդ որում, ինչպես ԱՊՏ բոլոր երկրների, այնպես էլ Նայասպանում փոփոխական բարեփոխումների ընթացքի վերլուծությունից պարզվում է, որ սեփականապետը անխուսափելիորեն հանգում է փոփոխական մեխանիզմի և սեփականության ձևերի փոփոխման միջև գոյություն ունեցող և փոխադարձաբար մեկը մյուսով պայմանավորված կապի առկայության հիմնախնդրին:

Անցումային շրջանում սեփականաիրիական հարաբերությունների զարգացման օրինաչափություններին հասու լինելու համար, կարծում ենք, ուսանելի է պետական սեփականությունից մասնավորին անցման՝ սեփականաշնորհման (մասնավորեցման) համաշխարհային փորձը, որի վերլուծության արդյունքների համակարգումից գալիս ենք այն եզրակացության, որ այն շոշափում է հասարակության գրեթե բոլոր սոցիալական շերտերի շահերը, ուստի պետք է իրականացվի կենտրոնացված կարգով և ունենա

պարշաճ կազմակերպական ու օրենսդրաիրավական ապահով-վածություն: Բնականաբար, չկան մասնավորեցման միասնական սխեմաներ, որոնք հնարավոր լինի կիրառել յուրաքանչյուր երկրում կամ նրա զարգացման յուրաքանչյուր փուլում: Ըստ էության, մասնավորեցման յուրաքանչյուր դեպքը յուրահատուկ է: Այդ է վկայում փարբեր երկրներում մասնավորեցման նպատակների համադրման հեղուկ աղյուսակը:

Աղյուսակ 3.1

Մասնավորեցման հիմնական նպատակները – խնդիրները ունեցող արտասական զարգացման փարբեր մակարդակ ունեցող երկրներում

Մասնավորեցման հիմնական նպատակները	Զարգացած երկրներ	Տայաստանի Տանրապետություն
Պետական հաղավաճի պարբերի կրճատում	+	
Աջակցություն շուկայի զարգացմանը	+	+
Ձեռնարկադիրության խթանում	+	+
Անհատական ազատությունների ընդլայնում	+	+
Տնտեսության ազգային մոդելի ձևավորում	+	
Մասնավոր սեփականատերձեռնար- կատերերի խափի ձևավորում		+
Ձեռնարկությունների գործունե- ության արդյունավետության բարձրացում		+
Մրցակցային միջավայրի ձևավորում		+
Տնտեսության ապամենաշնորհացմանը նպաստում		+
Ներդրումների ներգրավման նպատակում		+
Բնակչության սոցիալական պաշտպանվածության ապահովում		+

Ինչպես երևում է աղյուսակի փվյալներից, Տայաստանում մաս-նավորեցման նպատակներն ու խնդիրներն ալելի լայն շրջանակ են ընդգրկում, քան արտասական զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երկրներում:

Տասնաշխարհային փորձը փարբերում է մասնավորեցման բազմաթիվ ձևեր, որոնք կարող են հանդես գալ նույնիսկ իրար սերտաճած: Սակայն խմբավորելով և համադրելով մասնավորեցման ձևերը՝ կարելի է պնդել, որ դրանք այնքան էլ շար չեն և կարելի է խմբավորել ընդամենը երկու հիմնական խմբերում:

Առաջին ձևը կապված է վերարտադրության մեխանիզմում տեղաշարժերի և 1970 թվականի երկրորդ կեսից սկսած արևմտյան զարգացած երկրներում փնտեսության կառուցվածքային վերափոխման հետ, ինչը պահանջեց 1950-60-ական թվականներին ձևավորված փնտեսության պետական կարգավորման կառուցվածքի վերանայում:

Երկրորդ ձևը իր զարգացումն սրացավ ավելի ուշ՝ մոտավորապես 1989 թվից՝ նախկին սոցերկրներում համակարգային վերափոխությունների գործընթացի ժամանակ՝ վարչաիրավապական փնտեսության համակարգից շուկայական համակարգին անցման շրջանում: Ընդ որում, այս գործընթացում մասնավորեցմանը հատուկ տեղ էր առանձնացվում:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ հաճախ սեփականությունը դիտվում է որպես «իրավաբանական հասկացություն, որն արտահայտում է գույքային հարաբերությունների օրենսդրական կարգավորում», որի հետ չենք կարող համամիտ լինել, քանի որ սեփականության տարողունակ հասկացությունը հանգեցվում է գույքային հարաբերությունների իրավական կարգավորմանը:

Որոշակի իմաստով կարելի է խոսել նաև «անցումային փնտեսության սեփականության» մասին, որի առանցքային բնութագիրը կլինի երկու փնտեսությունների (կապիտալիզմի և սոցիալիզմի) սեփականություններին բնորոշ գծերի անհամամասնության գուգակցումը⁴⁸:

Այնպես որ, դիտարկելով ապապետականացումը՝ որպես բարեփոխումների ամբողջական փարբերից մեկը, ենթադրելով փնտեսության կառավարման ապաբյուրոկրատացում, պետության ձեռնարկափրական գործունեության սահմանափակում, մասնա-

⁴⁸ Տարկապես այստեղ հետաքրքիր է օգտագործել անցման փնտեսության սեփականության բնորոշման համար նոր ինստիտուցիոնալ էկոնոմիկայի գործիքները, որտեղ գոյանում են 3 այլընտրանքային համակարգեր. մասնավոր սեփականություն, պետական (կոլեկտիվ) սեփականություն, ընդհանուր (կոմունալ) սեփականություն:

վոր կապիտալի խթանում, փոփոխության կենտրոնացված կարգավորման կրճատում, հարկավոր է, նախ և առաջ, մշակել մասնավորեցման ամբողջական համակարգ, որը հնարավորություն կտա դիտարկել համապետդ գործընթացների ինչպես «փոխնիկական», այնպես էլ «համակարգային» փոփոխական մեկնաբանումները: Այսինքն, պետք է առանձնացնել գոնե երկու ընդհանուր և միմյանց հետ փոխադարձորեն կապված բնորոշումներ.

ա) **Տեխնիկական**, որն անմիջականորեն բխում է սեփականության նյութական բովանդակությունից:

բ) **Գույքա-իրավական**: Այս փեսանկյունից մասնավորեցումը իրենից ներկայացնում է պետության գույքի (ակտիվների) մասնավոր հատվածին լրիվ կամ մասնակի վաճառքը (փոխանցումը): Այսինքն՝ մասնավորեցումը հենվում է ազգայնացմանը հակառակ լեզվաբանական առումով՝ ապաազգայնացման հասկացության վրա: Այս մեկնաբանությունը հարիր է նաև մասնավորեցման ՏՏ մոդելի գաղափարախոսությանը: Սակայն մասնավորեցման «փոխնիկական», լայն իմաստով բնորոշման շրջանակներում, մասնավորեցումը ներառում է նաև պետական ձեռնարկությունների կառավարման մոդելի մոդիֆիկացում՝ առանց գույքային իրավունքների օտարման՝ կապալ, վարձակալություն, օգտագործման պայմանագրեր, կամ էլ պետական ձեռնարկության (ՊՁ) իրավական կամ ֆինանսական վիճակի լրիվ, կամ մասնակի փոփոխություն: Այսպիսի մեկնաբանմանը համարժեք է մասնավորեցման հասկացությունը: Նման մասնավորեցումը բնորոշ է արևմտյան երկրներում իրականացվող գործարքներին, սակայն նախկին սոցերկրներում համարյա կիրառություն չի գրել:

Շուկայական փոփոխություն ունեցող երկրների մասնավորեցման գործընթացի բնույթից կախված՝ վերջինիս մասնավորեցումը դիտարկվում է որպես փոփոխության վերակարգավորման պետական քաղաքականության փարր, որի իրականացումը հանգեցնում է մասնավոր հատվածում ներդրումների մեծացմանը, իսկ պետական հատվածում՝ ներդրումների նվազմանը: Ըստ ՏՏ պետական գույքի մասնավորեցման մասին օրենքի՝ «Մասնավորեցումը պետական գույքի նկատմամբ սեփականության կամ այլ գույքային իրավունքների օտարումն է ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց ու իրավաբանական անձի կարգավիճակ չունեցող ձեռնարկություններին, իսկ սույն օրենքով սահմանված դեպքում՝

նաև մասնավորեցվող ընկերության կամ «փոքր» օբյեկտի աշխատավորական կոլեկտիվի անդամներին⁴⁹»:

Լայն իմաստով մասնավորեցումը ներառում է նաև պետական ձեռնարկության կառավարման համակարգի գործընթացը՝ առանց գույքային իրավունքների օտարման (կապալ, վարձակալություն, օգտագործման պայմաններ) և այս ձևակերպման հոմանիշը առավելապես համարվում է «ապապետականացումը»: Այնպես որ, ապապետականացումը պետական, մասնավոր և կոլեկտիվ սեփականության ձևերի միջև սեփականության իրավունքի որոշակի վերաբաշխման գործընթաց է:

Սակայն եթե ՏՏ-ում մասնավորեցումը դիտարկենք հետա-հայացքում ու նման լայն ձևակերպմամբ, ապա որոշակի վերապահումով այդպիսի ապապետականացում արդեն մեզ մոտ սկսվեց դեռևս 1987-1988թթ.: Ուստի դա կարելի է ընդունել որպես զանգվածային մասնավորեցման սկզբնական կամ նախապարաս-տական փուլ⁵⁰: Ընդ որում, այդպիսի գործընթացի վերլուծությունը՝ մասնավորապես Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և նախկին սո-ցիալիստական հանրապետություններում, հնարավորություն տվեց առանձնացնել զանգվածային մասնավորեցման երեք հիմնական մոտեցում՝

⁴⁹ «Պետական գույքի մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) մասին» ՏՏ օրենք, 13.01.1998թ.

⁵⁰ Հայաստանում ձեռնարկությունների մասնավորեցման սկիզբը դրվեց 1995թ. մարտին (երբ մարտի 14-ին բաժնետոմսերի բաժանորդագրության միջոցով սկսվեց առաջին 10 ձեռնարկությունների մասնավորեցումը): Առ 01.01.2001թ. դրությամբ մասնավորեցվել է 1327 միջին և խոշոր ձեռնարկու-թյուն (որից 496 արդյունաբերական ձեռնարկություն), որը կազմում է մասնա-վորեցման բոլոր ծրագրերում ընդգրկված ձեռնարկությունների շուրջ 37%-ը: «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» ՏՏ օրենքով (17.08.92թ.) սեփականաշնորհումը ՊԶ-երի, անավարտ շինարարության օբյեկտների օտարումն էր ՏՏ քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ոչ պետա-կան և պետական մասնակցությամբ ձեռնարկություններին և օտարերկրյա անձանց: Ըստ այդ օրենքի՝ ապապետականացումը ՊԶ-երի և անավարտ շինարարության օբյեկտների փրամադրումն էր ՏՏ քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ոչ պետական կամ պետական մասնակցությամբ ձեռնարկություն-ներ ստեղծելու համար՝ առանց պետական սեփականության իրավունքի օտարման: Այնինչ, 13.01.1998թ.՝ ընդունված «Սեփականաշնորհման մասին» ՏՏ օրենքը նախատեսեց մասնավորեցումը որպես պետական գույքի նկատմամբ սեփականության կամ գույքային իրավունքների օտարում:

1. Արագ (նախկին ԳԴՏ),
2. Զանգվածային՝ ներդրումային միջոցող հիմնադրամների միջոցով (Լեհաստան, Ղազախստան),
3. Վաուչերային համակարգով (ՌԴ, Չեխիա, Լատվիա, Մոլդովա, Արդգստան, Սլովակիա, Սլովենիա):

ՏՏ-ում մասնավորեցումը ևս կատարվել է վերոհիշյալ կանոնակարգով:

Երկրորդ բնորոշումը, որը պայմանականորեն կարելի է բնութագրել որպես «համակարգային», պայմանավորված է իրավաբանական (գույքային) հարաբերություններով, որոնք ծագում են մասնավորեցման «սթեյնիկական» ակտի հետ կապված: Այս իմաստով մասնավորեցումը դիվիդում է որպես համակարգաձևափոխող երևույթ: Դրա ընթացքում ասպիճանաբար «նեղանում են» պետության՝ որպես գույքային հարաբերությունների սուբյեկտի համապատասխան իրավունքների փոփոխական իրացման հնարավորությունները:

Մասնավորեցման նման բնորոշումը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ ապապետականացումը փոփոխական բարեփոխումների այն կարևոր մասն է, որի նպատակը՝ որպես անցումային փոփոխության համակարգված բարեփոխումների հնարավոր տարր, ապագա շուկայական համակարգի գործունեության և ինքնավարարարության առանցքային պայմանների (մեխանիզմների, ինստիտուտների) նյութականացումն է, միկրո և մակրոակարդակներում փոփոխական արդյունավետության բարձրացումը⁵¹: Ստացվում է, որ մասնավորեցումը շուկայական գործուն համակարգի ձևավորման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումն է և այդ բազայի հիման վրա սեփականատիրական հարաբերությունների նոր համակարգի կայացման կայունության ապահովումը, ինչպես նաև այդ համակարգի ինքնավարարարության համար անհրաժեշտ ինստիտուտների ստեղծումը: Սակայն այս նպատակին հասնելու համար, ելնելով մասնավորեցման գոյություն ունեցող բազմաթիվ այլընտրանքներից, ՏՏ արդյունաբերության մասնավորեցմանը համապատասխան արդյունավետ փաթեթակի ընտրությանը պետք է նախորդի փաթեթակային ընտրու-

⁵¹ А. Родыгин — К теории приватизации в переходной экономики. Вопросы экономики, 1995, 12., стр. 65.

թյան մեթոդի կիրառումը, ըստ որի պետք է, այսպես ասած՝ «կշռվեն» բոլոր տարբերակները՝ դրանցից արդյունավետն ընտրելու նպատակով, նախապես որոշակի կոնկրետ ընդհանրական ցուցանիշի՝ արդյունավետության հայրանիշի հիման վրա: Այս պարագայում, որպես մասնավորեցման արդյունավետության հիմնական ցուցանիշ, ամենալայն (համակարգային) իմաստով կարող է ծառայել սեփականության նոր համակարգի (կողմնորոշված դեպի միկրոմակարդակի արդյունավետությունը՝ մասնավորապես, և փոփոխության համակարգի արդյունավետությունը՝ ընդհանրապես) փոփոխական պայմանների ստեղծումը:

Կարևոր է նաև հաշվի առնել այն փաստը, որ մասնավորեցումը կրում է ժամանակային բնույթ, ուստի մասնավորեցման արդյունավետության ցանկացած հայրանիշ չի կարող դիտարկվել դինամիկայում (ինչպես, օրինակ, ֆիրմայի կամ արդյունաբերության արդյունավետությունը), այլ միայն սահմանված տեսքով, համակարգային բարեփոխումների բոլոր փուլերում: Նաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մասնավորեցումը տարաբնույթ կողմերով բնութագրվող բարդ և բազմակողմանի սոցիալ-փոփոխական երևույթ է, դրան գնահատող հայրանիշները ևս դառնում են բազմաբնույթ ու բազմազան: Եթե փորձենք համակարգել դրանք, ապա կստանանք ներքոհիշյալ բլոկ-սխեման:

Մասնավորեցումը իրականացվում է տարբեր մեխանիզմների, մեթոդների և եղանակների օգտագործմամբ: Մեծ Բրիտանիան, օրինակ 1980-ական թվականներին իր զինանոցում ուներ այդպիսի 22 մեթոդ, Ֆրանսիան՝ 14, Իտալիան՝ 19⁵²: Սակայն համաշխարհային պրակտիկայում առավել տարածված են մասնավորեցման հերևյալ եղանակները.

- պետական գույքի որոշակի մասի լրիվ փոխանցում մասնավոր հատվածին,
- պետական գույքի մասնակի փոխանցում մասնավոր հատվածին,

⁵² David Begg etk, Microe'conomie, Ediscience, international, 1993. P 553-555.

**Մասնավորեցման գործընթացի արդյունավետության գնահատման հայտանիշները –
դրանց համապատասխան ցուցանիշների համակարգը**

Նոգեքանական Վաղաքացի նոր կանոնների ղեկավար	Քրեական 1.Քրեական «խաթը» մասնավորեցում 2.Կաշառակերություն 3.Դրամաշրջություն 4.Սովորալին կապիտալի «վաճում»	Կառուցվածքային 1. Տնտեսության մասնավոր հաղված 2.Տնտեսության մասնավոր կորպորացիոն հաղված 3. Կորպորացիոն կառավարման ձևավորված համակարգ 3. Կրճիթիթիթի 2015-ի ենթակառուցվածք	Իրավական 1.Մեխանիզմության իրավունքի ֆորմալ բաշխում և վերաբաշխում 2.«Դիմացկուն» մասնագ. և պաշտպանված սեփ. իրավունքի կայուն համակարգ, «աշխատող»	Սոցիալական 1. Զբաղի սոցիալական կոնֆլիկտներ 2. Ունեցվածքի փաթեթերակում 3. Գործազրկություն 4. Լեյնաբաշխվածի աճ	Տնտեսական 1.Միկրոփոք. արդյունավետություն 2. Մակրոփոք. արդյունավետություն 3. Ֆինանսական կայունացում 4. Կառուցվածք. փոփոխություններ	Գաղափարական 1. Մասնավոր սեփականության ինստիտուցիոնալ ղեկավար 2.«Ժողովրդական կապիտալիզմ»	Քաղաքական 1. Նախկին քրեական և քաղաքական համակարգի վերականգնման անհնարնությունը
--	---	--	---	--	---	---	---

Բլոկ-սխեմա 3.1. Մասնավորեցման գործընթացի արդյունավետության գնահատման հայտանիշները – դրանց համապատասխան ցուցանիշների համակարգը

- պեղական ձեռնարկության մի մասի կամ նրա առանձին գործառնությունների փոխանցում կամ վաճառք մասնավոր անձանց,
- համապեղ ձեռնարկություն,
- մասնավոր անձանց հեղ կնքվող պեղական ձեռնարկությունների կառավարման պայմանագրեր,
- վարձակալություն,
- պեղական ձեռնարկության ապրանքային նշանի օգտագործում,
- արտադրանքի թողարկման իրավունքի փոխանցում մասնավոր անձանց,
- պեղական սեփականության առևտրայնացում,
- հրաժարում պեղական սեփականությունից:

Մասնավորեցման դիտարկված ձևերն ունեն բազմաթիվ անցումային փարափեսակներ, իսկ գլխավորը, սովորաբար կիրառվում են փարբեր համակցություններով: Բոլոր հնարավոր փարբերակներից մասնավորեցման հիմնական ձևը մնում է մասնավոր անձանց՝ որպես սեփականության պեղական գույքի փոխանցումը: Այս եղանակը հաղկապես կարևոր է այն փոփոխություններում, որպեղ շուկայական ենթակառուցվածքները դեռևս չեն գործում:

Տարկ է նշել նաև, որ իր բոլոր ձևերով մասնավորեցման իրականացման համար անհրաժեշտ են համապատասխան իրավական մեխանիզմներ:

Մասնավորեցման իրավական կողմն ունի խիստ կարևոր նշանակություն: Ավելին, հենց մասնավորեցում հասկացությունը հիմնված է ուղղակի իրավական սկզբունքների և ինստիտուտների վրա, և առանց դրանց գոյության՝ պարզապես չի կարող լինել: Տասկանալի է, որ մասնավորեցումը մեր երկրում ունի իր առանձնահատկությունները: Եթե վերցնենք խնդրի արտաքին կողմը, ապա կարելի է ասել, որ նախկին Միությունում, ընդհուպ մինչև վերջինիս փուլումը, իրականացվում էին մասնավորեցման վերը նշված եղանակները հիշեցնող առանձին գործողություններ: Եղել են պեղական ձեռնարկությունների առևտրայնացման փորձեր (դրանց փոխադրում, այսպես կոչված՝ լրիվ փոփոխվարկի և ինքնաֆինանսավորման), վերջին փարիներին ակտիվորեն գարգանում էր վարձակալությունը պեղական հաղվածում, բացվեց օտարերկրյա կաղիփաղի մասնակցությամբ համապեղ ձեռնարկու-

թյունների ստեղծման և գործունեության խթանման ուղին: Մակայն դրանցից և ոչ մեկը չովեց այն արդյունքը, որին ձգտում էր հասարակությունը: Սկզբունքորեն չէր էլ կարող տալ, քանի որ նշված գործողություններն իրականացվում էին այնպիսի փոփոխական միջավայրում, որը մերժում էր դրանք: Չկար այնպիսի բազային ենթակառուցվածք, որը կարող էր հանգեցնել ցանկալի արդյունքի (փոփոխության մեջ մասնավոր հատվածի և շուկայական հարաբերությունների առաջացման): Ավելին, այդ գործողությունները նույնիսկ չէին հերապնդում փոփոխական համակարգի փոփոխման նպատակ: Ընդհանուր առմամբ, ժամանակակից պայմաններում Նայաստանի Նանրապետությունում ընթացող մասնավորեցումը կոչված է կատարելու մի քանի առաջնային գործառնություն:

- Մասնավորեցման օբյեկտ հանդիսացող գույքի (առաջին հերթին՝ արտադրության միջոցների) փոխանցում պետությունից ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց:
- Տնտեսությունում բավականաչափ ուժեղ մասնավոր հատված և շուկայական հարաբերությունների հիմնական տարրեր ունեցող շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծում:
- Նասարակության սոցիալական կառուցվածքի վերափոխում ու արտադրության միջոցների սեփականատեր ձեռնարկատերերի նոր խավի (սեփականատերերի միջին խավի) ստեղծում:
- Բնակչությունից, ձեռնարկություններից և կազմակերպություններից ապրանքներով չապահովված ավելորդ դրամական զանգվածի հավաքագրում, ինչը կհանգեցնի փոփոխության ֆինանսական առողջացմանն ու դրամի վերջնական կայունացմանը:
- Պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցումից ստացված միջոցների հաշվին պետական բյուջեի եկամուտների ավելացում:
- Ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության արդյունավետության բարձրացում:
- Տնտեսության մասնավորեցման աստիճանի բարձրացում և այդ ճանապարհով շուկայում մրցակցային միջավայրի և համապատասխան մրցակցության ապահովում:
- Զբաղվածության մակարդակի բարձրացում:

- Մասնավորեցման մեթոդների անընդհար գարգացում, առավել իրախուսելով վաճառքը ռազմավարական ներդրողներին:

Մասնավորեցման վերոհիշյալ գործառույթները այդպես էլ ամբողջությամբ չկատարվեցին մեր հանրապետությունում: Այդ հնարավորությունը սահմանափակվեց մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, այնուամենայնիվ, կարելի է անվերապահորեն հաստատել, որ մասնավորեցումը ՀՀ-ում կայացած է:

3.1.2. Սեփականաշնորհման գործընթացի փնտեսական արդյունավետության վերլուծությունն ու գնահատումը

Անկախ այն հանգամանքից՝ սեփականաշնորհումը իրականացվում է փնտեսապես զարգացած, թե՛ անցումային փնտեսությամբ երկրում, դա շարք բարդ ու փնական գործընթաց է և փնտեսության վրա անխուսափելիորեն ունենում է թե՛ դրական և թե՛ բացասական ազդեցություն: Այսպես, ցանկացած անցումային փնտեսությունում սեփականաշնորհման բացասական ազդեցության վերաբերյալ գոյություն ունի բազմապիսի գրականություն, ըստ որի՝ սեփականաշնորհումը հանգեցնում է.

- համախառն ներքին արդյունքի թեկուզ կարճաժամկետ կրճատման,
- զբաղվածության կարճաժամկետ կրճատման,
- աշխատանքի արտադրողականության կարճաժամկետ իջեցման,
- փնտեսական ազատականացման կրճատման,
- սոցիալական անարդարության, մարդու իրավունքների ոտնահարման,
- հանցագործության, կաշառակերության, կոռուպցիայի, սոցիալական անհավասարության, աղքատության աճի,
- պարտքերի և չվճարումների փնականարար կշռի մեծացման:

Եթե այս ցուցանիշները դիտարկենք կարճաժամկետ կտրվածքով, ապա թվարկած երևույթներն անխուսափելի են: Ինչ վերաբերում է սեփականաշնորհման հետևանքներին երկարաժամկետ

փուլում, ապա նշված թերություններն աստիճանաբար վերանում են՝ իրենց տեղը գիջելով որոշակի առավելությունների, որոնցից հասկանալի է են.

- մրցակցության և արտադրության արդյունավետության աճը,
- պետական գույքի օտարման ճանապարհով բյուջեի եկամուտների ավելացումը,
- համախառն ազգային արդյունքի աճը,
- արտադրության ոլորտի աստիճանական աշխուժացումը՝ կապված մասնավոր ներդրումների մեծացման և աշխատատեղերի ավելացման հետ,
- պետական լրահատկացումների աստիճանաբար նվազումը,
- հարկային բազայի ընդլայնումը և ստվերային ոլորտի աստիճանական նեղացումը,
- ԳՏԱ զարգացումը, նորամուծությունների աճը, որակի բարձրացումը,
- ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում մրցունակության աստիճանական կայունացումը և բարձրացումը,
- արտադրական ծախսերի նվազեցումը,
- նոր տեխնիկայի և առաջավոր տեխնոլոգիաների արմատավորման խթանումը,
- ներքին և արտաքին ներդրումների խթանումը,
- որոշումներ կայացնելու ազատության հնարավորությունը,
- կառավարման ճկուն համակարգի ստեղծումը:

Սեփականաշնորհման (հատկապես՝ մասնավորեցման ձևով) վերաբերյալ գոյություն ունեցող հարուստ գրականությունը և բազմաբնույթ հետազոտությունների արդյունքները (ինչպես զարգացած, զարգացող, այնպես էլ անցումային երկրներում, մասնավորապես՝ ՏՀ-ում) վկայում են, որ տնտեսությունը կարող է առավել արդյունավետ զարգանալ, եթե սեփականաշնորհումից գոյացած միջոցներն ուղղվեն ոչ թե պետական բյուջեի ճեղքվածքի կրճատմանը կամ պարտքերի մարմանը, այլ զարգացման միտում ունեցող ճյուղեր՝ դրանցում երկարաժամկետ ներդրումներ կատարելու համար: Ոչ մի պայմանի դեպքում չի կարելի ուղղել սեփականաշնորհման միջոցները պետական բյուջեի ընթացիկ ծախսերին, «որպեսզի պետության համար այդ եկամուտները յուրօրինակ

թմրամիջոց չդառնան»⁵³: Ճիշտ է, գործնականում այն նպաստում է բյուջեի «ծակերը» փակելուն, սակայն սեփականաշնորհումից ստացված եկամուտների մեծությունը դեռևս շատ ավելի փոքր է, քան պեքը էր ստանալ, քանի որ ինչպես հեղափոխության բոլոր երկրներում, այնպես էլ մասնավորապես Նախաստանում, սեփականաշնորհման կազմակերպիչները և սեփականաշնորհողները երբեմն միևնույն անձինքն էին: Նենց նրանց մեծ մասը, համարյա անվճար կամ աննշան վճարով, սեփականացրեց հասարակական հարստությունը, այլ ոչ թե «մրացածին, միջակա սեփականատերերը, որի ստեղծման մասին հայտարարեցին բարեփոխիչները»⁵⁴:

Նոր դասական փոքրէականությունը գրնում է, որ սեփականության ձևի և նրա գործունեության միջև կապը շատ աննշան է: Իսկ արդյունավետությունն ավելի շատ շուկայական կառուցվածքի, մրցակցության զարգացման արդյունք է, քան նրանց գործունեության արդյունք, որոնք փիրում են ակտիվներին:

Սեփականաշնորհման արդյունքների գնահատման վերաբերյալ այսօրվա դրությամբ, ինչպես արդյունաբերական զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում գոյություն ունեն բավականին շատ պրակտիկ արդյունքներ:

Սկզբում փոքրէական զարգացած երկրներում ՄԶ-երի արդյունավետության գնահատման վերաբերյալ առավել հակվածություն կար խարսխվելու շուկայական կառուցվածքի գործոնի ազդեցության վրա, քան թե՝ սեփականության ձևի, այնինչ զարգացող երկրներում կարարված հեղափոխությունները հանգեցրին ՊԶ և ՄԶ-երի միջև ոչ էական տարբերությանը⁵⁵: Այսպես, Շապիրոն և Վիլինգը գրնում են, որ ՊԶ-երը գնային քաղաքականության միջոցով համարվում են շուկայի «թերությունները բուժող» գործիքները՝ հաշվի առնելով սոցիալ-մարժինալ գները⁵⁶: Կարելի է պնդել (սոցիալական տեսանկյուն), որ նախկին սոցերկրներում ՊԶ-երը կարևոր դեր են խաղացել փոքրէական սոցիալական ծառայու-

⁵³ Овсиенко Ю. В. Куда ведут социально-экономические реформы в России // Экон. Мат. мет., 1999, т. 35, N1, стр. 29.

⁵⁴ Նույն փեղում էջ 97.

⁵⁵ Nach R. Journal of Finans, 1994, vol XLIX (2). PP 55-59.

⁵⁶ Chapiro C, Wiling R., - Economic Rationales for the Scope of privatization. London. 1990, p.55.

թյունների մատուցման գործում մասնավորապես բնակարանային, առողջապահական, հանգստի և այլն: Իսկ նման գործառնությունները և ծախսերը, բնականաբար, բացասական ազդեցություն են թողնում ՊԶ-երի փնտեսական գործունեության արդյունավետության վրա:

Սակայն կարելի է բերել լրիվ հակառակ փաստեր: Այսպես՝ ըստ Շլեյֆերի և Վիշնի՝ ֆիրմայի գործունեությանը քաղաքական միջամտությունը հանգեցնում է զբաղվածության ավելցուկի, արտադրանքի ոչ օպտիմալ փնտեսանում և անվանացանկի ընտրության ու արտադրության ոչ օպտիմալ փողաբաշխման, ներդրումների անբավարարության և կառավարիչների համար խթանների ոչ հսկայական որոշման⁵⁷:

ՄԶ-երը ավելի քիչ են ենթարկվում քաղաքական միջամտությանը (քաղաքական փնտանկյուն): Սակայն մասնավոր սեփականատերերի շահերը դառնում են կարճաժամկետ և սպեկուլյատիվ: Այսպես արդեն քաղաքական միջամտությունը կարող է դառնալ երկարաժամկետ և նախընտրելի ձեռնարկության փնտեսական գործունեության բարելավման համար: ՊԶ-երը առավել ընկալունակ են շահագրգռված խմբերի կողմից ճնշմանը, այնինչ ՄԶ-երը բացառապես կարող են կենտրոնանալ շահույթի մաքսիմալացման վրա:

Սեփականաշնորհումը հանգեցնում է աշխատանքի առավել գործուն խթանների (խթանող փնտանկյուն): Վիկկերսը և Յարոուն նշում են, որ ՊԶ կառավարիչները արդյունավետ աշխատանքի համար կարող են բավարար խթաններ չունենալ, կամ էլ նրանց վաղ են հսկում⁵⁸:

ՄԶ-երը ունեն առավել ուժեղ խթաններ շահույթի մաքսիմալացման համար, քան պետության կողմից նշանակված կառավարիչները, քանի որ նրանք փնտրում են սեփականություն և կրում են ֆինանսական պատասխանատվություն իրենց որոշումների և

⁵⁷ Shleifer A, Vishay R — Politication and Firms- Quarter Journal of Economics, 1994., vol. Cix, p.995-1025.

⁵⁸ Vickers I., Yarow G., Privatization: An Economic Analyzis. Cambridge> Mass, The MIT Press, 1988.

դրանց հեղուկացման համար⁵⁹: Այնպես որ սեփականաշնորհման արդյունավետության վերաբերյալ հեղափոխության արդյունքները խիստ իրարամերժ են, որոնք, մեր կարծիքով, այնքան էլ խորքային չեն, որքան արդյունք են համեմարվող ձեռնարկությունների ճիշդ ընկերության և օգտագործվող մեթոդաբանության փոփոխությունների: Այս հարցում մեկ անգամ ևս համոզվում ենք՝ անդրադառնալով Ա.Մարկոսյանի կարարած հիմնարար վերլուծության արդյունքներին: Պրոֆ. Ա.Մարկոսյանի ղեկավարությամբ կատարվում է սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների գործունեության հիմնական արդյունքների (արտադրանքի թողարկման, իրացման ծավալների, հաշվեկշռային շահույթի, պարբյուրյա կատարվող հարկացումների, պարտքերի և չվճարումների, աշխատողների թվի դինամիկայի, միջին աշխատավարձի չափերի, հիմնական միջոցների վիճակի և ներդրումների մեծության) բազմափուլային վերլուծություն⁶⁰: Ըստ առաջին փուլի (ընդգրկում է 1995թ. հոկտեմբեր-1996թ. փետրվար) արդյունքների՝ չնայած ուսումնասիրված ձեռնարկությունների մեծ մասում ապապեղականացումից հետո արձանագրված փոփոխական դրական արդյունքներին, ակնհայտ է ներդրումների, այդ թվում՝ օտարերկրյա, լրիվ բացակայությունը, առանց որի, հեռանկարային գործունեության առումով, առկա է անորոշությունը⁶¹: Ուսումնասիրության երկրորդ փուլում, որը նպատակաուղղված էր ապապեղականացված ձեռնարկությունների սկզբնական արդյունքների բացահայտմանը (ընդգրկում է մինչև 1997թ. հունվարը), վերլուծվում են 50 խոշոր և միջին ձեռնարկություններ, որոնցից 25-ը նախորդ փուլի ձեռնարկություններն էին: Տնօրենական գործունեության հեղափոխության արդյունքում պարզում է, որ բոլոր դիտարկված ձեռնարկություններում, բացառությամբ մի քանիսի, տեղի չի ունենում վերակազմավորում: Ներառված ձեռնարկություններին բնորոշ են ցածր իրացվելիությունը, իրացման դիմաց գումարների սրացման զգալի ուշացումները, ինչը կապված է իրացման ցածր

⁵⁹ Barberis N. Boyko M., How Does Privatisation Work . Evidence from Russian Shops-Journal of Politikal Ekonomy 1996, vol. 104 (4), p.p. 781.

⁶⁰ Աշխատանքին, երրորդ փուլից սկսած, մասնակցում է նաև հեղինակը:

⁶¹ Ա.Խ. Մարկոսյան, տտ. Git dwkt. Hajc. Atena[ws62jan սեղմագիր, էջ 26.

մակարդակի հետ: Այնպես որ, ապապերականացված ձեռնարկությունների մեծ մասի վարքագիծը հիմնականում չի տարբերվում նախկին ՊԶ-երի վարքագծից⁶²:

Ինչ վերաբերում է այդ երկու հատվածների ձեռնարկությունների փնտեսական գործունեության արդյունավետության գնահատմանը, ապա երկուսի համար էլ, որպես կարևոր ցուցանիշներ կարող են հանդես գալ արտադրանքի (ծառայությունների) արտադրության և իրացման ծավալները, քանի որ շատ փնտեսագետների կարծիքով, այդ ցուցանիշները շուրջ երևացող և խիստ «զգայուն» են: Ընկալելով, որ ուսումնասիրված ձեռնարկությունների ցուցանիշները հնարավորություն չեն տալիս՝ գնահատելու մասնավորեցման ազդեցության ուժն ու պոտենցիալը (ուսումնասիրվող ձեռնարկությունների մի մասում այդ ցուցանիշներն աճել են, իսկ համարյա նույնքանում էլ՝ նվազել), այնուամենայնիվ, ճյուղային կտրվածքով արտադրանքի ծավալի թեև դանդաղ, սակայն աճի միտում է նկատվում մեքենաշինության ձեռնարկությունների 30%-ում, սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների 28%-ում, թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունների շուրջ 62%-ում և այլն: Ուսումնասիրվող ձեռնարկություններում մասնավորեցումից հետո արտադրանքի իրացման ծավալի ցուցանիշն ավելի արագ է աճել, քան արտադրանքի թողարկման ցուցանիշը: Այս հանգամանքը, թերևս, բացատրվում է ձեռնարկությունների մեծ մասում առկա չիրացված արտադրանքի մնացորդներով, որը, բնական է, մասնավորեցման արդյունք չէ: Իրացված արտադրանքի ծավալի աճի նկատվող միտումները վկայում են, որ մասնավորեցված ձեռնարկությունները, թեև դժվարությամբ, սակայն ձգտում են գրել իրացման նոր շուկաներ, հարմարվել շուկայում ինքնուրույն գործելու պայմաններին, ակտիվորեն որոնելով նոր փնտեսական համակարգում գոյարևելու և զարգանալու ուղիներ: Սակայն ձեռնարկությունների մի մասում դեռևս չիրացված արտադրանքի մնացորդը զգալիորեն ավելի արագ է աճում իրացման ծավալի ցուցանիշի համեմատ, որը առավել բնորոշ է մեքենաշինական ձեռնարկություններին: Ընդհանուր առմամբ, պարզապես արտադրանքի մնացորդը զգալիորեն կրճատվել է (հատկապես մասնավորեցումից հետո): Ուստի, եթե համենք այն ձեռնարկությունների

⁶² Ա.Խ. Մարկոսյան, «Պերությունը և շուկան», Երևան, 2000թ., էջ 199:

թիվը, որոնցում իրացման ծավալի աճը պայմանավորված է պարարտի արտադրանքի մնացորդով, ապա հոգուր մասնավորեցման ավելի քիչ ձեռնարկություն կմնա: Ներկաբար մասնավորեցման փորձասական արդյունավետության մասին (ըստ իրացման ծավալի) հարկավոր է խոսել որոշակի վերապահումով: Ասվածն առավել հիմնավոր կլինի, եթե համեմատենք արդյունաբերության ցանկացած ճյուղում մասնավոր հարվածի ավելացման և դրանում արտադրության ծավալի աճի փոփոխությունը:

Դիմենք ձեռնարկությունների փորձասական արդյունավետության գնահատման երկրորդ կարևոր ցուցանիշին՝ **աշխատանքային ցուցանիշի փաթեթին**: Մեր կողմից կատարված հաշվարկները վկայում են, որ 1998-1999թթ. մասնավոր հարվածում աշխատող 40% բանվորների կողմից թողարկվել է ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի 27-30%-ը, այսինքն՝ նրանց աշխատանքի համեմատական արտադրողականությունը գրավածների հաշվով կազմել է 1%՝ արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 0,7-0,75%-ը: ՊԶ-երում նույն ցուցանիշը կազմել է 60-70%: Միայն 1-2 ճյուղում է, որ մասնավոր հարվածում հարաբերական արտադրողականությունը 2 փաթի իրար հետևից գերազանցել է պարիփեփային արժեքին, երբ բանվորների 1%-ը թողարկել է արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի 1%-ը: Այս բացառությունը թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններում է, որտեղ աշխատանքի արտադրողականության պարիփեփային արժեքը փաթեցփաթի, թեկուզ դանդաղ, բայց մոնոփոն աճում է: Առավել ևս որոշ ճյուղերում ՊԶ-երի արդյունավետությունն ավելի բարձր է մասնավորից՝ ծածկելով նույնիսկ պարիփեփային արժեքները: Այսպես, էներգեփիկական արդյունաբերության պեփական հարվածում հարաբերական արտադրողականությունը գերազանցում է պարիփեփայինը (1,07-1,5), իսկ շինանյութերի արտադրության ճյուղում մինչև վերջերս կազմում էր շուրջ 1,3-ը՝ արդյունավետությամբ գիջելով միայն համափեղ ձեռնարկություններին⁶³: Այնպես որ, բարձր արտադրողականությունը վկայում է ոչ թե արդյունավետ սեփականափերերի ի հայր գալու մասին, այլ այն մասին, որ արտասահ-

⁶³ Բոսփանջան Վ.Բ., Դավթյան Լ. Տնփեսական քաղաքականության ուղղությունները անցումային շրջանում: Շուկայական փորձության անցման արդի հիմնախնդիրները Նայասփանում, ՏՀ ՖԷՆ ՏԴՆ, Երևան, 1997թ., էջ 52-54:

մանյան գործընկերները ընտրում են համեմատաբար հեռանկարային և տեխնոլոգիապես առավել հագեցած ձեռնարկություններ:

Սեփականաշնորման արդյունավետության գնահատման կարևոր հայրանիշներից մեկն էլ շահույթի ցուցանիշն է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ սեփականաշնորհման գործընթացի և շահույթի միջև գոյություն ունի սերտ կապ: Սակայն այդ կապը լազային էֆեկտի բնույթ ունի: Մեր կողմից ուսումնասիրված ձեռնարկություններում այն նկատվում է սեփականաշնորհումից հետո երեք տարվա ընթացքում՝ առաջին տարում՝ 0,15 դրամ՝ մեկ դրամ իրացման ծավալի դիմաց, երկրորդ տարում՝ 0,18 դրամ և երրորդ տարում՝ 0,49 դրամ: Մասնավորեցումից հետո փոփոխության գրեթե բոլոր ճյուղերում շահույթն աճել է 50-ից (շինանյութերի արտադրություն) մինչև 546% (սպասարկման ոլորտում): Սակայն այսպեղ հարկավոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ ՊԶ-երից ոչ բոլորն են շահույթ հետապնդող ձեռնարկություններ, ուստի այս ցուցանիշն այնքան էլ ճիշտ չի կարող բնութագրել այդ երկու հարվածների ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության արդյունավետությունը: Այդ իսկ պարզառով, երբ ՊԶ-երի ուսումնասիրության ցուցակը մաքրում ենք այդպիսի առաքելություն ունեցող ձեռնարկություններից, ապա պարկերն ամբողջովին այլ կերպ է ներկայանում: Բացի դրանից, 1994-1996թթ. ստացված արդյունքները վկայում են, որ անցման առաջին փուլում սեփականաշնորհումը նպաստել է մարժինալ շահույթի էական նվազմանը միայն առաջին տարում: Այսինքն՝ ուսումնասիրության երկրորդ փուլում սեփականաշնորհված ձեռնարկություններն արդեն փոխել են իրենց վարքագիծը շահույթի, մասնավորապես՝ շահութաբերության նկատմամբ: Սակայն դժվար է պնդել՝ ձեռնարկությունները իսկապես սկսել են վերակազմավորման գործընթացը, թե՛ սկսել են թաքցնել իրենց ստացած շահույթի համապատասխան մասը:

Ըստ դասական փոփոխության՝ սեփականության ձևի և ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության արդյունավետության միջև կապ կամ առհասարակ չկա, կամ էլ՝ այն շարաննշան է: Արդյունավետությունը ավելի շարժուկայական կառուցվածքի, մրցակցության զարգացման արդյունք է, քան նրանց,

ովքեր փիրում են ակտիվներին⁶⁴: Այսինքն, նրանք բացառում են սեփականության ձևի և ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության արդյունավետության միջև վերոհիշյալ ցուցանիշների գծով որևէ կապի առկայությունը: Սակայն սա դեռևս չի նշանակում, որ սեփականության բուն կառուցվածքը իներտ է սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության վարքագծի նկատմամբ: Մեր կողմից փորձ է կատարվել ՆՏ սեփականաշնորհված արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության արդյունքների վերլուծության հիման վրա պատասխանել այն հարցին, թե ձեռնարկության վարքագիծը ինչպես է կախված այն իրավիճակից, թե նրանում սեփականատերերի որ խումբն է գերակշռում և դրա արդյունքում՝ ինչպիսի վարքագիծ է ցուցաբերում այդ ձեռնարկությունը սրտափկայում և դինամիկայում⁶⁵: Արդյունքում պարզվել է, որ առավել արդյունավետ են գործում խառը սեփականությամբ ձեռնարկությունները⁶⁶:

Համակարգելով մեր կողմից ուսումնասիրված ձեռնարկությունների փոփոխական գործունեության կարևորագույն ցուցանիշները ըստ սեփականության կառուցվածքի՝ կարող ենք արձանագրել, որ խիստ ցածր է արտադրական կարողությունների օգտագործման մակարդակը բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկություններում: Իսկ այս պայմաններում էլ՝ այն խիստ փափրբեր է սեփականության փափրբեր ձև ունեցող ձեռնարկություններում: Այսպես, եթե մենեջերների մոտ այն կազմում է շուրջ 40%, ապա ֆինանսական աուտսայդերների մոտ այն 13 փոկոսային կետով ավելի ցածր է և կազմում է ընդամենը 27%: Թերևս դա բացատրվում է նրանով, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում սեփականության այս ձևի ձեռնարկությունների արտադրանքի նկատմամբ շուկայական պահանջարկը շուրջ 60%-ով ցածր է, քան մենեջերների մոտ: Ուստի ստացվում է, որ կապիտալի արդյունավետության փոխան-

⁶⁴ Koning I., Competition and firm performance transmission economics. Evidence from Firm Level Surveys in Slovenia, Hungary and Romania. CERP, Diskusion Paper, no. 1770, 1997.

⁶⁵ Гайук И., Развитие малого предприним. в Польше, 1996 г.

⁶⁶ Բոսարանջյան Վ.Բ., Դավթյան Լ Տնփեսական քաղաքականության ուղղությունները անցումային շրջանում: Շուկայական փոփոխության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, ՆՏ ՖԷՆ ՏԻՆ, Երևան, 1997թ., էջ 51-55:

կյունից համեմաբար ավելի բարվոք է վիճակը մենեջերների մոտ: Համարյա նույն իրավիճակն է աշխատանքի օգտագործման բնագավառում:

Ի մի բերելով ձեռնարկությունների փնտեսական գործունեության վրա սեփականաշնորհման և նրա կառուցվածքի ազդեցության գնահատումը, կարելի է արձանագրել, որ համաշխարհային պրակտիկայում այս բնագավառում գոյություն ունի երկու մոտեցում՝ «սինխրոն» և «պարմական»⁶⁷: Առաջինը հիմնվում է ՊԶ-երի և ՄԶ-երի փնտեսական գործունեության արդյունքների գնահատման ցուցանիշների համեմաբման վրա: Այս մեթոդով կարելի է գոհացուցիչ արդյունք ստանալ միայն այն դեպքում, երբ համեմադրվում են նույնանման պայմաններում գործող և նույն տեխնոլոգիան օգտագործող ձեռնարկությունները: Սակայն իրականում շատ դժվար է գտնել իրար խիստ նման ձեռնարկություններ, որոնցից մեկը լինի պետական ձեռնարկություն, իսկ մյուսը՝ մասնավոր:

Դրանում մեկ անգամ ևս համոզվում ենք՝ դիտարկելով Ա.Մարկոսյանի կողմից առաջարկված համաչափելի պետական և ապապետականացված ձեռնարկությունների ցուցակը, ըստ որի, սսենք, կարելի է համեմատել ապապետականացված Վանաձորի կոշիկի ֆաբրիկա ԲԲԸ-ն և Աբովյանի «Կոտայք» կոշիկի ԲԸ-ն: Կարելի է նաև նույն հաջողությամբ համադրել Լուսապեխնիկական ԲԲԸ-ն և «Հայէլեկտրամեքենա» ՊԲԸ-ն՝ մեքենաշինության մեջ, ապապետականացված «Պոլիմեր» գործարան ԲԲԸ-ն, պետական «Նաիրի» ՓԲԸ-ն՝ քիմիական արդյունաբերության մեջ և այլն: Սակայն դրանց համեմատումը թերևս արդարացված է միայն նրանով, որ ունեն միևնույն ճյուղային պարկանելությունը:

Միշտ կգտնվեն որոշակի տարբերություններ մատակարարման, կադրերի կազմի, կառուցվածքի, օգտագործվող մարդկային կապիտալի, տեխնոլոգիայի, կենսացիկլերի փուլերի և այլնի միջև: Այս թերությունը կարելի է շրջանցել, օգտվել այսպես ասած՝ «պարմական» մոտեցումից, երբ համեմատվում են նույն ձեռնարկության նույնանուն ցուցանիշները՝ սեփականաշնորհումից առաջ և հետո:

⁶⁷ Fridman R., Gray C., Hessel M., Rapaczinski A., Private Ownerslip and Corporate performance: Som. Res. Reports. N97, NY: NY University C.V. Store Center for Applied Economoics. 1997. P-29.

Ճիշդ է, այս մոտեցումն ավելի իրական է գնահատում ձեռնարկության փնտրման գործունեության արդյունավետությունը, սակայն դա հնարավորություն է տալիս գնահատել ձեռնարկության աշխատանքի արդյունքները սեփականաշնորհումից առաջ և հետո՝ առանց առանձնացնելու այն մյուս էֆեկտները, որոնք սեփականաշնորհման հետևանք չեն, բայց դրսևորվում են այդ էֆեկտի հետ համապեղ: Նախկինում այս հանգամանքն ակնառու է Նախարարի Նախարարությունում, քանի որ այսպեղ սեփականաշնորհման հետ միասին տեղի են ունենում անցումային այլ բարդ գործընթացներ (գների ազատականացում, պետական պլանային և կառավարման համակարգի լուծարում, բանկային համակարգի առևտրայնացում և այլն): Ուստի ձեռնարկությունների փնտրման գործունեության վրա հաղկապես սեփականաշնորհման ազդեցության հաշվառումը շատ բարդ է, երբեմն էլ՝ անհնար: Այդ իսկ պատճառով, սեփականաշնորհման արդյունավետության գնահատման համար առավել ճիշդ կլինեղ գուգորդել վերոհիշյալ երկու մեթոդները՝ համեմատելով այնպիսի ՊՁ և ՄՁ-երը, որոնք աշխատում են համընթաց, նույն ժամանակահատվածում, օգտագործելով պարամետրեր տեղեկությունները՝ ի լրացում սինխրոն մոտեցման, նախընտրելի ընտրանքի բացառման նպատակով: Սակայն ակնհայտ է, որ այդպիսի մոտեցումը ևս լրիվ հնարավորություն չի տալիս առանձնացնել սեփականաշնորհման էֆեկտը որպես այդպիսին: Ուստի առավել հարմար է հենվել սեփականաշնորհման արդյունավետության գնահատման այնպիսի մոդելի վրա, որը առավել ճիշդ է ներկայացնում իրականությունը, փորձել որոշ ձևափոխությամբ օգտագործել այդ մոդելը՝ ՆՏ արդյունաբերության մեջ սեփականաշնորհման էֆեկտը «մաքուր», գուր տեսքով գնահատելու համար, մաքրելով այն մյուս համընթաց էֆեկտներից, որը և մենք կատարել ենք, որպես ուսումնասիրման օբյեկտ ընտրելով սեփականության տարբեր ձևերի, տարբեր ճյուղերի 50 արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Ընդ որում, բոլոր այդ ձեռնարկությունները մինչև 1994 թվականը (այսինքն՝ մինչև սեփականաշնորհումը) եղել են պետական ձեռնարկություններ: Դրանցից 25-ը մինչև այժմ էլ սեփականաշնորհված չեն, և դրանք հատուկ ենք ընտրել, որպես ՊՁ-եր՝ համեմատելու համար, թե ինչպիսին էին այդ ՊՁ -երը մինչև 1994 թվականը և ինչպես են դրանք նույն կարգավիճակով գործում այժմ, ինչպիսին է եղել

դրանց վարքագիծն անցած 8 փառիների ընթացքում: Ընտրության մեջ ընդգրկվել են արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերը՝ անկախ նրանց գերակայության աստիճանից: Ընտրված ձեռնարկությունների թիվը կազմում է Ա.Մարկոսյանի կողմից առաջարկված ՎՎ-ում համեմատության բազայի մեջ եղած ձեռնարկությունների շուրջ 40%-ը, ինչը խոսում է ընտրության բարձր ներկայացուցականության մասին⁶⁸: Վերագրության մոդելում ընդգրկված են այն բոլոր ցուցանիշները, որոնք մեր կողմից, որպես սեփականաշնորհման արդյունավետությունը գնահատող ցուցանիշներ, քննարկվեցին վերևում. (փես՝ բլոկ- սխեմա 1): Դրանք են՝

1. Իրացման ծավալը (եկամույրը):
2. Ճյուղում ձեռնարկությունների իրացման փայաբաժինը՝ որպես իրացման աճի համեմատական ինդիկատոր:
3. Շահութաբերությունը:
4. Զբաղվածության աճի փեմպը:

Որպես անփոփոխ գործոններ՝ մի կողմից դիտարկվելու են ձեռնարկությունների կենսագործունեության վրա ազդող սեփականության և նրա կառուցվածքային ձևերի փոփոխությունը, իսկ մյուս կողմից՝ անցումային գործընթացները: Մյուս որպես հիմնավորում, նշենք, որ սեփականաշնորհումը դինամիկ գործընթաց է, ուստի դինամիկորեն է ազդում անցումային գործընթացների վրա՝ ձևավորելով սեփականաշնորհման էֆեկտը, որում արտացոլվում են ձեռնարկությունների և՛ հաջողությունները, և՛ անհաջողությունները անցումային էֆեկտի մեղմացման գործում:

Որպեսզի «բռնենք» այդ էֆեկտը, մենք կհամադրենք ձեռնարկությունների գործունեության արդյունքները դրանց սեփականության փիլի հետ: Այս պարագայում սեփականաշնորհման փնտեսական արդյունավետությունը գնահատող մոդելի բազային հավասարումները կարող են հանդես գալ հետևյալ փեսքով:

$$PERF_{ijt} = \alpha + \beta_1 PRIV_{it} + \beta_2 OTR_{it} + \beta_3 SIZE_{it} + \beta_4 INF_{it} + \beta_5 COMP_{jt} +$$

$$\sum_{k=1}^4 \beta_{k+s} P_r S_{itk} + V_{it} + \xi_{it}$$

որտեղ՝

PERF-ը գործունեությունը վերլուծող ցուցանիշ է,

⁶⁸ Այդ ցանկը փես՝ Ա.Խ.Մարկոսյան, Պեսությունը և շուկան, Երևան, 2000 թ., էջ 558-560:

PRIV-ը՝ սեփականության փիպը բնութագրող ֆիկտիվ փոփոխական է: Ընդ որում՝

$$(PRIV) = \begin{cases} = 1, & \text{եթե ձեռնարկությունը սեփականաշնորհված է t} \\ & \text{փարում} \\ = 0, & \text{մնացած բոլոր դեպքերում} \end{cases}$$

OTR-ը ճյուղային պարկանելությունը բնութագրող ցուցանիշ է, ընդ որում՝

$$(OTR) = \begin{cases} = 1, & \text{եթե ձեռնարկությունը պարկանում է I ճյուղին} \\ = 0, & \text{մնացած բոլոր դեպքերում} \end{cases}$$

SIZE-ը ձեռնարկության չափը բնութագրող ֆիկտիվ փոփոխական է, և երբ ձեռնարկությունը պարկանում է ընտրած խմբին, ապա այն ընդունում է 1-ին հավասար արժեք:

INF-ը ինֆլյացիայի փեմպը որոշող ցուցանիշ է: Այսպեղ ինֆլյացիայի փեմպը ընտրվում է շար բարձր: Ընդ որում, ոչ մի ձեռնարկություն, բացի մենաշնորհից, ինֆլյացիայի փեմպի վրա չի կարող ազդել: Իսկ ինչ վերաբերում է մենաշնորհներին, ապա դրանց գներն էլ կարգավորվում են հակամենաշնորհային օրենսդրության միջոցով:

COMP-ը շուկայում ճյուղի իշխանությունը բնութագրող ցուցանիշն է:

Ընդ որում, եթե ճյուղն ունի առնվազն 5 ձեռնարկություն, ապա $COMP = 1$, մնացած դեպքերում այն ընդունում է 0 արժեք:

P_rS -ը ցույց է փալիս սեփականաշնորհումից հետո անցած փարիները, որոնց ընթացքում ձեռնարկությունը գործում է, այն $= 1$ -ի t փարում, իսկ եթե անցել է K փարի՝ $K=1,2,3,4$:

Այսպիսով, մենք սեփականաշնորհման էֆեկտը բաղդափում ենք հաստատում, ըստ ժամանակի (PRIV) և դինամիկ (P_rS), որը իրենից ներկայացնում է հաստատում էֆեկտից շեղումներ: Տավասարման գնահատումը իրականացվել է հաստատագրված և պարահական էֆեկտների մոդելների օգտագործման միջոցով, ինչպես այն կատարել է Զոնսթոնը⁶⁹:

Մութեկտիվ ընտրության առկայության գնահատման համար պարգենք, թե սեփականաշնորհվող ձեռնարկությունների գործու-

⁶⁹ Johnston J., DiNardo J. Econometric Methods. N.Y.: The McGraw-Hill companies.

ներությունը ինչպես է ազդում նրանց սեփականաշնորհման հավանականության վրա: Քանի որ ելակետային տեղեկությունները, այսպես կոչված՝ «պանելային են», կարելի է հաշվել յուրաքանչյուր ձեռնարկության սեփականաշնորհման հավանականությունը առանձին-առանձին (որոնք դիտարկվել են որպես պետական և սեփականաշնորհված կարգավիճակ ունեցող), ներքոնշյալ հաստատումն էֆեկտով արամաքանական մոդելի օգնությամբ՝

$$P_2\left(K_i / \sum_t^{T_i} K_{it}\right) = F\left(\sum_{p=1}^8 a_t x_t\right),$$

որտեղ՝ $F(-)$ - կոմույարիվ բաշխողական արամաքանական ֆունկցիան է,

T_i - i -րդ ձեռնարկության համար դիտարկումների թիվն է,

K_{it} - i -րդ խմբում i -րդ դիտարկված փոփոխականների թիվն է, ընդ որում

$$K_{it} = \begin{cases} 0, & \text{եթե այն սեփականաշնորհվել է} \\ 1, & \text{եթե ձեռնարկությունը պետական է } t \text{ ժամանակահատվածում} \end{cases}$$

X_t -ը հավանական սեփականաշնորհման դեպերմինանսներ են, A_t -ը ռեգրեսիոն գործակիցներն են:

Աղյուսակ 3.2-ում ամփոփված են մոդելի լուծման արդյունքները:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, ճյուղի իրացման մեջ ձեռնարկության փայաբաժնի վարքը կարևոր նշանակություն ունի տվյալ ձեռնարկության հավանական սեփականաշնորհման գործընթացում: Այն ձեռնարկություններում, որտեղ կրճատվում է զբաղվածությունը, մարժինալ շահույթը, իրացման ծավալն ու արտադրողականությունը՝ սեփականաշնորհման ենթարկվելու առավել մեծ հավանականություն ունեն: Մինչդեռ իրացման մեկ դրամին բաժին ընկնող ծախսերը ոչ մի ձևով չեն ազդում սեփականաշնորհման հավանականության վրա:

1994-2000 թվականների ընթացքում իրացման ծավալում ձեռնարկության իրացման փայաբաժնի մեծացումն առավել կարևոր դեր է խաղացել ձեռնարկության սեփականաշնորհման հավանականության վրա: Այն ձեռնարկությունները, որոնցում կրճատվում է զբաղվածությունը, մարժինալ շահույթը, իրացման ծավալը և աշխատանքի արտադրողականությունը, առավել հավանական է, որ սեփականաշնորհվեն: Այդ նույն ժամանակ, մեկ դրամ

բաժին ընկնողը իրացման ծախսերի փոփոխությունը ոչ մի ձևով չի ազդում սեփականաշնորհման հավանականության վրա: Ինչ վերաբերում է 1996-2000 թվականներին, ապա սեփականաշնորհման հավանականությունը պայմանավորող գործոնների վարքա-

Աղյուսակ 3.2

Սեփականաշնորհման հավանական որոշիչները	Հասարակություն էֆեկտով պայմանական տրամաբանական ռեգրեսիա			
	1994-2000		1996-2000	
	ռեգր. գործ.	կորել. գործ.	ռեգր. գործ.	կորել. գործ.
X ₁ . Մարժինալ շահույթ	-4.174		-7.195	
X ₂ . Մեկ դրամ իրացմանը բաժին ընկնող ծախսեր	-0.582	0.891	-0.682	0.784
X ₃ . Աշխ. արտադր.	-0.00001	0.018	-0.00003	0.123
X ₄ . Ձեռն. իրացման բաժինը ճյուղում	51.826		6.755	
X ₅ . Մեկ դրամ իրացմանը բաժին ընկնող աշխատավարձը	2.575	0.246	5.675	0.420
X ₆ . գրադ. թվք. աճի լոգարիթմը	-2.398		1.589	
X ₇ . Իրացված արտ-քի ծավալի աճի տարեկան տեմպի լոգարիթմը	-7.409		- 8.069	
Հավանակ. լոգարիթմ	-120,05552		- 22,125493	
Դիֆարկումների թիվը	860		140	

Աղբյուրը՝ ՀՀ պետական գույքի կառավարման նախարարության
ընթացիկ հաշվետվություններ

գծերը և հենց գործոնները փոխվում են: Այսպես, այսօրեղ միայն գրադվածների թվաքանակի կրճատումը և մարժինալ շահույթն են հանդիսանում սեփականաշնորհման էական ստատիկ դերերմի-
նանքները:

Մեզ թվում է, թե ձեռնարկությունների գործունեության արդյունքների վարթարացումն ավելի շար օբյեկտիվ բնույթի էր և ավելի շար՝ պլանային համակարգի դեգինրեգրացման բնականոն հերկանքով տարիների ընթացքում ձևավորված արտադրական կապերի միաժամանակյա խզման և շուկայական տնտեսության անցման հերկանք: Այս պարագայում արդյունքների վարթարա-

ցումը փոխում է ձեռնարկությունների մենեջերների՝ ռենպայի փնտրման ուղղությունը և կողմնորոշում դեպի սեփականաշնորհումը:

3.1.3. Մասնավորեցման կադարելագործման ուղիները Նայասփանի Նանրապերությունում

Չնայած մասնավորեցումն անցած 10 տարիներին ենթարկվել է բազմաբնույթ փոփոխությունների, որոնք անցել են պրակտիկայի դաժան բովոյ, այնուամենայնիւ, գոյություն ունեն բազմաթիւ օբյեկտիւ ու սուբյեկտիւ պայմաններ ու պարճառներ, որոնք հնարավորություն չեն տալիս արդյունաբերական ձեռնարկություններին դրսևորելու մասնավորեցման առավելությունները իրենց րնտեսական գործունեության տեսանկյունից: Նայասփանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար այդ «խոչընդոտները» կարելի է համակարգել հետևյալ խմբերում.

- ❖ մասնավորեցվող արդյունաբերական ձեռնարկությունների սկզբնական (մեկնարկային) գնագոյացման բարելավումը և շուկայական պահանջներին համապատասխանեցումը,
- ❖ մասնավորեցման ծրագրերի անկադարությունը,
- ❖ մասնավորեցված ձեռնարկություններին պետական աջակցության բացակայությունը (հարկապես փոքր և միջին ձեռնարկություններին),
- ❖ տրանսակցիոն ծախքերի կրճատմանն ուղղված միջոցառումների փաթեթի բացակայությունը,
- ❖ մասնավորեցված ձեռնարկությունների կառավարման համակարգի բարելավման ցածր տեմպերի առկայությունը,
- ❖ ձեռնարկությունների վերակառուցմանն առնչվող համապատասխան խնդիրների ոչ ճիշտ լուծումը և այլն:

Կանգ առենք այս խնդիրների հնարավոր լուծման գործընթացի վրա: Ձեռնարկությունների մասնավորեցման (այդ թվում՝ մրցոյթոյ) (գործընթացի ամենաբարդ ու մեծ պարասխանադրություն պահանջող հիմնախնդիրներից մեկը սեփականաշնորհվող ձեռնարկությունների վաճառքի մեկնարկային գնի որոշումն է: Թեև մասնավորեցվող ձեռնարկությունների գնի հաշվարկման համար

գոյություն ունի դեռևս 1994թ. ապրիլի 21-ի ՏՏ կառավարության թիվ 183 որոշումը, ըստ որի՝ մասնավորեցվող պետական գույքի հաշվեկշռային արժեքը գնահատվում է գործող նորմատիվներով հաշվարկված մաշվածքի մեծության և ձեռնարկության գործունեության շահութաբերության հիման վրա: Սակայն, մինչև օրս, մասնավորեցվող ձեռնարկությունների գնահատման ժամանակ անտեսվում են մնացած մեթոդները, հիմնականում օգտագործվում է միայն իրենից «արխաիզմ» ներկայացնող գնահատման հաշվեկշռային մեթոդը՝ հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ ձեռնարկությունների հաշվեկշիռներում արտացոլված փվյալները լրիվ չեն կարող ներկայացնել ձեռնարկությունների իրական շուկայական արժեքները: Մեզ թվում է՝ հիմնական պարճառն այն է, որ գնահատման բաժիններում աշխատող մասնագետները ըստ էության չեն փորապետում այդ նոր մեթոդներին, որոնք գնահատման գործընթացում բացառում են սուբյեկտիվ գնահատականները: Այդ իսկ պարճառով այսօր մասնավորեցվող պետական գույքի և պետական մասնակցությամբ ձեռնարկությունների գնահատման մեթոդներից (մյուս մեթոդների բացակայության պարագայում) գործածության մեջ է միայն հաշվեկշռային մեթոդը⁷⁰, որը պայմանավորված բազմաթիվ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պարճառներով՝ ԽՍՀՄ փլուզմամբ, ռուբլու արժեզրկմամբ, ազգային դրամի այլ արժեքների նկատմամբ չհիմնավորված նախնական հարաբերակցության սահմանմամբ և այլն, չէր կարող արտացոլել դրա իրական արժեքը և գների փոխարինման ինդեքսը և հետագայում նույնիսկ չկարողացավ ապահովել վերականգնման արժեքը: Վերականգնման արժեքը, կախված լինելով ձեռնարկության շահութաբերությունից, առանձին դեպքերում նույնիսկ հանգեցնում էր անհեթեթ արդյունքների (միևնույն փափի և մաշվածության գույքի արժեքի

⁷⁰ Պետական գույքի գնահատումը հաշվեկշռային մեթոդով կատարվում է ՏՏ կառավարության 1998 թվականի մարտի 27-ի թիվ 209 և ՏՏ կառավարության 1998 թվականի սեպտեմբերի 19-ի թիվ 590 և 1998 թվականի նոյեմբերի 17-ի թիվ 714 որոշումներով կատարված փոփոխություններով և լրացումներով սահմանված կարգով: Մինչդեռ ՏՏ կառավարության 2000 թվականի մարտի 31-ի թիվ 134, ինչպես նաև մայիսի 18-ի թիվ 246, հունիսի 14-ի թիվ 309 որոշումներով համապատասխանորեն ընդունվել են պետական գույքի գնահատման այլ մեթոդներ:

գնահատման շեղումը հասնում էր հազար անգամների⁷¹: Ըստ պետական գույքի կառավարման նախարարության պաշտոնական տվյալների՝ առ 01.06.2001թ. մասնավորեցված պետական գույքը կազմել է շուրջ 132 մլրդ դրամ, որի 48,6%-ը վճարվել է սերտիֆիկատով, իսկ 51,4%-ը՝ փողային արժեքով, որը կազմում է շուրջ 68 մլրդ դրամ: Մասնավորեցումից սրացված եկամուտները ըստ առանձին օբյեկտների, ըստ պետական գույքի կառավարման նախարարության պաշտոնական տվյալների, ունեն հերևյալ տեսքը.

Աղյուսակ 3.3

Պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցումից սրացված փաստացի դրամական մուտքերը 1994-2001 թթ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ (մլրդ դրամ)

	Դրամով	Սեփականաշնորհ- ման սերտիֆի- կատներով	Ընդամենը
Անավարտ շին. օբյեկտներ	320904,0	176180,0	497084,0
«Փոքր» օբյեկտ- ներ	2 308758,6	23 846500,0	26 155258.6
Միջին և խոշոր ձեռնարկու- թյուններ	61064353.6	39 766020.0	100 830373.6
Ընդամենը	68 000 000 000	63 788 700.0	132 000 000 000

Աղյուսակից երևում է, որ սրացված դրամամուտքերում մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում (շուրջ 79%) միջին և խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցումից սրացված եկամուտները: Միաժամանակ դրամամուտքերում միջին և խոշոր ձեռնարկություններից սրացված եկամուտը կազմում է 95.8%:

2001թ. ընթացքում մրցույթով մասնավորեցման (որը մեր կարծիքով համարվում է ամենահավանական և ժամանակակից

⁷¹ Այս մեթոդների համադրական վերլուծությունը տես՝ Ա.Խ.Մարկոսյան, Պետական ձեռնարկությունների ապապետականացման կառավարում: Եր. Լույս, 1997թ., ինչպես նաև՝ Оценка предприятий. Теория и практика, под ред. Б. Григорьева.

մեթոդը ՏՏ-ում) էր ներկայացված շուրջ 300 օբյեկտ, սակայն այդ ընթացքում մասնավորեցվեց միայն 100-ը: Մասնավորեցման ծրագրերով առաջարկվել էին շուրջ 22 մյուզ դրամի ներդրումներ, այնինչ՝ մասնավորեցվող ձեռնարկությունների համար առաջարկված գինը 10 անգամ ավելի ցածր է եղել: Այսինքն՝ մասնավորեցվող ձեռնարկություններում 10 անգամ ավելի ներդրումների կարիք է զգացվել: Սա, թերևս, վկայում է այն մասին, որ մասնավորեցվող ձեռնարկությունների հիմնական կապիտալի ֆիզիկական և բարոյական մաշվածության մակարդակը շատ բարձր է եղել, իսկ մասնավորեցման մասնակիցներին առավել շատ հետաքրքրել են ձեռնարկությունների ոչ արտադրական, քան թե՝ հիմնական ֆոնդերը: Ուստի մրցույթով մասնավորեցման ընթացքում, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է վերլուծության ենթարկել մասնավորեցվող ձեռնարկությունների ֆինանսապահպանական գործունեությունը՝ պարզելու համար, թե որքան ներդրումներ է անհրաժեշտ, ինչպիսին կլինի դրանց շահութաբերությունը, հարիր կլինի դա բանկային գործող փոկոսադրույքին, թե՛ ոչ: Նույն սխալները թույլ են փրվում այժմ էլ՝ հստակ գիտակցելով ներկայումս թույլ փրված սխալի գինը:

Մասնավորեցման գործընթացի վերլուծությունը նաև վկայում է, որ հափկապես փնտեսության կայունացման շեմին (1995-1997թթ.) ՏՏ-ում մասնավորեցման հիմնական օբյեկտներ են հանդիսացել փոքր և միջին ձեռնարկությունները: Մասնավորեցման ծրագրերում այդպիսի ձեռնարկությունների գերակայությունը ապացույց է այն բանի, որ փնտեսությունում դրամական միջոցների սղության պարճառով բնակչությունը ձգտում է ձեռք բերել նման օբյեկտներ, քանի որ դրանք համեմատաբար էժան են, ճկուն կառավարելի, իսկ շուկայի պահանջներին արագ ու քիչ վնասներով հարմարվող: Ուսումնասիրությունը ցույց է փայլիս, որ սկսած 1994 թվականից՝ փոքր օբյեկտների մասնավորեցման գործընթացը աստիճանաբար թափ է առնում և 1996-1997թթ. հասնելով իր գագաթնակետին՝ աստիճանաբար սկսում է մարել՝ 2000 թվականին կազմելով ընդամենը 44 հափ: Նույն օրինաչափությունը պահպանվում է նաև արդյունաբերության փոքր ձեռնարկությունների ձևավորման գործընթացում: Միայն այսպեղ փոքր ձեռնարկարի-րության հրապտարանքն ավելի շուտ է սկսում և ավելի արագ փեմպերով է մարում: Ուստի, պետության կողմից իրականացվող

արդյունաբերական քաղաքականության մեջ համապատասխան ԿԵՂ պետք է հարկացվի փոքր ձեռնարկությունների աջակցմանը (ճիշտ է, այսպիսի օբյեկտների մասնավորեցումը այժմ իրականացվում է բացառապես «փողային» փարբերակով, այնուամենայնիվ, պետք է երկարացվի փարաժամկետ վճարումների համար նախապես ժամկետը), ինչը ցայսօր բավարար արդյունավետությամբ չի իրականացվում մեր հանրապետությունում:

Ճիշտ է, առ այսօր Ազգային ժողովի և կառավարության թույլ վերահսկողության պարճառով չեն իրականացվել մասնավորեցման ծրագրերում նախապես ժամկետ հիմնական նպատակները՝ մասնավորեցմանը հաղորդելով ինքնանպատակ բնույթ (մասնավորեցված ձեռնարկությունները չկարարեցին իրենց ծրագրերում նախապես ժամկետ ներդրումները՝ պարճառ հանդիսանալով բազմաթիվ ձեռնարկությունների գործունեության դադարեցման, մասնավորեցված ձեռնարկությունների արտադրական ֆոնդերի զանգվածային վաճառքի հետևանքով խիստ կրճատվեցին ձեռնարկությունների հետագա վերագործարկման հնարավորությունները և այլն), այնուամենայնիվ, մասնավորեցված ձեռնարկությունների գործունեության աշխուժացումը կարող է արագացնել դրանց կառավարման համակարգի կարարելագործումը:

Մասնավորեցումն արդեն կրում էր զանգվածային բնույթ, սակայն ԿԵՂ-ի արդյունությունում այդ ժամանակ դեռևս բացակայում էին դրա ապահովման ֆինանսական կառույցները (բանկերը, ինվեստիցիոն հիմնադրամները և այլն):

Ներմասնավորեցման ժամանակաշրջանում հիմնական բացասական հետևանքն այն է, որ մեծ թվով ընկերություններ մասնավորեցումից հետո չեն աշխատում կամ աշխատում են թերբեռնվածությամբ: Որոշ դեպքերում մասնավորեցման գործարքների անարդյունավետության (ինչպես նաև ընկերությունների մասնավորեցման չկայացման) հիմնական պարճառը հսկայական պարքերի առկայությունն է: Ընկերությունների մասնավորեցումից հետո դրանց առկայությունը թույլ չի տալիս դրամական միջոցները ուղղել արտադրության զարգացման նպատակներին: Այս իմաստով հարկապես կարևորվում է բաժնետերերի փոխարկման իրավունքով պարտավորումների թողարկմամբ պետական գույքի մասնավորեցումը: Մասնավորեցման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման համար կարևոր նշանակություն կարող է

ունենալ պարտքերի վերակազմավորումը կամ երաշխիքներով ապապետականացումը:

Այնուհանդերձ, մասնավորեցման ծրագրերի հեղափոխական վերլուծությունից պարզորոշ երևում է, որ ծրագիր առ ծրագիր այն ավելի է կատարելագործվում: Այսպես, ՏՏ պետական գույքի մասնավորեցման 2001-2003թթ. ծրագրում արդեն մշակված են այնպիսի միջոցառումներ, որոնք ակնհայտորեն հանգեցնելու են սեփականաշնորհման արդյունավետության բարձրացմանը: Դրանցից հարկանշական են.

- Փակ բաժնեիրական ընկերությունների պետական բաժնեմասի մասնավորեցման արդյունքում դրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացումը:
- Պետական գույքի մասնավորեցման մեթոդների զարգացումը՝ առաջնություն տալով մասնավորեցման այն ձևերին, որոնք կնպաստեն մասնավորեցվող կազմակերպություններում ներդրումների ընդգրկմանը և սոցիալական երաշխիքների ապահովմանը՝ առավել խրախուսելով վաճառքը ռազմավարական ներդրողներին:
- Պետական գույքի մասնավորեցումից ստացված միջոցների հաշվին պետական բյուջեի եկամուտների ավելացումը:
- Սեփականատերերի միջին խավի ձևավորում:
- Զբաղվածության մակարդակի բարձրացում:

Ավարտվեց զանգվածային մասնավորեցման գործընթացը՝ տեղիք տալով մասնավոր սեփականության բնութագրի կայացմանը, ապահովվեց փոփոխության «շուկայացման» գործընթացի անշրջելիությունը, ստեղծվեց մասնավոր փոփոխական սուբյեկտների այն կրիտիկական զանգվածը, որն ի գործ է կանխորոշելու փոփոխության արդյունավետությունը: Տնտեսությունում արդեն նկատվում է համեմատական կայուն իրավիճակ և անգամ փոփոխական (հարկապես արդյունաբերության բնագավառում) որոշակի աճ: Սակայն այս փոքր հաջողությունները կամրանային և կընդլայնվեր դրանց փաթեթը, եթե այսուհետև կիրառվեին մասնավորեցումը բարելավելու, մեր կարծիքով, մի շարք լուրջ միջոցառումներ, որոնցից հարկ ենք համարում նշել հետևյալները.

1. Վարկավոր է հստակեցնել պետական գույքի մասնավորեցվող մասի կազմը և կառուցվածքը, այդ նպատակով ոչ միայն մանրամասն կազմել մասնավորեցմանը ոչ ենթակա պետական

ձեռնարկությունների ցանկը, այլև շուրափույթ իրականացնել պետական ձեռնարկությունների (հարկապես միջինների, որոնք մեր հանրապետությունում այդպես էլ ցայսօր հստակեցված չեն, և խոշորների) հաշվառում, գնահատում, ինչպես նաև համաժողովրդական թափանցիկություն ունեցող գրանցամատյանի վարում՝ պարբերաբար այն հրատարակման և ժողովրդին ի ցույց դնելու նպատակով:

2. Մասնավորեցման ենթակա ձեռնարկությունները գնահատել շուկայական արժեքով, անհրաժեշտության դեպքում այդ գինը ճշգրտելով փվյալ ձեռնարկության նկատմամբ ներկայացվող շուկայական պոտենցիալ պահանջարկով: Որպես գնագոյացման հիմք ընդունել ոչ թե ձեռնարկության ֆոնդերն առհասարակ, այլ նրա ակտիվ ֆոնդերի (կամ դրանց առանձին մասերի շուկայական արժեքը՝ կորելացված մնացած մասերի հետ) շուկայական արժեքը, իսկ մնացած ֆոնդերի արժեքը որոշել դրանից կախված որոշակի ֆունկցիաների միջոցով (որի մշակման ժամանակ հաշվի է առնվում ֆոնդերի միջև եղած հարաբերակցությունը, կարևորությունը, ճյուղային պարկանելությունը, ձեռքբերման հնարավորությունները և այլն):

3. Ինչ վերաբերում է պետության համար հույժ կարևոր և ռազմավարական նշանակություն ունեցող արդյունաբերական ձեռնարկություններին, ապա նախ անհրաժեշտ է որոշել, թե դրանցից որոնք են հարմար լիազորագրային կառավարման հանձնելը (մեր կարծիքով՝ էներգետիկ արդյունաբերությունը, լեռնահանքային արդյունաբերությունը, արդյունահանող արդյունաբերության որոշ օբյեկտները և այլն), դրանց համար (եթե, իհարկե, դա զարգացման միտում ունի) կազմել գործարարության ծրագրեր, որտեղ հիմնական ուշադրությունը պետք է սևեռվի անհրաժեշտ ներդրումների ծավալի և այդ ծավալն ապահովող բյուջեի մասնավորեցումից գոյացած միջոցների օգտագործման և վարկային համապարասխան ռեսուրսների ապահովման հնարավորությունների վրա: Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական ձեռնարկություններին առհասարակ, ապա դրանց մասնավորեցման նպատակահարմարությունը որոշելիս հարկավոր է ելնել արդյունաբերության և տնտեսության զարգացման նախարարության ու պոտենցիալ գնորդների կողմից ներկայացված գործարարական ծրագրերի մանրակրկիտ ու մասնագիտական վերլուծու-

թյունից, որից հետո պետական գույքի կառավարման վարչությունը, բոլոր դեպքերում, պետք է առաջնությունը տա այն ծրագրին, որտեղ ըստ հաջորդականության առավել գերակայություն ունեն հետևյալ միջոցառումները (պահանջները)։

- ձեռնարկության հեռանկարային զարգացման միտումներն ու ուղղությունները,
- ձեռնարկության կողմից նախկինում թողարկված արտադրանքի տեսականին ու անվանացանկը, ինչպես նաև աշխատողների ներգրավման նախկին մակարդակին մոտ մակարդակի ապահովում,
- ձեռնարկության կողմից պետական բյուջե, ըստ հետագա տարիների, կարարվող համեմատական դիսկոնտավորված առավել մեծ մուտքերը՝ ըստ նվազման հաջորդականության։ Ընդ որում, ձեռնարկության կողմից պետական բյուջե կարարվող հատկացումները և դրա հիման վրա ձեռնարկության մասնավորեցման նպատակահարմարությունը որոշելիս անհրաժեշտ է ելնել հետևյալ փոխառնչությունից.

$$R_{UV} \geq R_{U\eta}$$

$$R_{UV} = \sum_{i=1}^t R_{UV_i} = (r_t + 1)Q_q + \sum_{i=1}^t N_t$$

$$R_{U\eta} = \sum_{i=1}^t Z_q - \sum_{i=1}^t (r_{\eta} + 1)I_k$$

Այսինքն՝ համեմատում ենք ձեռնարկության կողմից սպասվող՝ պետական բյուջե կարարվելիք տարեկան (R_U) մուտքերը (մասնավորեցման (R_{UV}) և չմասնավորեցման ($R_{U\eta}$) դեպքում)։ Մասնավորեցման դեպքում փվյալ ընկերության կողմից ապահովվող բյուջեային եկամուտները (R_{UV}) հավասար են մասնավորեցման վաճառքի գնի (Q_q) և տարեկան հաշվարկային տոկոսի (r_t) արտադրյալի $Q_q r_t$ և այդ ընկերությունից սպասվող տարեկան հարկերի $\sum_{i=1}^t N_t$ գումարին, իսկ չմասնավորեցման դեպքում՝ բյուջեային եկամուտները ($R_{U\eta}$) հավասար են այդ ընկերության գույք շահույթի $\sum_{i=1}^t Z_q$ գումարի և կարարվելիք ներդրումների $\sum_{i=1}^t I_k$ ու դիսկոնտային հաշվարկային տոկոսի (r_{η}) արտադրյալի $\sum_{i=1}^t (r_{\eta} + 1)I_k$ տարբերությանը։

Եթե նման դիրքորոշմամբ քննարկենք մասնավորեցումը ՀՀ-ում, կհամոզվենք, որ ըստ սեփականության ձևերի բավականին էական կառուցվածքային փոփոխություններ կկատարվեն արդյունաբերության մեջ՝ դրանք հասցնելով օպտիմալ այն մակարդակին, ինչը գոյություն ունի այսօր մասնավորեցման բնագավառում բավականին հեռու գնացող և մեծ հաջողությունների հասած երկրներում:

Ամփոփելով, անհրաժեշտ է ավելացնել, որ նոր շուկայական հարաբերությունների ձևավորման անցումային փուլում հանրապետության փնտեսության բարեփոխումները չպետք է սահմանափակվեն միայն գործող ձեռնարկությունների վերակառուցմամբ: Հանրապետության փնտեսական և սոցիալական զարգացման համար կարևոր է նաև նոր, հարկապես «փոքր» ու «միջին» ձեռնարկությունների և շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծումը և դրանց ֆինանսավորումը ինչպես հայրենական, այնպես էլ օտարերկրյա ներդրողների կողմից:

3.2. Հարկումը արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման լծակների համակարգում

Հարկումը համաշխարհային պրակտիկայում հանդիպող՝ ժողովրդական փնտեսության վարման առավել բարդ ու հավաքական հիմնախնդիրներից մեկն է: Իսկ հարկային քաղաքականությանը, փնտեսության մեջ հարկատուների և նրանց՝ հարկման ենթակա եկամուտների ուղղման, հարկատեսակների և այլ պարտադիր վճարումների, դրանց դրույքաչափերի սահմանման ու այդ գործընթացների միջև եղած ուղղակի և հակադարձ, ներքին ու արտաքին կապերի համակարգ է:

Յուրաքանչյուր պետության հարկային քաղաքականությունը բխում է նրանում խրախուսվող փնտեսական և առավել ևս՝ արդյունաբերական քաղաքականությունից:

Հայաստանի Հանրապետությունում ևս իրականացվող բարեփոխումների պրակտիկայում հարկումն առավել բարդ ու հակասական հիմնախնդիրներից մեկն է: ՀՀ տարածքում գործող հարկային օրենսդրության ձևավորումը ունի շար կարճ պատմություն: Նրա սկիզբը դրվեց 1992թ., երբ մշակվեցին և ընդունվեցին

հարկային մի շարք օրենքներ և օրենսդրական ակտեր: Սկսած 1993թ-ից, հանրապետությունում ձեռնարկվել են մի շարք միջոցառումներ՝ հարկման բազայի ընդլայնման ուղղությամբ: Այդ միջոցառումներից են բազմաթիվ արտոնությունների վերացումը՝ կապված ավելացված արժեքի հարկի, քաղաքացիներին եկամտահարկից և ձեռնարկություններին շահութահարկից ազատման, մաքսային դրույքների ճշգրտման և ներմուծման ու համապատասխան հայրենական արտադրանքի վրա անվանական դրույքաչափերի հավասարեցման հաշվին ակցիզային դրույքաչափերի կառուցվածքի պարզեցման հետ:

Երկրի կյանքում (այդ թվում՝ նաև Կոմունիստական հարաբերությունների բնագավառում) տեղի ունեցող փոփոխությունների և տեղաշարժերի ընթացքում պահանջվում էր համապատասխան փոփոխություններ իրականացնել նաև գործող հարկային օրենսդրության մեջ: Այդ իմաստով, պարբերաբար փոփոխություններ են կատարվել ընդունված օրենքներում, ընդունվել են ՆՏ կառավարության բազմաթիվ որոշումներ:

1997թ. շրջադարձային եղավ հարկային բարեփոխումների համար: Նոր հարկային համակարգի ձևավորման քայլ հանդիսացավ 1997 թվականին ՆՏ հարկային օրենսդրության մեջ կատարված նոր փոփոխությունները: Այսպես, 1997-1998թթ. ընթացքում ընդունվեցին «Հարկերի մասին», «Ակցիզային հարկի մասին», «Ավելացված արժեքի հարկի մասին», «Շահութահարկի մասին», «Գույքահարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին», ինչպես նաև «Հաստատագրված վճարումների մասին» Հայաստանի Հանրապետության նոր օրենքները, որոնք սկզբունքորեն նոր հարթության վրա տեղափոխեցին հարկային համակարգի հիմնարար սկզբունքների փաթեթը, հարկային մարմինների և հարկատուների հարաբերությունների կարգավորումը, հարկ վճարողի իրավունքներն ու պարտավորությունները, հարկային օրենսդրությունը խախտելու համար պատասխանատվությունը, հարկային արտոնությունները: 2000թ. հուլիսի 1-ից ուժի մեջ է մտել «Պարզեցված հարկի մասին» ՆՏ օրենքը, որի ընդունման հիմնական նպատակը փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումն է և հարկային մեխանիզմների պարզեցման միջոցով Կոմունիստական սովետական միության մակարդակի կրճատումը:

Ներկայումս Հայաստանում գործում են նաև իրավաբանական և այլ ծառայությունների դիմաց գանձվող պետական փութքեր, բնապահպանական և բնօգտագործման վճարներ, ինչպես նաև մաքսափութքեր՝ արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների համար: Նշված հարկերը և փութքերը վճարվում են Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջե, համայնքային բյուջեներ, ինչպես նաև օրենքով սահմանված դեպքերում՝ արտաբյուջեային ֆոնդեր: Նշենք, որ առանձին հարկի կարգավիճակ դեռևս չունեն պարտադիր սոցիալական ապահովագրության վճարները և ճանապարհային հարկը:

Հարկային համակարգերը կարելի է պայմանականորեն փարբերակել՝ ըստ ուղղակի և անուղղակի հարկերի՝ հարկային համակարգում ունեցած դերի: Այսպես, հարկման «ամերիկյան» մոդելը բնութագրվում է ուղղակի հարկերի արտահայտված գերակշռմամբ, այն դեպքում, երբ եվրոպական հարկային կարգավորման համակարգերը հաճախ կոդմնորոշված են անուղղակի հարկերի ակտիվ կիրառմամբ: Հարկային մեխանիզմների վերլուծությունը ցույց է փայլիս, որ այս կամ այն ուղղվածությամբ մոդելի ընտրությունը որոշվում է ինչպես փնտեսական համակարգի առանձնահատկություններով, այնպես էլ անցկացվող պետական փնտեսական և մասնավորապես՝ արդյունաբերական քաղաքականության ակտիվությամբ: Այսպես, նույնիսկ «եվրոպական պահպանողականության» շրջանակներում կարելի է առանձնացնել մի շարք երկրներ (օրինակ, Նիդերլանդները⁷²), որոնք ակտիվորեն կիրառում են ուղղակի հարկման փարբերը: Մյուս կողմից, եվրոպական համակարգերի ինտենսիվ ինտեգրացման հետ միասին⁷³, ներկայումս ակտիվորեն մշակվում և ներդրվում են հարկման միջազգային նորմեր: Ակնհայտ է դառնում անուղղակի հարկման, որպես պետական եկամուտների ձևավորման առավել արդյունավետ լծակի և փնտեսության պետական կարգավորման

⁷² Князев В. Г., Черник Д. Г. Налоговые системы зарубежных стран, М., ЮНИТИ, 1997, стр.128-136.

⁷³ Kopits G. Tax Harmonization in European Community: policy issues and analysis Washington, D.C.: International Monetary Fund, 1992., Европейское Сообщество, Ваш сосед, Люксембург: Офис официальных публикаций Европейского Сообщества, 1992.

հիմնական փարք հանդիսացող ուղղակի հարկման միջև օպտիմալ փարբերակի ընտրության անհրաժեշտությունը: Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ, ընդհանուր առմամբ, զարգացած երկրներում ուղղակի հարկերի դերը զգալիորեն բարձր է: Այսպես, 1987թ. դրությամբ այն կազմում է ԱՄՆ-ում՝ 91,1, Ճապոնիայում՝ 71,2, Անգլիայում՝ 54,3, ԳՖՀ-ում՝ 44,1 %⁷⁴:

Ճիշտ է, յուրաքանչյուր երկրի հարկային քաղաքականության զարգացումը ընթանում է երկրին բնորոշ առանձնահատկություններով, սակայն կան որոշ օրինաչափություններ: Այսպես, ինչպես երևում է աղյուսակ 3.4-ից, ներկայումս զարգացած երկրների հարկային համակարգում գերակշռող են ուղղակի հարկերը, իսկ զարգացող երկրներում՝ անուղղակի հարկերը: Այս փեսանկյունից

Աղյուսակ 3.4⁷⁵

**Գանձվող հարկերի փեսակարար կշիռը ՆԱ-ի նկատմամբ
2000թ.**

Երկրներ	Հարկերը ՆԱ-ի նկատմամբ, %-ներով		Այդ թվում՝			
			Ուղղակի հարկեր		Անուղղակի հարկեր	
	2000թ.	1997/98թ. միջինը				
Հայաստան	24.5	17.2	11.6	47.3	12.9	52.7
ՌԴ	28.7	28.7	18.2	63.0	10.5	37.0
Լիտվա	30.4	30.4	17.8	58.5	12.6	41.5
Լատվիա	33.8	33.0	20.4	60.0	13.4	40.0
Էստոնիա	36.1	36.8	22.0	62.9	14.1	37.1
Գերմանիա	37.4	37.4	26.1	69.9	11.3	30.0
Ֆրանսիա	43.2	42.2	32.0	75.8	11.2	24.2
Շվեդիա	55.9	53.2	44.9	80.1	11.0	19.9
ԱՄՆ	28.5	27.7	24.2	84.9	4.3	15.1

⁷⁴ Черник Д. Г. Налоги, Москва, 1996, стр. 50.

⁷⁵ Instrumental Financial Statistics, January 2001, International Monetary Fund, p.19.

Նայաստանի հարկային համակարգը կարելի է բնութագրել որպես համակարգ, որում հիմնական դերը պատկանում է անուղղակի հարկերին, այսինքն՝ ՆՏ-ում հարկերն առավել ֆիսկալ բնույթ ունեն։ Ինչ վերաբերում է եկամուտների տեսակական կարգավորման ու բաշխման դերակատարին՝ ուղղակի հարկերին, ապա ՆՏ-ում դա մնացած հարկերի նկատմամբ ամենաթույլն է։ Բացի այդ, ինչպես երևում է աղյուսակ 3.4-ից, ՆՏ-ում, սկսած 1994 թվականից, նկատվում է ուղղակի հարկերի տեսակարար կշռի ընդհանուր նվազման միտում՝ անուղղակի հարկերի և փոքրերի միաժամանակյա բարձրացմամբ։ Սակայն անուղղակի հարկերը մեծացնում են սպառողների հարկային բեռը, որն առանց այդ էլ անհամեմատ բարձր է սպառողական նվազագույն զամբյուղը չգերազանցող իրական եկամուտներ ունեցող բնակչության հիմնական զանգվածի համար։

Աղյուսակ 3.5

ՆՏ պետական բյուջեի հարկային եկամուտների կառուցվածքի դինամիկան (տոկոսներով)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Եկամուտներ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ավելացված արժեքի հարկ	-	32.5	19.8	16.7	18.0	21.6	30.3	36.1	35.8	38.8	41.1
Ակցիզային հարկ	-	7.0	4.6	2.9	2.5	11.4	14.5	12.0	11.6	15.2	16.0
Շահութահարկ	11.2	32.4	18.4	36.4	25.3	16.9	14.2	7.5	11.3	11.8	8.4
Եկամտահարկ	15.3	11.4	6.3	7.8	7.2	9.0	11.6	8.2	8.9	7.8	5.8
Ոչ հարկային եկամուտներ	33.9	11.1	48.4	22.7	19.1	19.8	7.3	8.2	8.7	6.4	7.2
Պաշտոնական տրանսֆերտներ	-	-	-	8.3	20.3	9.9	11.2	12.2	7.4	4.9	4.8
Այլ եկամուտներ	39.6	5.6	2.5	5.2	7.6	11.4	10.9	15.8	-	24.8	16.7

Աղբյուրը՝ ՆՏ ազգային վիճակագրական ծառայություն։

Այսպեղ հիշարական արժանի է դասական փնտրասագիտության ներկայացուցիչներից մեկի՝ Պ. Նոլբախի դիտողությունը. «Ուրպեսզի ժողովուրդը կարողանա իր թագավորին հարկեր վճարել, թագավորը նրանց պետք է հնարավորություն տա հարստություն ձեռք բերել և ապրել լիության մեջ: Ոչ մի կառավարություն հարուստ լինել չի կարող, քանի դեռ նրա հպարակները գոյարևում են աղքատության մեջ: Հպարակները աղքատ են լինելու և գրկված աշխատելու խթաններից այնքան ժամանակ, քանի դեռ ղեկավարները արգելելու են նրանց նախաձեռնությունները կամ, որպես պարիժ, նրանց աշխատանքի արդյունքներից գանձելու են անարդար ու չափազանց մեծ հարկեր»⁷⁶: Ինչպես երևում է աղյուսակ 3,5-ից, հարկային եկամուտների կազմում մինչև 1995թ. հիմնականում մեծ տեսակարար կշիռ ունի շահութահարկը՝ պայմանավորված մի շարք պարզառենքով: Նախ և առաջ, պետք է նշել, որ արժեգրկման բարձր փոփոխական պայմաններում բացակայում էին առկա արտադրության միջոցների վերագնահատման հնարավորությունները, որի արդյունքում փնտրասավարող սուբյեկտներից գանձվող շահութահարկը էապես փարքերվում էր դրա փնտրական նշանակությունից (առաքելությունից), հարկման բազան չէր համընկնում փնտրասավարող սուբյեկտների գործունեության արդյունքում սրացվող իրական շահույթին: Պարարասարի արտադրանքի իրացման և դրա արտադրության համար օգտագործված միջոցների գնման պահի միջև եղած մեծ ժամանակային փարքերությունների հետևանքով վերջիններիս հաշվեկշռային արժեքները մեծապես փարքերվում էին դրանց իրական շուկայական արժեքներից, և շահութահարկը վճարվում էր իրականում գոյություն չունեցող շահույթներից՝ հաճախ այն պայմաններում, երբ արտադրանքի իրացումից սրացված հասույթը չէր բավարարում օգտագործված միջոցների (այդ թվում՝ հիմնական) ձեռքբերման և արտադրության հաջորդ փուլը նախքին ծավալներով կազմակերպելու համար: Այդ պայմաններում շահութահարկը ոչ թե մասհանվում էր նոր ստեղծված արժեքից, այլ մասամբ նաև դառնում էր փնտրասավարող սուբյեկտների գույքի փոխանցում պետությանը:

⁷⁶ Гольбах П.А. Избранные произведения. В 2-х т. — М.: Изд-во соц-экон. литература, 1963, т. 2, стр. 391-392.

Տայասրանի պետական բյուջեի հարկային բոլոր մուտքերում վերջին տարիներին շահութահարկի տեսակարար կշռի նվազման միտումը բացատրվում է այլ մուտքերի մեծացմամբ, առաջին հերթին՝ անուղղակի հարկերի և փոփոքների, իսկ 1998թ. շահութահարկի կտրուկ նվազումը կապված է «Շահութահարկի մասին» ՏՏ նոր օրենքի ուժի մեջ մտնելու հետ, համաձայն որի՝ նկատելիորեն նեղացել է շահութահարկի հաշվարկման բազան: Ակնհայտ է, որ խթանող ազդեցության տեսանկյունից, շահութահարկի դրույքաչափի իջեցումը հանդիսանում է դրական տեղաշարժ վարվող հարկային քաղաքականությունում, սակայն վերը նշվածը կրում է հարկային բեռի ընդհանուր նվազման բնույթ և իր մեջ չի պարունակում ուղղորդված ազդեցություն: Դա նշանակում է, որ սկնհայտորեն թերօգտագործվում են նշված հարկի կարգավորող հնարավորությունները:

Մինչև «Ամորփիզացիայի հարկացումների նորմաների սահմանման մասին» ՏՏ կառավարության 1997թ. հունիսի 18-ի թիվ 187 որոշման ընդունումը, ամորփիզացիոն հարկացումների կարգը հենվում էր նախկին ԽՍՀՄ օրենսդրության վրա, որով նախատեսված էին ավելի քան 1000 տեսակ ամորփիզացիոն նորմեր: Նշված որոշման համաձայն՝ ՏՏ տնտեսավարող բոլոր սուբյեկտների համար հաստատվեցին ամորփիզացիոն հարկացումների ընդհանուր նորմեր, որոնք նախկինում գործողների համեմատ բնութագրվում էին ավելի մեծ դրույքաչափերով: Այսպիսով, դրվեցին ամորփիզացիոն հարկացումների մեխանիզմի պարզեցման հիմքերը, սակայն ընտրության ազատության տեսանկյունից տվյալ մեխանիզմը որևէ փոփոխություն չմտցրեց գործող կարգում: Ինչպես և նախկինում, հաստատված միասնական նորմերից շեղում չէր թույլատրվում:

Ամորփիզացիոն հարկացումների վերաբերյալ «Շահութահարկի մասին» ՏՏ օրենքի (27.11.1997թ.) դրույքաչափերը կարելի է գնահատել որպես առաջին քայլ ընտրության մեխանիզմի ազատականացման ուղղությամբ, քանի որ հիմնական միջոցների ամորփիզացիոն մասհանումների համար օրենքով նախատեսվեցին ընդամենը հիմնական միջոցների հինգ խոշորացված խմբեր՝

դրանց համար սահմանելով ամորփիզացիայի որոշակի նվազագույն ժամկետներ⁷⁷:

Ամորփիզացիոն հարկացումների փվյալ համակարգը հաճախ չի դառնում փնտեսական ամորփիզացիայի՝ ձեռնարկությունների և սարքավորումների արժեքի նվազեցման և օրենքով թույլատրելի մասհանման միջև իրական բավարար կապի արտահայտություն: Արդյունքում որոշակի կարեգորիայի ներդրումները հարկվում են առավել ցածր հարկադրույքներով, քան մյուսները:

Շար փնտեսագեյներ այս երևույթը դիպում են որպես որոշակի խմբի կողմից հափուկ շարժառիթներ հեփապնդող աղավաղում: Շարերը պնդում են, որ այդ ռեժիմը միփումնավոր է մփցվել՝ որոշ ճյուղերին աջակցելու համար, որոնք այս կամ այն պարճառով քիչ կինվեսփավորվեն, քան պահանջում է հասարակությունը: Այս փեսանկյունից շահութահարկը պեփք է դիփարկվի որպես ԱԶ գործիք: Այնպես որ, շահութահարկը պեփք է օգփագործվի ոչ միայն պեփական եկամուփները համալրելու համար, այլ նաև փնտեսական գործունեության վրա ագդեցություն ունենալու համար: Այնպես որ, հարկային քաղաքականությունը, ի դեմս շահութահարկի, ներդրումները պեփք է բաշխի այնփեղ, որփեղ դա չի կարող այլ կերպ կափարվել:

Հարկվող շահույթը որոշելու նպափակով հարկափուն իր հայեցողությամբ կարող է ընփրել հիմնական միջոցների ամորփիզացիոն այլ ժամկետ, սակայն փվյալ խմբի համար նշված ժամկետներից ոչ պակաս: Ակնհայտ է, որ վերը նշված մեխանիզմը փնտեսավարող սուբյեկտներին ագափության հնարավորություն է փալիս միայն ամորփիզացիոն ֆոնդերի ձևավորման փեմպերի դանդաղեցման ուղղությամբ:

Ճիշտ է, այսօր շահութահարկը որոշ դրական դեր խաղում է փնտեսության աշխուժացման գործընթացում, սակայն դրա դերն սկնհայտ կդառնա հարկապես փնտեսության արտահանման բնագավառում, եթե հարկային վարկի ձևով որոշակի արփոնություն փրվի փոքր և միջին ձեռնարկություններին՝ արտահանել իրենց արփադրանքը (գեղչված շահութահարկի պայմաններում,

⁷⁷ Տես՝ Ա.Ա.Արշակյան, Ա.Ծ. Եղիագարյան, «ՀՀ հարկային համակարգի բնութագրիչները և գարգացման միփումները», Տեղեկափվական փեխնոլոգիաներ և կառավարում: Հողվածների ժողովածու, թիվ 2, 2000 թ.:

ասենք, առաջին 2-3 տարվա կտրվածքով), ամրապնդվել համաշխարհային շուկայի որևէ խորշում և համեմատաբար ցածր գներով այնպեղ դառնալ մրցունակ: Բացի այդ, պետությունը պետք է աջակցի նման «վարկավորումով» ձեռնարկություններին՝ հանրապետություն ներգրավել արտաթույլի և ավելի մեծ շահույթ ստանալ՝ մեծացնելով շահութահարկման բազան, մեծացնել նաև բյուջեի եկամուտները:

1994թ. ապրիլի 27-ից ՏՏ-ում գործում է փարեկան հողային հարկի մասին օրենքը: Հողի հարկման էական թերություններից է դրա արժեքի գնահատման հին, խորհրդային համակարգը, որը բնականաբար չի համընկնում ներկա շուկայական արժեքին: Հասկանալի է, որ շար դժվար է հողային կադաստրի հիմքում դնել դրա շուկայական գինը, որովհետև առ այսօր իրականացվել է հողի շար սահմանափակ քանակի վաճառք: Այնուամենայնիվ, հողի վաճառքի մասին ՏՏ պետական եկամուտների նախարարության կողմից հավաքված տեղեկատվությունը վկայում է, որ վաճառված հողերի գինն ավելի բարձր է, քան դրա կադաստրային արժեքը:

Հայաստանում մեծ չէ եկամտահարկի տեսակարար կշիռը (2001թ. պետական բյուջեի եկամուտներում եկամտահարկի կշիռը կազմել է 5.8%): Այն զգալիորեն քիչ է, քան զարգացած շուկայական տնտեսությամբ երկրներում: Եկամտահարկի համեմատաբար ոչ մեծ դերը Հայաստանում արտացոլում է բնակչության ցածր կենսամակարդակը, ինչպես նաև նրա եկամուտների մասը կազմող աշխատավարձի կշռի նվազումը, որը հարկման տեսանկյունից դժվարություն չի ներկայացնում:

Աշխատավարձի վճարման ոլորտում պետական քաղաքականությունը, որը անցումային տնտեսության պահանջներին համապատասխան կողմնորոշված է սպառման զապմանը, հանգեցրել է օրենսդրորեն սահմանված նվազագույն աշխատավարձի «սառեցմանը», ինչը վերջին հաշվով, առաջ է բերել «անտարբերության» երևույթ աշխատանքի և աշխատավարձի նկատմամբ: Այսպիսով, որպես ժառանգություն մնացած՝ եկամտահարկի գանձման սկզբունքների այս առանձնահատկությունը ինքնըստինքյան որոշում է վերջինիս կարգավորման գործառույթի կիրառման ոլորտի սահմանափակվածությունը: Ելնելով հարկման օբյեկտների նվազեցման և որոշ հարկման սուբյեկտների հարկային արտոնություններ տրամադրելու գաղափարից, կարելի է հիմնա-

վորել այն ենթադրությունը, ըստ որի՝ անձնական եկամտի որոշ տեսակներ հարկումից ազատելու ուղղությամբ կատարվող միջոցառումները կարող են հանգեցնել խնայողությունների զգալի ավելացման և նպաստել դրանք ներդրումային տեսքով օգտագործելուն: Դա հնարավորություն կրա:

- եկամուտների օգտագործման համար ապահովել լայն դաշտ, որի շրջանակների փոփոխությունը կարող է իրականացվել օրենսդրորեն,
- առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ձեռքբերումը հարկումից ազատելը կնպաստի եկամտահարկի գործառնություններից բխող պարտականությունները համեմատաբար ապահով սպառողների վրա «տեղափոխելուն»,
- տեղի կունենա, այսպես կոչված, «ավելորդ ձեռքբերումներին» հարկացվող միջոցների արտահոսք դեպի արտադրական ոլորտ,
- վերոհիշյալների իրականացման պայմաններում տեղի կունենա կապիտալի հոսք դեպի լայն սպառման առարկաների արտադրության ոլորտ, ինչի շնորհիվ էլ չի խախտվի սոցիալական հավասարակշռության ձգվելու սկզբունքը:

Պետք է կարևորել մի հանգամանք ևս. արժեզրկման բարձր տեմպերի պայմաններում եկամտահարկով չհարկվող եկամտի նվազագույն շեմը կորցրել է իր տնտեսական նշանակությունը և ֆիզիկական անձինք եկամտահարկ են վճարում երբեմն նաև այն եկամուտներից, որոնք անհրաժեշտ են նվազագույն կենսաապահովման համար:

Գույքահարկը, որի տեսակարար կշիռը համեմատաբար փոքր է պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման մեջ (2001թ. պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում գույքահարկի կշիռը կազմել է 0,1%), փոխարինել է պետական ձեռնարկությունների հիմնական ֆոնդերից, շինություններից ու փրանսպորտային միջոցներից հարկերին: Ձեռնարկությունից գույքահարկը կարող է դիտվել որպես նվազագույն հարկի տարատեսակ, քանի որ այն մոծվում է անկախ նրանից՝ ունի ձեռնարկությունը շահույթ, թե՛ ոչ: Ձեռնարկության ակտիվից գանձվող նվազագույն հարկն ունի որոշակի տնտեսագիտական հիմնավորում, որի էությունը նրանում է, որ ձեռնարկության եկամուտը ինչ-որ ձևով պետք է կախված լինի նրա ակտիվներից: Սակայն գործնականում այդ հարկը

անցումային շրջանում կարող է դառնալ ծանր բեռ ձեռնարկությունների համար, դանդաղեցնել նրանց ակտիվ հիմնական ֆոնդերի նորացման գործընթացը և առաջացնել լուրջ փոքրագույն վնասներ: Դրա փոխարեն կարելի է հարկել անշարժ գույքը, որը հնարավորություն կտա ավելի արդյունավետ օգտագործել մասնավորեցված պետական գույքը: Այդ հարկային մեխանիզմի փորձարկումները նրանում է, որ ոչ շահութաբեր արտադրության դեպքում ձեռնարկության սեփականատերերը ձեռնարկության ֆինանսական վիճակը բարելավելու համար պետք է իրականացնեն լրացուցիչ ներդրումներ (սեփական կամ վարկային) կամ ստիպված վաճառեն այն: Այդպիսի մեխանիզմի կիրառումը հարկապես կարևոր է այնպիսի մասնավորեցված պետական ձեռնարկությունների գործունեության ակտիվացման համար, որոնց փաստացի շահութաբերությունը չի գերազանցում նրանց փոփոխության փակ գումարի շենքերի և շինությունների իրական շուկայական գնի 1%-ը: Ի դեպ, այդ շենքերից և շինություններից շարժերն ընդհանրապես չեն գործում:

Արտադրական, աշխատանքային ու ներդրումային գործունեությունից եկամուտների հարկման հիմնական ծանրությունը գույքային և ռենտային հարկերի ոլորտը փոխափոխելու դեպքում, ակնհայտ է, որ թեև դրանց աղբյուրը նորից մնում է ձեռնարկությունների շահույթը, սակայն համարյա վերանում է այն թաքցնելու իմաստը, որն էլ կնպաստի արտադրության ծախսերի նվազեցմանը՝ ռեսուրսների արդյունավետ ու խնայողաբար օգտագործման ճանապարհով, որն էլ իր հերթին ենթադրում է արտադրանքի մրցունակության բարձրացում: Փաստորեն հարկերի գանձումը հարստության այն մասից, որը փրկվել է բնության կողմից և ոչ թե ստեղծվել է մարդկային աշխատանքի արդյունքում, լրացուցիչ խթան կհանդիսանա ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունների առավել լրիվ օգտագործման համար:

Անուղղակի հարկերից Նայաստանում վճռորոշ դեր է խաղում ԱԱՀ-ն, քանի որ դա համարյա բացառում է հարկախուսափումը: ԱԱՀ-ի կիրառումը պետք է հիմնված լինի արտադրության բոլոր փուլերում կուրակման ծավալներին աճ հաղորդելու, արտահանմանը և գների փոփոխությանը նպաստելու սկզբունքի վրա: Սակայն ԱԱՀ-ը պետք է սոսկ չդիվի որպես պետական բյուջեում եկամտի մուրազգրման աղբյուր, ինչպես դա կատարվում է ՌՏ-ում,

քանի որ այսպեղ բոլոր ապրանքատեսակներն էլ հարկվում են միևնույն հարկադրությով, և ԱԱՀ-ն դառնում է գործիք միայն ՏՆԱ-ն հաշվելու համար:

ԱԱՀ-ում, չնայած դրա այդքան «գեղեցիկ ու խելացի» անվանմանը, չկա ոչ մի խորը փնտեսագիտական իմաստ: Դա, մեր կարծիքով, պարզապես փեխնիկական հնարք է հարկային քաղաքականության մեջ, որը հնարավորություն է տալիս հեշտությամբ աջակցելու արտահանմանը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև ներմուծման առանձին ձևերին, հատկապես հումքի և վառելիքի⁷⁸: Այն պարզապես հարմար է այնպիսի երկրների համար, որոնք արտահանում են փեխնիկապես բարդ, գիտատար և աշխատատար արտադրանք, իսկ ներմուծում են աշխատանքի առարկաներ (օրինակ, Ճապոնիան, Գերմանիան և այլ երկրները): Արտահանումը ազատելով ԱԱՀ-ից՝ այդ երկրները համաշխարհային շուկայում բարձրացնում են իրենց արտադրանքի մրցունակությունը, իսկ ազատելով աշխատանքի առարկան ԱԱՀ-ի մուծումից՝ բարձրացնում են գնողունակությունը ներքին շուկայում:

Թեկուզ ԱԱՀ-ը դեռևս չի նպաստում արտադրության խթանմանը, այնուամենայնիվ, այսօր համարվում է բյուջեի համալրման դրոշակակիրը: Եթե 1998թ-ին ԱԱՀ-ն ձևավորել է բյուջեի հարկային մուտքերի 40,8%-ը, ապա 2000թ.՝ 47,0%, որը զգալիորեն գերազանցում է եվրոպական համագործակցության երկրների համանման ցուցանիշները, հետևաբար նաև՝ համապատասխան ցուցանիշները ԱՄՆ-ում, որտեղ անուղղակի հարկերն ավելի քիչ դեր են խաղում: ԱԱՀ դրույքաչափը Նայաստանում 20% է, որը բարձր է, քան եվրոպական համագործակցության երկրների գերակշռող մասում: Նշված երկրներում ԱԱՀ-ի 20 %-ից ավելի դրույքաչափը (օրինակ, 25%) տարածվում է սովորաբար պերճանքի առարկաների վրա: ԱԱՀ-ի դրույքաչափը Նայաստանում գերազանցում է նաև այլ զարգացած երկրների համանման դրույքաչափերը, օրինակ, ԱՄՆ-ում գործող վաճառքից հարկի դրույքաչափերը, որոնք տարբեր նահանգներում տարանվում են 3-8,35%-ի սահմաններում կամ ԱԱՀ-ի դրույքաչափը Ճապոնիայում, որտեղ այն կազմում է 3%):

⁷⁸ В.И. Белов. „Давайте разберемся, или порождение Российской налоговой системы“ // ЭКО, 6 (324), стр.92.

Աղյուսակ 3.6⁷⁹

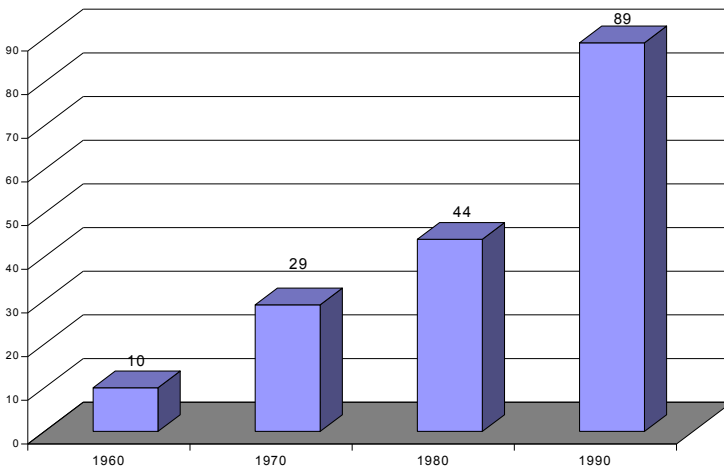
Նարկային դրույքաչափերի կառուցվածքը ըստ առանձին երկրների

Պետություններ	Շահութահարկ (%)	ԱԱՀ (կամ) վաճառքից հարկ (%)	Սոցիալական բնույթի հարկացումներ (%) աշխատավարձի ֆոնդից)
Նայասրան	15-25	20	Ընդամենը 32
Ն. Կորեա	18-30	10	-
Թայվան	15-25	5	-
Թաիլանդ	30	1.5-7	Ձեռնարկություններ՝ 1.5 Ծառայողներ՝ 1.5
Ինդոնեզիա	10-30	3-8,35	-
Սինգապուր	27	1	Ձեռնարկություններ՝ 20 Ծառայողներ՝ 20
Նոնկոնգ	16.5	-	-
Չիլի	15-35	18	Ձեռնարկություններ՝ 11.5 Ծառայողներ՝ 11.5
Թուրքիա	25	15	Ձեռնարկություններ՝ 19.5 Ծառայողներ՝ 14
ԱՄՆ	15-35	(10)	Ձեռնարկություններ՝ 7.65 Ծառայողներ՝ 7.65
Ճապոնիա	37.5	3	Ընդամենը՝ 8.2

Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հեղափոխությունները, աստիճանաբար մեծանում է նաև ԱԱՀ-ի կիրառման աշխարհագրությունը (տես՝ գծն. 3.1)⁸⁰:

⁷⁹ Աղբյուրը՝ 1966 Tax International Sumaries A Guide for Planning and Dicisions, Coopers Lybrand Global Tax Network, Editor: Georg J. Yost, John Wiley Sons, Ink., N. Y., 1996.

Մաքսատուրքերը կարելի է դասել անուղղակի հարկերի շարքը: Ելնելով, այսպես կոչված՝ միջազգային շուկայում մրցունակությունը պաշտպանելու շահերից, վերջիններս հաճախ դիտվում են որպես հարկային համակարգի ոչ ցանկալի փարր: Սակայն մենք կարծում ենք, որ դրանք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և մնում են որպես փնտեսության հարկային կարգավորման կարևորագույն լծակ: Մաքսատուրքերի հիմնական նպատակը պետք է լինի ոչ թե պետական բյուջեի եկամուտների ապահովումը (նշենք, որ միայն 1996թ. ապրիլից մինչև 1998թ. դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակաշրջանում մաքսատուրքերի փոխարար կշիռը ավելացել է 1,1%-ից մինչև 7,9%, իսկ 2000թ. կազմել է 6%), այլ հայրենական արտադրողների պաշտպանության մեխանիզմի ստեղծումը:

Գծն. 3.1. ԱԱՀ-ի փարածման դինամիկան

Նարկ է նշել, որ պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման կողմնորոշումը դեպի անուղղակի հարկերի օգտագործումը

⁸⁰ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. М., Прайм-ТАСС, 1997, стр. 119.

ստեղծում է հարկաբյուջեային կարգավորման կեղծ պարկերացում: Դեռ ավելին, դա պետության ներդրումային քաղաքականության պասիվ դերի և կիրառվող ԱՔ անկադարության վկայությունն է:

ՏՏ հարկաբյուջեային քաղաքականության բնութագրիչ առանձնահատկություններից մեկը հաստատագրված վճարումների համակարգի լայնորեն օգտագործումն է: Ներկայացնելով իրենից հարկման պարզ ձև, վերջինիս էությունը հաճախ հանգում է հարկային պարտավորությունների «նվազագույն» չափերի սահմանմանը:

Հաստատագրված վճարումների օգտագործման հիմնական նպատակը հանգում է հարկման բազայի ընդլայնմանը և փվյալ հարկատեսակով պետական բյուջեի նվազագույն եկամուտների ապահովմանը:

Պետք է նշել, որ եթե հաստատագրված վճարումները օժտված են ակտիվ հարկաբյուջեային գործառնությունով, ապա շատ սահմանափակ են դրանց կարգավորիչ հնարավորությունները: Հիմնական կարգավորիչ կողմնորոշիչ կարող է հանդիսանալ փոփոխական ակտիվության «օջախների» վերաբաշխումը:

Պարզեցված հարկը իրավաբանական անձանց համար փոխաբինում է ավելացված արժեքի հարկին (ԱԱՏ) և (կամ) շահութահարկին, իսկ անհատ ձեռնարկատերերի համար՝ ԱԱՏ-ին և (կամ) եկամտահարկին:

Պարզեցված հարկի մեխանիզմը ինչ-որ տեղ նման է ԱԱՏ-ին, քանի որ հարկի գումարի պարտադիր չափը հաշվարկվում է ամբողջ շրջանառության նկատմամբ սահմանված տոկոսադրույքներով, որից հետո կատարվում են նվազեցումներ: Եթե փոփոխականությամբ սուբյեկտը այդ նույն ժամանակահատվածում ունի փաստաթղթերով հիմնավորված ծախսեր, դրանց որոշակի տոկոսի չափով կարող է նվազեցնել իր հարկային պարտավորության մեծությունը: Տնտեսության ստրկաբանության դեմ պայքարում օրենքի դերը հերթյալն է՝ եթե սուբյեկտն անցնում է հարկման այս եղանակին, ապա այն հանգամանքը, որ ապրանքների ձեռքբերումը սովորական հարկման կարգի դեպքում պետք է պարտադիր հիմնավորված լինեի փաստաթղթերով, ինչը հաճախ բարդություններ էր ստեղծում ձեռներեցների համար, նոր օրենքով պարտադիր չէ: Այսինքն ապրանքը, անկախ ձեռքբերման աղբյուրից, պարտադիր պետք է

մուտքագրվի, և միայն ընդհանուր շրջանառությունից հաշվարկվի հարկը: Ապրանքները պետք է գրանցվեն հաշվառման գրքերում, սակայն արդեն ծախսերի փաստաթղթային հաշվառում իրականացնելու խնդիր չկա: Եթե հարկային բեռը գնահատենք, որը կարծում ենք բարձր չէ, ապա հարկերից խուսափելու գայթակղությունը մեծ չի լինի, և սովերայնությունը կարող է նվազել:

Ընդհանուր առմամբ, նոր օրենքի հետ կապված ակնկալիքները չարդարացան այն առումով, որ ՆՏ-ում պետական գրանցում ստացած մոտ 90 հազար փնտեսավարող սուբյեկտներից և անհապ ձեռնարկատերերից հարկման այս եղանակին անցան ընդամենը 1500-1600-ը: Նարկատեսակին անցնելու համար օրենքը որոշ սահմանափակումներ ունի. օրինակ, եթե կան սուբյեկտներ, որոնք հարկային պարտավորություններ ունեն, ապա նրանք հարկման այս եղանակին անցնել չեն կարող: Սահմանափակումները հստակ նշված են «Պարզեցված հարկի մասին» ՆՏ օրենքում: Այսպես, հարկման պարզեցված համակարգին անցած ձեռնարկությունների հետ խուսափում են փոխհարաբերությունների մեջ մտնել ԱԱՏ վճարող ձեռնարկությունները: Բանն այն է, որ եթե ձեռնարկությունը ապրանք է գնում հարկման պարզեցված համակարգին անցած ձեռնարկություններից (որոնք, բնական է, հարկ չեն վճարում), ապա նրանք հնարավորություն չունեն առանձնացնել և հաշվանցել փաստացի վճարված ԱԱՏ-ն, որը հաշիվ-ապրանքագրում չի առանձնացվում վաճառող ձեռնարկությունների կողմից, բայց ընդգրկվում է գնի մեջ:

Այսպիսով, Նայաստանի հարկային համակարգը բնութագրվում է նրա կողմից իրականացվող բոլոր գործառնությունների նկատմամբ հարկաբյուջեային գործառնության գերակշռմամբ: Նարկման այս առանձնահատկությունն առավելապես արտահայտվում է նրանում, որ արևմտյան երկրների համեմատությամբ հարկային մուտքերում զգալի դեր են խաղում անուղղակի հարկերը և տուրքերը, որոնք կազմում են բոլոր հարկային մուտքերի ավելի քան 60%-ը:

Ինֆլյացիայի զսպումից հետո բյուջեային հիմնախնդիրները դարձան հերկոմունիստական Նայաստանի փնտեսության կարևորագույն հիմնախնդիրները:

Չնայած այդ տարիներին պետական բյուջեի եկամուտները և պաշտոնական տրանսֆերտներն աճում էին միջին բարձր տեմպերով, պետական ծախսերի գերազանցումը եկամուտներին մնում էր

կայուն և վերարտադրվում փարեցփարի: Տարկային մուտքերի հաշվին ծախսերի ծածկումը անհրաժեշտ էր դարձնում արտաքին և ներքին շուկաներից ֆինանսական միջոցների փոխառումը, որը զգալիորեն մեծացրեց ազգային փնտրեսության խոցելիությունը:

Այսպես, 1996թ. պետական բյուջեի եկամուտները և փրանսֆերտները 1995թ. համեմատ աճեցին 4.0%-ով, 1997թ., 1996թ. համեմատ՝ 28.4%-ով, 1998թ., 1997թ. համեմատ՝ 30.8%-ով, 1999թ., 1998թ. համեմատ՝ 10.4%-ով, 2000թ. 1999թ-ի համեմատ կրճատվեցին 9.9%-ով: 2000թ. առաջին անգամ կառավարությունը իրականացրեց սեկվետոր՝ կրճատելով բյուջեի ծախսային մասը 16.7 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով: Սակայն առաջացած մեծ պակասուրդն անհնար էր ամբողջությամբ չեզոքացնել ծախսերի կրճատման հաշվին: 2001թ. 115 մլն ԱՄՆ դոլար փոխանցվեց բյուջե:

ՏՆԱ-ում պետական բյուջեի եկամուտները և պաշտոնական փրանսֆերտները կազմել են 1995թ.՝ 18.1%, 1996թ.՝ 14.9%, 1997թ.՝ 15.8%, 1998թ.՝ 17.3%, 1999թ.՝ 17.8%, 2000թ.՝ 16.7%: Տամեմատության համար ասենք, որ այդ ցուցանիշն ԱՄՆ-ում կազմում է 30%, Կանադայում՝ 31-34%, Փրանսիայում, Ավստրիայում, Դանիայում, Բելգիայում, Նիդեռլանդներում, Շվեդիայում այն գերազանցում է 40%-ը, իսկ Գերմանիայում կազմում է 37-38%⁸¹:

ՏՆԱ-ում պետական բյուջեի ծախսերը կազմել են 1995թ.՝ 24.11%, 1996թ.՝ 19.3%, 1997թ.՝ 18.4%, 1998թ.՝ 21.5%, 1999թ.՝ 23.4%, 2000թ.՝ 21.4%, իսկ ՏՆԱ-ում պետական բյուջեի պակասուրդը, համապատասխանաբար, 1995թ.՝ 6.0%, 1996թ.՝ 4.4%, 1997թ.՝ 2.2%, 1998թ.՝ 4.3%, 1999թ.՝ 4.1%, 2000թ.՝ 4.7%:

Տարկանշական է, որ պետական բյուջեն հիմնականում ձևավորվել է ներքին աղբյուրների եկամուտների հաշվին, իսկ պակասուրդի ծածկման համար արտաքին աղբյուրները մեծ դեր են խաղացել: Այսպես, պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման մեջ ներքին աղբյուրները կազմել են՝ 1997թ.՝ 88.8%, 1998թ.՝ 91.2%, 1999թ.՝ 92.6%, իսկ 2000թ.՝ 92.1%: Պետական բյուջեի պակասուրդի կառուցվածքում արտաքին աղբյուրները կազմել են՝ 1999թ.՝ 85.5%, 2000թ.՝ 42.0%:

Բյուջենային պակասուրդի վերարտադրության մեխանիզմ է եղել պլանավորվող հարկային մուտքերի չկատարումը: Ինչպես

⁸¹ Черник Д. Г. Налоги, Москва, 1996, стр. 57.

ցույց է տվել 1995-1997թթ., իսկ այնուհետև՝ 1998-2000թթ. պրակտիկան, հարկեր վճարելու նպատակով անօրենսկան գործակալների վրա քաղաքական և վարչական ճնշման ուժեղացման պարբերաբար ձեռնարկված փորձերը տվել են միայն կարճաժամկետ արդյունքներ: Պետական բյուջեի եկամուտները և պաշտոնական տրանսֆերտները 1999թ. կազմել են տարեկան պլանի 94.9%-ը, 2000թ.՝ 85,1%-ը: Պետական բյուջեի ծախսերը 1999թ. կազմել են նախատեսված տարեկան պլանի 94%-ը, իսկ 2000թ. պետական բյուջեի ծախսերի կատարումը, համաձայն մասնավորեցման միջոցները, կազմել են 82.3%:

Ճգնաժամի բնույթի սխալ ընկալումը կանխորոշում է բյուջե-տային ճգնաժամի հաղթահարմանն ուղղված սխալ գործողությունները: 1998-2001թթ. ընթացքում, ինչպես և առաջ, շեշտադրվել է հարկերի հավաքելիության բարելավումը կամ հարկային վարչարարության խստացումը, կամ հարկային համակարգի և օրենսդրության կատարելագործումը, մի խոսքով՝ հարկերի ֆիսկալ ֆունկցիայի բարձրացումը: Տվյալ հարցը եղել է իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում, այն չափանիշային է եղել միջազգային ֆինանսական ինստիտուտների ներկայացուցիչների համար Նայաստանին ԱՄՆ-ի և Նամաշխարհային բանկի փոխառություններ տրամադրելիս: Սովորաբար հարկային գործակիցը որպես ցուցանիշ հարմար է վիճակագրության և միջազգային համեմատության համար, սակայն այն չի բնութագրում հարկային բեռի ամբողջ ծանրությունը: Բարձր հարկերը, հնարավոր է, չնպաստեն տնտեսության զարգացմանը, սակայն էականը ոչ այնքան հարկերի դրույքաչափերն են, որքան այդ հարկերի գանձման մեխանիզմը: Ուստի հարկային բեռը հարմար է որոշել ՆՆԱ-ի և հարկի գումարի և դրա գանձման նպատակով կատարված ծախսերի (հարկային մարմինների պահպանման, հարկային հաշվառման և փաստաթղթավորման, հաշվետվությունների կազմման և փոխանցման) գումարից ելնելով⁸²: Ուստի պետք է հարկային բեռը նվազեցնել՝

⁸² Դեռևս 20-ական թվականներին Կ. Շմելյերը նշել է. «Հարկային ծանրությունը իրենից ներկայացնում է այն բեռը, որը պետությունը անմիջապես դնում է ժողովրդի վրա: Այդ ծանրությունը վճարումների կամ ծախսերի այն գումարն է, որը բնակչությունը կրում է հարկերի վճարման հետ: Այսպես մարում են հարկերը՝ բրուտո գումարով, այսինքն՝ ներառյալ դրանց գանձման ծախսերը: Խիստ ասած՝ «այսպես պետք է մտնեն ոչ միայն հայրերի գանձման ծախսերը,

ձգարելով թեթևացնել նրա այն մասը, որը կապված է հարկերի գանձման տեխնիկայի և ծախսերի հետ: Նարկավոր է շեշտադրումը տեղափոխել «ինչքան» հարցից «ինչպես» հարցի վրա: Բնական է, որ հարկման տեխնիկայի կադարելագործումը հեշտ գործընթաց չէ, սակայն այստեղ է հարկման հիմնախնդրի լուծման բանալին: Մրա հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ է նաև ուղղակի կազմակերպատեխնիկական որոշակի փոփոխությունների իրականացում, որոնցից կարելի է առանձնացնել հարկային մարմինների սերտ կապը վիճակագրական մարմինների, պետական ռեգիստրի, կենսաթոշակային հիմնադրամի, ուժային և ֆինանսական նախարարությունների հետ, որը նպաստի չգրանցված ձեռնարկությունների և թաքցրած հարկերի բացահայտմանը: Որպես ասվածի հիմնավորում նշենք, որ այսօրվա դրությամբ տարբեր կազմակերպությունների կողմից կատարված ընտրանքային հետազոտությունների արդյունքների վերլուծությունները վկայում են, որ մանր ու փոքր ձեռնարկությունների որոշ մասը չի հայտնաբերվում հասցեների անհամապատասխանության պատճառով: Որոշ դեպքերում, ձեռնարկության գրանցման իրավաբանական հասցեները չեն համընկնում տնօրենների բնակավայրի գրանցման իրավաբանական հասցեների հետ: Ուստի հարկավոր է օրենսդրորեն կարգ ու կանոն սահմանել, համաձայն որի՝ ձեռնարկության պետական գրանցումը իրականացվի ըստ նրա ղեկավարման մարմնի գրնվելու վայրի:

Այսօր ՏՀ իշխանությունները ոչ քիչ կազմակերպական և քաղաքական ջանքեր են գործադրել հարկերի հավաքման բարելավման նպատակով: Ընդլայնվել են հարկային ծառայության ֆունկցիաները, ձեռնարկվել են շրջանցող մանևրներ՝ ուղղված այն հարկերի դերի բարձրացմանը, որոնք տեխնիկական պատճառներով հեշտ են հավաքվել, որը գործնականում նշանակում է միայն, որ շեշտադրումը ուղղակի հարկերից տեղափոխվել է անուղղակի հարկերի վրա: Մեղմացվեց հարկերը ժամանակին չվճարելու համար կիրառվող տույժերի համակարգը, նվազեց հարկի վճարումը սահմանված ժամկետներից ուշացնելու դեպքում կիրառվող տույժերի չափը՝ նպատակ ունենալով դրանով բարելավել տնտեսավարող սուբյեկտների ֆինանսատնտեսական վիճակը: Ավելի ուշ փոփոխու-

որոնք կատարվում են հարկատուների կողմից այն բանի համար, որպեսզի վճարեն հարկերը»:

թյուն կատարվեց նաև ֆինանսական խախտումների դեպքում կիրառվող փուլանքների մեղմացման ուղղությամբ: Ուստի հարկերի գծով ապառքապարտ ձեռնարկություններին հարկավոր է հնարավորություն տալ «պայմանագիր կնքել» պետության հետ, որով ձեռնարկությունը պետք է պարտավորվի մինչև ընթացիկ տարվա վերջը մարել հարկերի ու փոկոսադրույքների գծով հիմնական պարտքերը (որոնք առկա են ընթացիկ տարվա հունվարի 1-ի դրությամբ)՝ ասենք հետևյալ պայմանների դեպքում.

- եթե ձեռնարկությունը ժամանակին է բյուջե կատարել ընթացիկ տարվա վճարումները և մինչև տարեվերջ մարում է հիմնական ապառքները, ապա պետությունը մարում է հաշվարկված բոլոր փուլերը,
- այն դեպքում, երբ ձեռնարկությունը ամբողջությամբ չի մարում ապառքներն ու փուլանքները, ապա ընթացիկ վճարումների պարտադիր կատարման դեպքում փուլերը մարվեն վճարված գումարին համապատասխան:

Մեր կարծիքով, ապառքների գանձման կարգի առաջարկված փարբերակի կիրառումը կնպաստի դրանց զգալի կրճատմանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ անցումային շրջանում հարկային համակարգի ֆիսկալ գործառնության ուժեղացումը հարկման փակուղային ճանապարհի է, քանի որ դա չի հանգեցնում երկրում հարկային ճգնաժամի հաղթահարմանը, մշտապես նեղացնում է հարկման բազան արտադրության անկման և վնասաբեր ձեռնարկությունների թվի մեծացման հետևանքով: Այդպիսի ճանապարհի անարդյունավետության մասին է վկայում նաև միջազգային փորձը, որը սկսնհայտորեն խոսում է արտադրության հետ հարկային համակարգի օրգանական փոխկապվածության օգտին: Այսպեղ է գրնվում ցանկացած հարկային համակարգի զարգացման հիմքը, որը փաստորեն կառուցվում է ապրանքների և ծառայությունների արտադրության հիման վրա: Հարկերը կապված են ապրանքների արտադրության և իրացման հետ: Պետությունը բավարար չափով զարգացման հաստատուն հիմք ունի այն դեպքում, եթե նա իրականացնում է արտադրության զարգացումը խթանող հարկային քաղաքականություն՝ օգտագործելով հարկային դրույքաչափերի և հարկման բազայի միջև ճկուն կախվածության օրինաչափությունը: Բնական է, հարկման օբյեկտի, ինչպես նաև դրույքաչափերի նվազեցման քաղաքականությունը կարճաժամկետ հատվա-

ծում անխուսափելիորեն կհանգեցնի հարկային մուրքերի կտրուկ անկման, այնինչ երկարաժամկետ փուլում կապահովի ցանկալի արդյունք:

ԱԶ արդյունավետ իրականացման համար հարկային քաղաքականությունը այնպիսին պետք է լինի, որ նպաստի տնտեսական կայուն և բարձր աճի համար բարենպաստ պայմանների ապահովմանը: Նարկային բարեփոխումների ներկա փուլում կարևորվում է ԱԱՀ-ի դրույքաչափի նվազեցումը: Դա կարող է հանդիսանալ ՆԶ առանձնահատուկ դրսևորում: Այն կնպաստի՝

- ստվերային հափվածի լեգալացմանը և հարկման դաշտ մրցնելուն,
- հարկատուների կողմից տնտեսավարման նոր պայմաններին համապատասխան՝ օրենքով սահմանված չափով հարկերը վճարելու անհրաժեշտության բարձրացմանը,
- տնտեսավարող սուբյեկտների տրամադրության տակ մնացած եկամտի մեծացմանը, որը հատուկ օրենքով, ասենք՝ հարկային վարկի ձևով, կներդրվի արտադրության մեջ՝ հետագայում մեծացնելով պետական բյուջե մուրքագրվող եկամտահարկը:

Ծիշք է, ԱԱՀ-ի դրույքաչափի իջեցումը կխորացնի առանց այն էլ լարված բյուջեփային իրավիճակը, սակայն հարկային քաղաքականության մեջ գոյություն ունեցող՝ հարկման սուբյեկտների կողմից վճարվելիք հարկերի նվազեցման երկու լծակներից (հարկման օբյեկտի նվազեցումը և հարկման դրույքաչափերի նվազեցումը) որն էլ օգտագործվի (թեկուզ երկուսի միաժամանակյա օգտագործման դեպքում էլ), միևնույն է, հետագայում կհանգեցնի նոր հարկային սուբյեկտների ավելացման (կամ՝ եղածների մեծացման), որն էլ իր հերթին կհանգեցնի պետական բյուջեի հարկային մուրքերի ավելացման: Ուստի անհրաժեշտ է գտնել և ապահովել եկամուտների այլ աղբյուր, այդ նպատակին կարող են ծառայել.

- հարկահավաքման ծախսերի կրճատումը, այն չափով, որքանով կրճատվում է հարկադրույքը,
- ստվերային հափվածի կրճատումը պետական բյուջե եկամուտների վերականգնման հաշվին: Ծիշք է, սա աստիճանական բնույթ ունի, այնուամենայնիվ բավականին «հորդա-

ռաբ» աղբյուր կարող է դառնալ պետական բյուջեն համալրելու համար:

ԱՄՆ-ի հարկման հարաբերություններում անհրաժեշտ է փոփոխություն կատարել նաև ԱՄՆ-ի վճարող հանդիսանալու համար իրացման շրջանառության նվազագույն շեմի բարձրացման ուղղությամբ: Այն զգալի դրական ազդեցություն կունենա ինչպես փոքր բիզնեսի խթանման, այնպես էլ հարկային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից: Դա հատկապես կնպաստի ներդրումային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացմանը՝ ներդրումային գործարքներն աշխուժացնելու և նոր աշխատատեղեր ստեղծելու միջոցով: Այս նպատակով պետք է ամրապնդվի նաև հարկային և մաքսային մարմինների համագործակցությունը գների թերհայտարարագրումների, թաքցվող շրջանառության, սրվերային փոխադրության բացահայտման, հարկային պարտավորությունների թաքցման դեմ պայքարում:

Նարկային համակարգի կատարելագործման և դրա կենսունակության համար վճարող նշանակություն ունի հարկային արտոնությունների իսպառ վերացումը՝ բոլոր փոխադարձորող սուբյեկտներին միևնույն մրցակցային դաշտի մեջ պահելու համար: Այդ արտոնությունների փոխարեն ֆինանսապես «հիվանդ» արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսական առողջացման գործընթացի կիրառումը կնպաստի փոխադարձորող սուբյեկտների առողջացմանը, կլուծի նաև կուրակված ապառքների նվազեցման հարցը: Այս հիմնախնդրի լուծման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է նախ և առաջ նրանով, որ ապառքների կուրակումը ստեղծում է մրցակցության համար անհավասար պայմաններ: Նարկային ապառքների կուրակումը, ըստ էության, համարժեք է ապառք կուրակող ձեռնարկությանը պետական բյուջեից վարկավորման փարեկան 55%-ի դրույքով⁸³: Ճիշտ է, հարկերի մասին ՆՏ օրենքով հարկերի ուշացման դեպքում սահմանված են տույժեր, սակայն, մեր կարծիքով, տույժի չափը բավականին բարձր է, եթե ընդունենք ուշացման ինդեքսավորումը կամ օգտագործենք դիսկոնտավո-

⁸³ Ըստ հարկերի մասին ՆՏ օրենքի 23 հոդվածի առաջին մասի՝ հարկի վճարումը սահմանված ժամկետից ուշացնելու դեպքում գանձվում է տույժ՝ փարեկան գումարից օրական 0,2%-ի չափով:

րումը: Մա ևս փնտեսությունը ստվեր մղելու մի ուղի է, քանի որ հարկատուները ապառք կուտակելով՝ համոզված են, որ մի գեղեցիկ օր դրանք դուրս կգրվեն: Այդպիսի պրակտիկա իրոք գոյություն ունի մեր հանրապետությունում: Ուստի պետությունը պետք է բոլոր հարկատուների նկատմամբ ցուցաբերի միևնույն մոտեցումը՝ այս սովորույթը արմատախիլ անելու համար: Իսկ եթե նա ցանկանա ինչ-որ հարկատուի նկատմամբ ցուցաբերել առանձնահատուկ մոտեցում, ապա լավագույն դեպքում կարող է անուղղակի փրանսֆերտները փոխարինել ուղղակի փրանսֆերտներով: Պետական բյուջեի ռեսուրսների օգտագործման փեսանկյունից ունենալով նույն ազդեցությունը, ուղղակի փրանսֆերտների կիրառումը կապահովի ինչպես հարկատուի, այնպես էլ պետության գործունեության հրապարակայնությունը և թափանցիկությունը:

Բյուջեարային եկամուտների ապահովումը հարկային համակարգի միայն մի կողմն է: Հարկային համակարգը լուծելով այդ հարցը՝ չպետք է կաթվածահար անի կուտակման և արտադրական աճի գործընթացները: Ֆինանսական քաղաքականության կայունությունը և հարկային քաղաքականությունը հաջողություն կարող են ունենալ միայն այն դեպքում, երբ վերջիններս կօգտագործվեն որպես արտադրության խթանման, այլ ոչ թե դրա մշտական կրճատման միջոց: Հարկային համակարգը անհրաժեշտ է գնահատել պետության և ձեռնարկատերերի շահերի հաշվեկշռի հիման վրա, որը թույլ կտա որոշել, թե ինչպես են լուծվում երկու միմյանց հակադիր խնդիրները՝ անհրաժեշտ միջոցների ներգրավումը պետության ծախսերը ծածկելու համար և ձեռնարկատիրական գործունեության համար պայմանների սրելծումը և աջակցումը՝ դրանով իսկ նպաստելով փնտեսական աճին: Իսկ այդ նպատակին կարող է հասցնել միայն այն խելամիտ ՀԶ-ն, որը կարող է խթանել արտադրությունը և համապատասխանաբար ավելացնել հարկվող բազան: Այդ առումով մշակվող միջոցառումները պետք է հիմնվեն հերևյալ մոտեցումների վրա.

- Մաքսային օրենսդրությունը պետք է խթանի արտահանման գործառնությունները և ամեն կերպ աջակցի ներմուծման փոխարինմանը:
- Հարկերը պետք է դառնան պետության արդյունաբերական քաղաքականության կարևորագույն գործիք:

- Անհրաժեշտ է մշակել իրական հապվածում ներդրումների խրախուսման համար արդյունավետ համակարգ:
- Անհրաժեշտ է մտնել փափուկ հարկային ռեժիմ փոքր և միջին բիզնեսի համար՝ հաշվի առնելով դրանց վիթխարի սոցիալական դերը աշխատանքային տեղեր ստեղծելու հարցում:
- Հարկային կայուն դաշտ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ՆԲ պարամետրերը հարկ եղած դեպքում ճշգրտել միայն յուրաքանչյուր փարվա բյուջեի ընտրությունից առաջ՝ հրաժարվելով ֆինանսական փարվա ընթացքում ցանկացած բնույթի հարկային փոփոխություններ կատարելու քաղաքականությունից:
- Հարկատուների շահերի պաշպանությունն ընդլայնելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել հարկային դափարաններ, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կխոչընդոտեն հարկային մարմինների մեղքով առաջացած ծախսերը հարկատուների վրա փոխադրելու արմատացած գործելակերպին և միջոցներ կձեռնարկեն անհարկի ստուգումների հեղուկացման քաղաքականությանը պարզապես վնասները փոխհատուցելու համար:

ՆԿ փոփոխության անցումային այս փուլում հարկապես կարևորվում են լայնածավալ ներդրումային քաղաքականության մշակման և իրականացման կազմակերպական հիմնահարցերը որպես ԱԲ արդյունավետ դրսևորման քաղաքական և որպես փոփոխական աճի ապահովման անհրաժեշտ գործոն:

Թեև ՆԿ-ում հարկային համակարգի առումով թեկուզ թույլ, բայց կազմավորվել է ներդրումային միջավայր, այնուամենայնիվ, այն դեռևս գրավիչ համարել չի կարելի, թեպետ ունի էժան աշխատուժ, չօգտագործվող հսկայական արտադրական կարողություններ (հարկապես մեքենաշինության մեջ), գիտարեխնիկական մեծ ներուժ, հարուստ և բավականին հզոր սփյուռք:

Այս առումով առավել կարևորվում է ներդրումների գործընթացի կանոնակարգումը:

Ներդրումների բնագավառում ՆԲ պետք է իրականացվի հետևյալ ուղղություններով՝

- խնայողությունների և կուրակումների խրախուսմանն ուղղված օրենսդրության ընդունում,

- ներդրումների բարենպաստ միջավայրի ձևավորում,
- ներդրումային ոլորտը կարգավորող իրավական դաշտի կայացում,
- վարչարարական խոչընդոտների վերացում,
- ներդրումների ներգրավման ապահովում,
- ներդրումային ծրագրերի մշակման և իրականացման աջակցում,
- ներդրումային ոլորտը կարգավորող պետական կառավարման մարմինների օպերիմալ կառուցվածքի ձևավորում,
- ներդրումները խթանող ենթակառուցյունների կայացում,
- ներդրումները կարգավորող միջազգային իրավական նորմերի և միջազգային ընդունված պրակտիկայի ընդունում և կիրառում,
- ներդրումային ծախսերի խթանման նպատակով հարկային համակարգում գեղջերի և արտոնությունների նախարեսում,
- միջազգային վարկային կազմակերպություններից ստացված վարկերի ուղղումը արտադրության ոլորտ, ի տարբերություն այսօրվա գոյություն ունեցող պրակտիկայի, երբ հայաստանյան ձեռնարկությունների մեծ մասը կենսագործում է սպասարկման ոլորտում,
- Կոմիտեի վերականգնման նպատակով անհրաժեշտ է փոքր ներդրումներն ուղղել սպասարկման ոլորտ, իսկ խոշոր ՕՈՒՆ-երը՝ արտադրական, որտեղ ստեղծվում է մեծ ավելացված արժեք, իսկ ներդրումների կատարման և շահույթի ստացման միջև ընկած ժամանակահատվածը կարճ է:

Տնտեսական դաշտում դեռևս առկա են իրավահավասարության սկզբունքի օրենսդրական նորմն ապահովելու համար անհրաժեշտ առաջնակարգ խնդիրներ, որոնք կարելի է լուծել հակամենաշնորհային, սնանկացման և ֆինանսական առողջացման նորընդիր օրենքները խիստ կապարելագործելու միջոցով:

Առաջարկի Կոմիտեի կողմնակիցները գտնում են, որ այդպիսի երկակի դերը (հարկային բեռի իջեցումը բյուջեի եկամուտների միաժամանակյա նույն մակարդակի վրա պահպանմամբ և նույնիսկ՝ ավելացմամբ) հնարավոր է միայն արտադրանքի վերջնական արտադրության արագացված աճի արդյունքում՝ պայմանավորված հարկային ճնշման թուլությամբ (այսպես կարևոր նշանակություն ունի ըստ հարկադրույքի ՆԱԿ-ի ճկունու-

թյունը⁸⁴): Այս կանխադրույթը ժամանակին մեծ փարածում ստացավ հարկապես ԱՄՆ-ում, երբ պրեզիդենտ Ռ.Ռեյգանը կրճատեց հարկերը՝ հույս ունենալով ավելացնել բյուջեի եկամուտները: Սակայն ինչպես դիպուկ նկատել է Փ.Սամուելսոնը «Լաֆերի կորով կանխարեստումները չարդարացան»: Ֆեդերալ եկամուտները նվազեցին իրենց արեւելի նկատմամբ, իսկ ֆեդերալ բյուջեն 1979թ. հավասարակշռված վիճակից փոփոխվեց այնպես, որ արդեն հինգ տարի անց՝ 1983 թվականին կազմեց շուրջ 200 մլրդ դոլար: Փորձի ցավալի հետևանքները հնարավոր է նորից ծագեն⁸⁵: Ընդ որում, Նորելյան մրցանակակրի դիտողությունը զարմանալի չէ: Ճիշտ է, չափազանց մեծ հարկային բեռի իջեցման հետևանքով որոշ դեպքերում մեծանում են բյուջեի եկամուտները, սակայն այսպեղ հիմնախնդիրն այն է, թե որքան ժամանակ է պետք սկզբնական հարկային մուտքերի անխուսափելի կրճատումը փոխհատուցելու համար: Նման հիմնախնդրի լուծման համար կան շատ փոփոխական մոդելներ, սակայն, որպես կանոն, դրանք շատ բարդ են և դժվարությամբ են ենթարկվում փոփոխության մեկնաբանման: Մեր կողմից փորձ է արվել առաջարկել այդ նպատակը հետապնդող ներքոհիշյալ փոփոխական մոդելը:

$$\sum (Po \times T)/(1+r)^i - (T - T) \times \sum Pi/(1+r)^i$$

որտեղ՝ Po -ն հարկվող սկզբնական եկամուտն է (շահույթը, ավելացված արժեքը, եկամուտը և այլն), Pi -ն՝ հարկվող ընթացիկ եկամուտն է (շահույթը, ավելացված արժեքը, եկամուտը և այլն), T -ն՝ հարկադրույթն է, T -ն՝ հարկադրույթի իջեցման չափն է, r -ը՝ դիսկոնտի նորման է:

Անհավասարության ձախ մասը գնահատում է հարկային մուտքերը t տարիներին, երբ T հարկադրույթը մնում է այդ ժամանակահատվածում անփոփոխ, իսկ աջ մասը՝ երբ այդ նույն ժամանակահատվածում հարկադրույթը նվազում է: Եթե t սկզբնական արժեքի դեպքում անհավասարությունը չի պահպանվում, ապա I -ն մեծացվում է այնքան, քանի դեռ անհավասարությունը պահպանվում է: t -ի այն արժեքը, որի դեպքում անհավասարությունը խախտվում

⁸⁴ Գրաֆիկորեն այս երևույթը փոփոխական գրականության մեջ արտացոլվում է Լաֆերի կորի միջոցով:

⁸⁵ Самуелсон П., Нордгауз В. "Микроэкономика". Пер. с англ. 1998, с. 449.

է, հանդիսանում է այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում հարկադրույքի կրճատման պայմաններում բյուջեի եկամուտները՝ որոշակի նպաստող գործոնների ազդեցությամբ մեծանալով, հասնում են մինչ միջոցառումը եղած հարկամուտքերի չափին:

Առաջարկված մոդելը մեր կողմից կիրառվել է ՏՏ փոքր և միջին ձեռնարկությունների շահութահարկի բացառման կամ պարզեցված հարկով աշխատող ձեռնարկությունների շահութահարկին համարժեք դրույքաչափի կրճատման փորձաքննական օրինակի վրա, ընդունելով, որ փոքր ու միջին ձեռնարկություններում այդ հարկաչափը կազմում է շուրջ 6 մլրդ դրամ, և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ արդյունաբերության մեջ փոքր ձեռնարկությունում մեկ աշխատատեղ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է շուրջ 200 հազար դրամ, միայն մեկ տարվա ընթացքում կարող ենք ունենալ շուրջ 30000 աշխատատեղ, որտեղ լրացուցիչ կարող է թողարկվել մոտ 50 մլրդ դրամի չափով արտադրանք կամ ծառայություն: Հաշվարկները խորացնելով, կարող ենք ապացուցել, որ 56 մլրդ շահութահարկը որպես հարկային վարկ օգտագործելիս, մեկուկես տարի հետո, այլ հարկատեսակների հարկային բազայի ընդլայնման ճանապարհով, պետբյուջեն կհամալրվի ավելի մեծ չափով, քան փորձադրված այդ հարկային վարկն է:

Կարծում ենք, ՏՏ գործող հարկային համակարգը արմատապես փոխել ճիշտ չէ: Դա կհակասի միջազգային հարկային համակարգերի զարգացման միտումներին: Ինչպես հայտնի է, կրկնակի հարկազանձումից խուսափելու նպատակով Հայաստանը պայմանագրեր է կնքել և շարունակում է այդ գործընթացը բազմաթիվ երկրների հետ, ուստի հարկային համակարգի արմատապես վերափոխումը կհանգեցնի վերը նշված պայմանագրերի ավտոմատ խզմանը, երկրից արտասահմանյան կապիտալի արտահոսքին, կիսոցնդորի միջազգային փոփոխությանը Հայաստանի ինտեգրացմանը բացասաբար անդրադառնալով հարկապես արտաքին առևտրի զարգացման վրա: Այդ իսկ պարագայում, ՏԶ բարեփոխման հիմնական ուղին մնում է եղած «ավանդական» հարկատեսակների օպտիմալացումը, կառուցվածքային կադրերագործումը և հարկերի կրճատումը: Հարկապես վերջին գաղափարը խիստ գրավիչ է և անցումային փոփոխությունում ունի շատ կողմնակիցներ: Հարկային բեռի թեթևացումը կարող է նպաստել փոփոխական աճին: Եթե հարկերը նվազում են, ապա բնակչության

տրամադրության փակ կմնան ազապ միջոցներ, որոնք կարող են կամ ուղղվել խնայողությանը, կամ էլ՝ արտադրության զարգացմանը՝ կախված բնակչության սպառման և կուրակման հակումներից: Այս դեպքում կարևոր է այն հանգամանքը, որ բյուջեի եկամուտները չնվազեն, հակառակ դեպքում անհրաժեշտություն կառաջանա կրճատել պետական ծախսերը, որը ոչ միշտ է հնարավոր և նպատակահարմար, կամ էլ՝ բախվել ինֆլացիայի հետ, որը հանգեցնում է ձեռնարկությունների շրջանառու միջոցների և բնակչության դրամական եկամուտների արժեզրկման:

ԳԼՈՒԽ IV

Արդյունաբերական – ֆինանսական ոլորտների փոխներգործության փոխներգործությունը՝ որպես արդյունաբերական քաղաքականության դրսևորման ուղղություն: Դրա կայացման ու զարգացման հիմնահարցեր

4.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունները անցման շրջանում – դրանց կենսագործունեության ապահովման մեխանիզմը

4.1.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունները անցման շրջանում – դրանց կենսագործունեության պայմանները

Շուկայական փոփոխությանը անցումը, որպես միջհամակարգային գործընթաց, ընդգրկում է փոփոխության բոլոր ոլորտներն ու մակարդակները (ինչպես մակրո, այնպես էլ՝ միկրո). նրա ամբողջական, մակրոփոփոխական բնութագրերը, հարկանիշները, ներքին բաղադրությունը ներկայացնող ենթահամակարգերը և դրանց միջև ուղղակի և անուղղակի կապերն ու կախվածությունները: Ուստի անցման հարկանիշները միկրոէկոնոմիկայում հարկավոր է հարկապես դիֆարկել որպես փոփոխության համեմատաբար ինքնուրույն փորձերի կենսագործունեության անցումային առանձնահատկություն: Այս իմաստով, պետք է նշել, որ այն ինտեգրալային հարկանիշները, որոնք առհասարակ բնորոշ են անցումային փոփոխությանը, համարյա առանց փոփոխության, դրսևորվում են նաև միկրոփորձերում: Ընդհանուր առմամբ, վերլուծության փրամաբանությունը մեզ հուշում է հետևյալ ասպեկտների գոյության և անհրաժեշտության մասին.

1. Նամակարգի ներքոնշյալ բնութագրերը պահանջող փորձերի հայտնաբերում ու վերլուծում.

- համակարգի շրջանակներում հաստատունությամբ,
- փոփոխական հարաբերությունների փոփոխականից որոշակիության դրսևորմամբ,
- ֆունկցիաների որոշակիությամբ:

Ինտեգրալային համակարգում (լինի դա պլանային, թե շուկայական, բնականաբար, համապատասխան փորձերությամբ) որպես այդպիսի փորձեր կարող են հանդես գալ փոփոխական հարաբերությունների հետևյալ սուբյեկտները.

- գործարար ձեռնարկատերերը,
- փնային փոփոխությունները,
- պետությունը:

Տարբեր են հանդիսանում նաև նշված սուբյեկտների այս կամ այն համակցությունները.

- փորձեր բնույթի միավորումներ,
- խառը ձեռնարկություններ և այլն:

2. Այդ փորձերի կառուցվածքների միջև կապերի հայտնաբերում – վերլուծություն:

Շուկայական փոփոխությունում դա շուկայական կապերի մեխանիզմն է՝ դրսևորված ապրանքադրամական փորձեր ձևերով, իսկ վերլուծությունը սահմանում է այդպիսի ձևերի գեներիկական կապը: Ընդ որում՝ ապրանքային ձևը ծնում է փողը, իսկ դրանից էլ ածանցված հանդես են գալիս գինը, պահանջարկը, առաջարկը և այլն: Այս ձևերի ֆունկցիոնալ կախվածությունը ոչ միշտ է համընկնում գեներիկայի հետ: Այսպես, գինը

պահանջարկի և առաջարկի փոխանկյունից հանդես է գալիս որպես անփոփոռ մեծություն, սակայն հնարավոր է նաև հակադարձ կախվածություն:

3. Համակարգի, որպես ամբողջի ներկայացում – վերլուծություն բնութագրվում է հեղ-յալ հարկանիշներով.

- ինֆրագրափիլ հարկանիշ, որը բացակայում է առանձին վերցրած համակարգը ներկայացնող բոլոր փարբերում,
- հավասարակշռություն, այսինքն՝ համակարգի նորմալ կայուն դրություն,
- փարբերի և կառուցվածքի որոշակի շրջանակներում նրա զարգացումը,
- համակարգի որոշակի վեկտորը (նպատակը):

Որպես ինֆրագրափիլ հարկանիշի դասական օրինակ կարող է ծառայել Ա. Սմիթի «Անփոփոխելի ձեռքը»: Ինչ վերաբերում է հավասարակշռությանը, ապա այն առանձնահատուկ է փարբեր կողմերի համար: Շուկայական համակարգում այդպիսի հավասարակշռությունը ապահովվում է ընդհանուր առաջարկի և ընդհանուր պահանջարկի հավասարակշռվածության միջոցով:

Ռեսուրսասահմանափակող (պլանային) համակարգում հավասարակշռությունը նախատեսվում է խրոնիկ և ինֆրենսիլ դեֆիցիտի գոյությունը: Նորմալ համակարգի վեկտոր (նպատակ) է հանդիսանում նրա կենսագործունեությունը, որի ընթացքում էլ փրդի է ունենում նրա զարգացումը՝ առանց փոփոխություն կատարելու իր իսկ որակի մեջ, նրա փարբերի հարկությունների առկայության սահմաններում և նրանց միջև եղած կապերի առկայության (անփոփոխության) պայմաններում: Նախ և առաջ, այն բնութագրվում է նրա փարբերի կազմի փոփոխությամբ, այսինքն՝ նրանց կայունության, բովանդակության և ֆունկցիայի որոշակիության խախտումով: Վերջինս վերաբերում է այն փարբերին, որոնք, բնականաբար, «ժառանգվել են» նախկին համակարգից: Պլանային փոփոխությունից շուկայականին անցնելու դեպքում այդպիսի հին փարբերից համարվում են պետական արդյունաբերական ձեռնարկությունները, փոխյին փոփոխությունները և պետությունը: Իրենց ձևով դրանք իրոք «հին» են: Սակայն պայմանների, կենսագործունեության ոլորտի, միջավայրի փոփոխությունը նրանց լրացնում և հաղորդում է նոր բովանդակություն և նոր գործառույթ (ֆունկցիա):

Անցումային փոփոխության կարևոր հարկանիշներից է այնպիսի նոր փարբերի ի հայտ գալը, որոնք բնորոշ չէին հին համակարգին: Տնտեսական գործընթացների անցումային բնույթը պայմանավորում է, որ փոխյալ դեպքում նրանց բնութագրելիս առաջին պլան մղվի ոչ թե բովանդակությունը, այլ ձևը: Բանն այն է, որ նոր փարբերը կայացման գործընթացում են: Ի հայտ եկած նոր փարբերը կայուն ու ամուր չեն, բովանդակային ու ֆունկցիոնալ առումով նոր սուբյեկտների գործունեությունը դառնում է առանձնահատուկ և փարբեր շուկայական փոփոխությունում կենսագործող նմանափալ սուբյեկտների գործունեությունը: Այդպիսի նոր սուբյեկտներից են ձեռնարկատիրական կառուցվածքը՝ մասնավոր սեփականության հենքի վրա, այդ թվում՝ ֆերմերային փոփոխությունները, փարաբնույթ բանկային կառույցները, փարբեր փեսակի բաժնետիրական ընկերությունները, բորսաները և այլն: Անցման գործընթացում փարբերի կազմի փոփոխությունը կախված է նաև անցումային առանձնահատուկ ձևից, որի գործառույթը փրդի ունեցող սոցիալ-փոփոխական ձևափոխությունների արդյունավետ անցկացումն է և անցումային շրջանի արդյունավետ (բարեհաջող) ավարտումը:

Անցումային փոփոխությունում կարևոր նշանակություն ունի նաև խոշոր համակարգի կառուցվածքային կապերի փոփոխությունը: Անցումային գործընթացի ուղղվածությունը՝ սկսված պլանային փոփոխության խիստ ճգնաժամի պայմաններում, նշանակում է նրան ներունակ համակարգի կապերի անհրաժեշտ հաղթահարում: ՏՏ-ում այդ գործընթացը ձեռք է բերել լրացուցիչ առանձնահատուկ գծեր՝ կապված ԽՍՀՄ փլուզման հետ, ինչպես նաև արևմտյան սոց.երկրների և ԱՊՏ երկրների հետ արտադրական և կոոպերափիլ անխզելի թվացող կապերի ու շուկայի կորստի հետ: Տեղի ունեցավ հին (պլանային-դիրեկտիվ)

կապերի արագ ու կործանարար խզում: Դա անցումային փոփոխությունների վրա երկակի ազդեցություն թողեց: Մի կողմից՝ խորացրեց անցման գործընթացների դժվարությունները՝ ծնելով փոփոխության սուբյեկտների համար բազմաթիվ ու բազմաբնույթ դժվարություններ ու հիմնախնդիրները՝ նպաստելով արդյունաբերության առավել խորը անկմանը և այլն, մյուս կողմից, այդ սուբյեկտների համար առավել արագ հարթեց նոր՝ շուկայական կապերի ասպարեզ գալու ճանապարհ: Բնականաբար, այս պարագայում նոր, շուկայական կապերի ձևավորումը երկար ու դժվար իրականացող ու, երբեմն էլ, հիասթափեցնող գործընթաց է՝ կապված ինչպես փոփոխության սուբյեկտներից, այնպես էլ նրանց գործունեությունն ապահովող արտաքին պայմաններից:

Բնական է նաև, որ նոր կապերը իրենց կայացման գործընթացում կարող են դրսևորվել այնպիսի ձևերով, որոնք անհարիր են նույնիսկ կայացած շուկայական փոփոխությանը: Այսպես, անցումային գործընթացում բանկային համակարգը երկար ժամանակ նորմալ աշխարհի չի կարող: Շուկայական հարաբերությունների զարգացումը դրսևորվում է այնպիսի «խռացիոնալ» ձևերով, ինչպիսիք են՝ իրար նկատմամբ արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ «օրինաչափ չվճարումները», աշխարավարձի ոչ միայն ժամանակին չվճարելը, այլև՝ փարիներով այդ վճարումներն ուշացնելը, փողերի պարեցնելը ոչ կոմերցիոն կառույցներում (հաճախ՝ սպեկուլյատիվ), արժույթի հոսքը արտասահման, սպացած շահույթի ոչ թե հայրենադարձումը, այլ՝ էմիգրացիան և այլն: Ամբողջապես համակարգի կառուցվածքը, որպես նրա փարթերի միջև կապերի համախմբություն, կորցնում է իր գլխավոր հարկանիշը՝ կայունությունը, ձեռք է բերում հոսունության վիճակ, մշտական փոփոխության հարկություն, իհարկե, այդ ընթացքում փոփոխվում է նաև նրանց բովանդակությունը:

Այսպես, ձեռնարկությունների գործունեության մեջ նշված դիրեկտիվ ցուցումները ասփիճանաբար փոխարինվում են ինքնուրույն կայացված որոշումներով: Ընդ որում, այս ճանապարհով ասփիճանաբար բարձրանում է գների դերը, իսկ ձեռնարկությունների միջև փոխադարձ կապերի փաթեթում կարևոր, աճող ու դոմինանտ դերը ասփիճանաբար իրենց վրա են վերցնում շուկայական գործոնները: Այլ կերպ ասած, դրսևորվում է ռեսուրսասահմանափակող համակարգից պահանջարկասահմանափակող համակարգին անցնելու միտում:

Վերջապես, անցումային փոփոխության առանձնահատկությունը սրեղծված ընդհանուր համակարգի և նրա բաղադրամասերի փոխներգործության բարձրացման մեջ նկատվող այն ասպեկտն է, երբ մակրոփոփոխական կապերը հանդիսանում են լոկ միկրոփոփոխական ցուցանիշների հետևանք⁹⁴: Ասվածը կարևոր նշանակություն ունի միկրոէկոնոմիկայում անցման շրջանի դերի և բովանդակության լուսաբանման համար: Առաջին այդպիսի հատկանիշ կարելի է համարել այն, որ հատկապես միկրոտիրույն է հանդիսանում անմիջական բովանդակալից փոփոխությունների ոլորտը, որոնք պետք է քննարկենք անցման փոփոխության շրջանակներում: Այս հատկանիշը հարկավոր է ի նկատի ունենալ՝ ելնելով այն հիմնադրույթից, որ միկրոէկոնոմիկան այն ոլորտն է, որպեսզի անհրաժեշտ է նախ և առաջ իրականացնել բովանդակալից ձևափոխումներ: Անհրաժեշտ յուրաքանչյուր փոփոխության արգելակումը այսպեղ նշանակում է անցումային ամբողջ գործընթացի արգելակում: Այսպիսի եզրակացությունը, ճիշտ է, առաջին հայացքից պարադոքսալ է թվում՝ ելնելով այն հիմնադրույթներից, որ անցումային փոփոխության էությունը հիմնականում մի փոփոխական համակարգից անցումն է մեկ այլ փոփոխական համակարգի, որը հիմնականում ամփոփվում է մակրոփոփոխական ցուցանիշների վարքագծի փոփոխությամբ (գների ազատականացում, սեփականաշնորհում, մակրոփոփոխական կայունացում, ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներ և այլն): Սակայն իրականում ոչ մի պարադոքս էլ չկա, քանի որ եզրակացությունը ոչ մի պարադոքս էլ չի պարունակում: Մենք պարզապես առնչվում

⁹⁴ Корнаи Я. Дефицит. М., 1990, стр. 41.

ենք վերևում դիտարկված կանոնին. մակրոփոփոխության որոշակի կապեր ընդհանուրի շրջանակներում կարող են ձևավորվել լոկալ ընդհանուրի որոշակի մասերի կենսագործունեության դրսևորմամբ: Իսկ առանց այդ մասերի համապատասխան ձևափոխության՝ անհնարին է որոշել անցումային փոփոխության միկրոփոփոխական հիմնահարցերը: Դա բավականաչափ հստակ արտացոլում է հետադարձադարձային երկրներում անցման փոփոխության կենտրոնական հիմնահարցերից մեկի՝ պլանայինից շուկայական փոփոխության անցման ապահովման լուծման օրինակում:

Հասարակության համար այս գլոբալ հիմնախնդրի լուծումը ներառում է մի շարք կարևոր բաղադրամասեր.

- Կենտրոնից ձեռնարկություններին փոխադրվող դիրեկտիվ հանձնարարականներն ու կապերը պետք է փոխարինվեն ձեռնարկությունների միջև անուղղակի կապերով (ապրանքադրամական հարաբերությունների հիման վրա): Համապատասխանաբար պետք է փոխվի նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեության մոտիվացիան:

- Արտադրանքի համախառն թողարկման ավելացման փոխարեն (ուղղորդվելով միայն ռեսուրսների սահմանափակմամբ) անցնել արտադրանքի քանակական և որակական ասպեկտների հիման վրա սահմանափակվող շուկայական պահանջարկի:

- Արտադրվող արտադրանքի ֆոնդային բաշխման հովանավորչական հարաբերությունը պետք է վերափոխվեն ձեռնարկությունների միջև նրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացման, խթանող մրցակցային հարաբերություններով:

- Պետք է ձևավորվեն շուկայական փոփոխության համապատասխան սուբյեկտները, քանզի, օրինակ, ձեռնարկությունները պլանային փոփոխությունում և՛ քանակական (ոչ բավարար քանակությամբ), և՛ որակական (հիմնականում խոշոր պետական ձեռնարկությունները՝ կապված արտադրության մենաշնորհացման հետ) փեսանկյունից համապատասխանում են այդպիսի օբյեկտների բնույթին:

Այնպիսի է, որ նշված մակրոփոփոխական խնդիրները կախված են միկրոէկոնոմիկայի ոլորտին վերաբերող «բարդություններից»: Տնտեսության սուբյեկտների այդ փոփոխությունները (փարբերը, մասերը) նրանց միջև կապերի բնույթի փոփոխություններն են, որոնք համապատասխանում են նոր սուբյեկտներին, այն է՝ մասնավոր սեփականության հիմքի վրա ձևավորված ձեռնարկությունները, փոքր և միջին ձեռնարկությունների զարգացումը արտադրության մեջ և այլ ոլորտներում: Ընդ որում, շուկայական փոփոխության սուբյեկտների ձևավորման խնդիրների լուծման գործընթացը հարկավոր է փարբերել բովանդակային և ձևական առումներով: Բովանդակայինը խնդրի լուծումն է ըստ էության, այսինքն՝ այդպիսի սուբյեկտների (ձեռնարկությունների) անհրաժեշտ քանակությամբ ձևավորումը: Իսկ ձևականը՝ ինչպես դա իրականացնել: Այս դեպքում ձևական կողմը չհիմնավորված կերպով իրեն է ենթարկում բովանդակայինը, ինչի մասին գրում են արևմտյան շատ փոփոխագետներ: Այսպես, Պ.Նյուլերը, գրում է, որ սեփականաշնորհմանը անչափ մեծ կարևորություն է փոխել փոփոխական բարեփոխումների նպատակների մեջ: Այնինչ, առավել աղեկվապ նպատակ կլինե՞ր նոր, մասնավոր հարվածի ստեղծումը: Սեփականաշնորհումը այդ նպատակին հասնելու ուղիներից լոկալ մեկն է, ընդ որում, առավել թանկ արժեցողը: Սեփականաշնորհման իրականացումը խանգարում է մասնավոր հարվածի ստեղծման համար միջոցների օգտագործմանը, հարկապես նոր մասնավոր ձեռնարկությունների զարգացմանը⁹⁵:

Այժմ անդրադառնանք ձեռնարկության և շուկայի փոխհարաբերությունների՝ և այդ լույսի ներքո՝ շուկայի ասփոնական կայացման հիմնախնդրի ուսումնասիրման և բացահայտման հիմնահարցին: Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ ձեռնարկությունների կենսագործունեության և վարքագծի դրսևորման համար որպես «թափերաբեմ», ինչպես կասեր մրցակցային հիմնախնդրի համաշխարհային մասշտաբով

⁹⁵ Становление рыночной экономики в Странах Восточной Европы. М., 1994, стр.80.

գիտական Մ. Պորտերը, հանդես է գալիս շուկան: Ուստի անհրաժեշտ է նախ և առաջ գնահատել ՏՏ ժամանակակից շուկայի հիմնական գծերը՝ արդյունաբերության կայացմանը և զարգացմանը նպաստելու տեսանկյունից: Նարկ է նշել, որ այդ շուկան այսօր գտնվում է կենտրոնացված պլանավորումից ինչ - որ շուկայական էկոնոմիկայի մոդելի անցման երկար ու ձիգ, վերջը չնշմարվող դժվար անցանելի, որոգայթներով, լաբիրինթոսներով, վայրիվերումի ճանապարհի վրա: Ընդ որում, այդ գործնառնությունը հնարավոր չէ օրենսդրությամբ սահմանել կամ հարկադրաբար անցնել պլանավորված որոշակի կարճ ժամանակաշրջանում: Սակայն կարելի է միայն, լավագույն դեպքում, դնել տվյալ ուղղությամբ էկոնոմիկայի շարժման սկիզբը, ինչը և արվել է մեր հանրապետությունում: Սակայն շուկայական սուբյեկտների կամ փոփոխական սուբյեկտների միջև փոխհարաբերության արագ զարգացումը արդեն այնքան էլ հեշտ չէ: Դրա համար անհրաժեշտ է երկար ու նպատակաուղղված ծրագրի իրականացում, որի հիմնական պարամետրերը պետք է հանդիսանան համակենտրոնացման մակարդակը և արտադրության կենտրոնացման, նրա տարածքային և ճյուղային կառուցվածքը, շուկայի ենթակառուցվածքի ինստիտուտների զարգացումը, դրամական և ֆինանսական համակարգի կայունացումը, բնակչության եկամուտների մակարդակի փոփոխությունը և այլն: ՏՏ-ում այս գործընթացը առավել ևս դժվար է, համեմատած մնացած երկրների հետ, ելնելով նրա աշխարհագրական դիրքից:

Եթե դրանց ավելացվեն նաև քաղաքական անկայունությունը և սոցիալական ծայրահեղ լարվածությունը, սոցիալական անվտանգության ներքին մակարդակին մի քանի անգամ գերազանցման առկայությունը, ապա ակնհայտ կդառնա, որ Նայաստանում շուկայի արագ և միարժեք առաջընթացը դեռևս ուրուպիա է: Այս կարևոր առանձնահատկությունը հարկավոր է հաշվի առնել հատկապես պլանային տնտեսության վերափոխման հիմնական մոդելների բնութագրման ժամանակ: Այդպիսի մոդելներից երկուսի փորձերակը բերված է 4.1. աղյուսակում:

Ցավոք, ցայսօր ՏՏ-ում գերակշռում են պսևդոշուկայի փորձերը: Աղյուսակում թվարկված բոլոր գծերը այս կամ այն կերպ վերաբերում են նաև մեր շուկային: Դրա հետ մեկտեղ, շուկան ՏՏ-ում, թեկուզ դանդաղ, բայց հաստատուն ու անվերադարձ քայլերով շարժվում է դեպի զարգացումը և ձեռք բերված ամեն մի հաջողություն անվերապահորեն կայունանում է: Այդ մասին են վկայում ՏՏ-ում արդյունաբերության մեջ կենսագործող 500 մանր, միջին և խոշոր ձեռնարկությունների մենեջերների ու ղեկավարների հարցման արդյունքները:

Աղյուսակ 4.1

Շուկայական տնտեսության անցման փորձերակները⁹⁶

Պսևդոշուկա	Սոցիալական ուղղված. շուկայ.տնտեսություն
սեփականության նկատմամբ վերաբերմունքը (հարաբերությունը), որպեսզի ուժը գերազանցում է օրենքի նկատմամբ	սեփականության նկատմամբ կապիտալիստական փիպի վերաբերմունք
մենաշնորհային կառուցվածքի գերակայություն	մրցակցային շուկա
ձեռնարկություն՝ կողմնորոշված դեպի կապիտալի արտահանում	ձեռնարկություն՝ կողմնորոշված դեպի ազգային արտադրության զարգացումը
արտադրության կառուցվածքի	արտադրության ինտեգրացիոն

⁹⁶ Завялов П. Российский рынок глазами маркетологов // РЕЖ 1005, N 7, стр.44-45.

տրանսֆորմացիա՝ տեխնոլոգիական դեգրադացիայի ճանապարհին	զարգացում
ձեռնարկությունների ադմինիստրացիայի բնահատույթը	սոցիալական համագործակցություն և «մասնակցության էկոնոմիկա»
կոռումպացված պետական ապարատ՝ հոգուր մենաշնորհի և կիսամենաշնորհ կառուցվածքի	օրինական պետություն, որն իրականացնում է ուժեղ սոցիալական քաղաքականություն
անհամասեռ հասարակություն	քաղաքացիական հասարակություն

Աղյուսակ 4.2.

Ձեռնարկությունների փնտեսական ազատության աստիճանի գնահատականը ՀՀ արդյունաբերության մեջ 2000թ. հունիս-հուլիս ամիսներին

Ձուցանիշները		Ընդունված որոշումների բնագավառում ազատության աստիճանը			
		լրիվ ազա- ություն	հիմնակա նում ազա- ություն է	հիմնակա նում ազա- ություն չէ	լրիվ անազա- ություն
1	Աշխատավարձ ը	49	36	7	7
2	Արտադրանքի գինը	51	33	4	12
3	Թողարկվող արտադրանքի ծա- վալն ու կառուց- վածքը	58	32	2	8
4	Կապ. ներդր. ծավալն ու կառուցվածքը	67	21	3	9
5	Աշխատողների թվաք. ու կազմը	71	27	1	1

Աղյուսակից երևում է, որ ՀՀ-ում արդյունաբերական ձեռնարկությունների գերակշռող մասը իրենց գործունեության հիմնական ուղղություններում արդեն փնտրում է բավականին մեծ ազատության աստիճանի: Հարցման արդյունքները նաև վկայում են, որ աստիճանաբար արմատական փոփոխության է ենթարկվում նաև արտադրական հարաբերությունների համակարգը, հապկապես՝ ռեսուրսային սահմանափակմանը փոխարինելու են գալիս պահանջարկային և դրամական (բյուջեային) սահմանափակումները (էական չէ, կոշտ, թե՛ փափուկ): Անցման այս շարժընթացը կարելի է դիտել ներքոնշյալ աղյուսակի արդյունքներով:

Աղյուսակ 4 .3.

Արդ. ձեռն. արտադրության ծավալը սահմանափակող գործոնները ՀՀ-ում (այդ գործոնը նշող արդ. ձեռնարկությունների %-ը)

Գործոնները	Գիտարկվող ժամանակաշրջանը			
	01.12.19 91	01.12.19 92	01.12.19 99	01.12.2 000

Նյութական ռեսուրսների անբավարարությունը	88	40	14	19
Աշխատուժի անբավարարությունը	28	6	3	7
Անբավարար պահանջարկը	2	48	50	48
Ֆինանսական ռեսուրսների անբավարարությունը	12	56	65	66

Բերված տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ ՏՀ շուկան դրամական խնդիրների նկատմամբ դառնում է բավականին ներուճակ այն պարզ պարճառով, որ ձեռնարկությունները կարողանում են ինքնուրույն մշակել և արդյունավետ օգտագործել սեփական գնային քաղաքականությունը:

4.1.2. Անցման շրջանում ձեռնարկությունների ցուցաբերած վարքագիծը – դրա գնահատումը

ՏՀ ձեռնարկությունների մեծ մասը անցման փուլում պայքարել է և պայքարում է, որպեսզի չդադարեցվի նրանց արտադրամատերական գործունեությունը, և թեկուզ ինչ-որ չափով պահպանվեն արտադրամատերական ապարարը և աշխատանքային կոլեկտիվը, գործընկերների հետ կապի համար անհրաժեշտ նյութական և ֆինանսական հոսքերի կարգավորումը: Անհրաժեշտ է նշել, որ ձեռնարկությունների մի մասը, իրոք, կարողացավ հարմարվել նոր իրողությանը, չնայած, երբեմն, շատ մեծ կորուստների գնով: Նույնիսկ ոչ բարենպաստ պայմաններում էլ ձեռնարկությունների մի մասը շարունակեց արտադրանք թողարկել, մատուցել ծառայություն և արդյունքում վճարել աշխատավարձ՝ կենսագործելով շուկայում: Նախկինում այդպիսի ձեռնարկությունների շնորհիվ էր, որ ՏՀ արդյունաբերական հանգույցը չմահացավ: ՏՀ արդյունաբերական ձեռնարկությունների կենդանի մնալու եղանակները ոչ միայն բազմաթիվ էին, այլև՝ բազմաբնույթ: Տնտեսական հարմարվողականության լավ հայտնի ու պրակտիկայում արդեն թրծված մեխանիզմներից բացի, երբեմն էլ մշակվեցին և հաջողությամբ կիրառվեցին այլընտրանքային նոր փորձերակներ, կապված՝

- աշխատանքի կազմակերպման բարելավման,
- տեխնոլոգիական գործընթացների կարգավորման,
- իրացման ավելի շահութաբեր շուկաների հայտնաբերման ու այնպեղ այս կամ այն խորշում տեղավորվելու,
- բարձր պահանջարկ ունեցող արտադրանքի արտադրության և այլնի հետ:

Արդյունքում այժմ ունենք շատ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք կարողացան դիմակայել անցման փուլի շատ անսովոր դժվարություններին և բարեհաջող իրականացնում են իրենց արտադրամատերական գործունեությունը: Մակայն ձեռնարկությունների մեծ մասը այդ ընթացքում մնաց ճանապարհի մայրեզրերին: Նրանց նույնիսկ անհավասարի ջանքերը չպսակվեցին հաջողությամբ՝ հնարավորություն չտալով նրանց գոյատևելու: Ձեռնարկությունների մի մասի մոտ առաջացավ «ճգնաժամային» իրավիճակ: Գների կտրուկ աճի հետևանքով (մանավանդ՝ սկսած 1974 թվականից) արդյունաբերական ձեռնարկությունները գրկվեցին շրջանառու միջոցների մեծ մասից և դարձան անկարող նույնիսկ պահպանելու պարզագույն արտադրական պարբերաշրջան: Ինֆլյացիան արտադրողների կորուստների փոխհատուցմանն ուղղված բոլոր միջոցառումները միշտ պահում էր գրոյական մակարդակի սահմաններում: Այդ ընթացքում

տեղի ունեցան կոռուպցիոն կապերի խոշորամասշտաբ խզումներ՝ վերացնելով կամ համարյա վերացնելով ձեռնարկությունների միջև փասնյակ փարիների ընթացքում ձևավորված և բավականին հուսալի մակարդակի վրա գտնվող նյութատեխնիկական մատակարարումը: Այս բոլորով հանդերձ, կարուկ աճեցին նաև հարկային դրույթաչափերը: Գների մակարդակի կարուկ փոփոխությունները ՆՏ արդյունաբերական ամբողջ համակարգը դարձրեցին վնասաբեր, դրանով իսկ ՆՏ արդյունաբերական հարվածը կանգնեց մահվան վտանգի առջև: Ծագած հիմնահարցերի բնույթը և մասշտաբները պահանջեցին առավել էական ու ուժեղ գործողություններ, քան այդ բնագավառում գոյություն ունեցողներն էին՝ ձևավորված և համալրված առկա շուկայական միկրոմատակարդակային ավանդական դեղատոմսերով: Տնտեսական նոր պայմաններում ձեռնարկությունների կենսագործունեության հիմքն ապահովելու համար ի հայտ եկան հարմարվողականության ոչ ավանդական, ձեռնարկություններին մինչ այդ ոչ հայտնի մեթոդներ և մեխանիզմներ: Ընդ որում, այդ ֆենոմենը հափկապես դրսևորվեց փոփոխության բարեփոխումների սկզբնական փուլում, երբ հարմարվողականության պահանջվող մեթոդների մասին չէր հիշատակվում նույնիսկ հայրենական փոփոխագիտական գրականության մեջ: Դեռևս այսօր բարեփոխումներին արդյունաբերական ձեռնարկությունների հարմարվողականության վերաբերյալ քանակական վերլուծություն կամ տեղեկություններ չափ քիչ են: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ներկայացուցիչները այս մասին խոսում են շափ քիչ և որոշ վերապահումներով, նախ և առաջ նրա համար, որ հարմարվողականության «ոչ ավանդական» մեթոդները համապատասխան օրենսդրական հենքի վրա դեռևս չեն գտնվում, իսկ այդ մասին խոսելը կարող է հանգեցնել իշխանության բացասական ռեակցիայի՝ փակելով ոչ քաղաքակիրթ կենսագործունեության բոլոր «անցքերը», նպաստելով արդյունաբերական ձեռնարկությունների «կիսաստվերային» կարգավիճակում կենսագործելուն: Ժիշո է, արդյունաբերական ձեռնարկություններին՝ նոր փոփոխակարգին հարմարվելու «ոչ ավանդական» մեթոդների բնորոշումը դեռևս հստակեցված չէ, այնուամենայնիվ, կարելի է առանձնացնել մի քանի էական հանգամանքներ, որոնք արդյունաբերական ձեռնարկությունների այս կամ այն որոշակի գործունեությունը վերագրում են հարմարվողականության «ոչ ավանդական» մեթոդներին:

1. Պսևդոնորմալ (բարտեային գործառնությունները, քվադրարդյունավետ արտահանումը՝ դրամի իջեցված կուրսի և ներքին ծախսերի հաստատագրման պայմաններում, գույքի՝ շենքերի, հողի, տրանսպորտային միջոցների, մեքենաների, սարքավորումների վաճառքը և վարձով տալը, ոչ պրոֆիտային գործունեությունը և այլն):

2. Անվճարունակությունը (ներառյալ աշխատավարձի գծով պարտքերը):

3. Նարկերից խուսափելը:

4. Մենաշնորհային գործունեությունը: Կարտելային համաձայնությունը:

5. «Ոչ փոփոխական եղանակները»՝ լոբբինգային աջակցման միջոցով:

Չնայած վերոհիշյալ դասակարգումը ունի նկարագրական բնույթ, սակայն թվարկված հարմարվողականության մեթոդները կարելի է խմբավորել ըստ արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ մակրոէկոնոմիկական երևույթների նկատմամբ դրսևորած այս կամ այն ռեակցիայի: Այսպես՝ «պսևդոնորմալ» մեթոդները դարձան փոփոխության անհավասարաչափ աճի, ՆՏ փոփոխության անցման փուլի խորդուբորդությունների ուժեղացման նկատմամբ արդյունաբերական ձեռնարկությունների արձագանքը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները հարկադրված իրականացնում են այնպիսի գործունեություն, որը չնայած իր էական արդյունքի ապահովմանը, փոփոխության նորմալ զարգացման տեսանկյունից ոչ մի կերպ առաջադիմական համարել չի կարելի: Բնական է՝ այդպիսի մեթոդների ձևական համապատասխանեցումը փոփոխական արդյունավետությունը գնահատող հայտանիշներին, ոչ մի հուսադրող արդյունք չի կարող արձանագրել:

Փոխադարձ չվճարումները դարձան կառավարության դրամական քաղաքականության անչափ ուժեղացման արձագանքը: Այս փաստի առավել պարզ հասկացումը համարվում է դրամական քաղաքականության պարբերաշրջանների և արդյունաբերության հարվածում չվճարումների միջև եղած կոռելյացիան:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների զանգվածային հարկախուսափումը դարձավ կառավարության կողմից իրականացվող ֆիսկալ քաղաքականության բնականոն արձագանքը. քանի որ հարկավորման գոյություն ունեցող համակարգը, ինչպես մենք նշեցինք նախորդ գլխում, չի համապատասխանում փոփոխության զարգացման և վերափոխման խնդիրներին: Դա հասկացվում է նաև նրանով, որ փոփոխության բարեփոխումների սկզբնական փուլում արդյունաբերական ձեռնարկությունները հակված չէին խուսափելու հարկերից, սակայն փոփոխական իրավիճակը ստիպեց նրանց դիմել այդ քայլին⁹⁷:

Շուկաների մենաշնորհացումը և կարելիացումը, հավասարագորապես օրինախախտների թվաքանակի աճը պետության միկրոփոփոխական դերի թուլացման հետևանք է: Ճիշտ է, այս գործողությունը խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններին հնարավորություն է տալիս փոփոխության յուրօրինակ կարգավորում իրականացնել, սակայն սուբյեկտի միկրոկարգավորող գործառնության այդպիսի փոխարինումը չի կարելի համարել բավարար: Անցյալ տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ գնային և նյութական անհամամասնությունները առավել շարժում ուժեղացնում արդյունավետության հայտանիշի աղավաղման ճանձնը: Ուստի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասի հարմարվողականությունը փոփոխական դժվարություններին տեղի է ունենում, ըստ էության, փոփոխության այլ ոլորտների հաշվին, այլ ոչ թե արտադրության և փոփոխության ցուցանիշների բարելավման հաշվին: Այսպես, եթե ներքին հիմնախնդիրների լուծումը չվճարումների միջոցով կիրառվում է համարյա ամբողջ վերափոխումների ընթացքում, բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից, ապա սպեկուլյատիվ գործողություններին դիմում են ոչ մեծաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկությունները (որոնց հասանելի են բարձր իրացվելի ռեսուրսները) և այն էլ՝ միայն համեմատաբար կարճ ժամկետով՝ բարենպաստ կոնյունկտուրայով: «Ոչ ավանդական» մեթոդներով հարմարվողականության ընդլայնման վրա մեծապես ազդում են ճյուղային պարկանելությունը, սեփականության ձևը և արդյունաբերական ձեռնարկության չափը: Այսպես՝ ոչ մեծ մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները ավելի հաճախ, քան պետական խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հակված են «սրվերային» գործունեության, իսկ հսկա կորպորացիաները ավելի մեծ հնարավորություն ունեն՝ իրենց շահերը լոբբիզմի միջոցով կառավարության հիերարխիայում պաշտպանելու համար:

Բնական է, այսպիսի դասակարգումը կրում է խիստ պայմանական բնույթ, քանի որ հարմարվողականության վերոհիշյալ մեթոդները կարող են համակցվել իրար հետ և հանդես գալ բազմանպատակային համակցությունների ձևերով:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոփոխական բարեփոխումներին հարմարվելու գործընթացի մասին առավել արմատական պարկերացում կազմելու համար ՄԿ կառավարության առանձին կառույցների միջոցով պարբերաբար կատարվում են պանելային վերլուծություններ⁹⁸: Պետական գույքի կառավարման նախարարության կողմից այդ նպատակի համար կազմված անկետաներում հարցերի մի մասը ուղղակի առնչվել է հետսեփականաշնորհման ժամանակահատվածում արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ ճգնաժամային պայմաններին հարմարվելուն:

Ստացված արդյունքների ամփոփումից պարզվում է, որ ՄԿ արդյունաբերական ձեռնարկությունները հիմնականում զբաղված են ներքին վերակառուցմամբ և իրենց

⁹⁷ Стратегия выживания // Проблемы прогнозирования. 1994, N 6.

⁹⁸ Մասնավորապես՝ պետական գույքի կառավարման նախարարության և փնտ. բարեփ. ինստիտուտի կողմից:

Ֆինանսական դրության բարելավմամբ: Ընդ որում, դա վերաբերում է ոչ միայն այն ճյուղերին, որտեղ այժմ իրական աճ է գրանցվում, այլև նրանց, որոնք դեռևս գտնվում են ծանր ճգնաժամի և դեպրեսիայի մեջ (մեքենաշինությունը և այլն): Ուստի չի կարելի համաձայնվել այն արեսակների հետ, որ «մեր արդյունաբերական ձեռնարկությունները ի վիճակի չեն կենսագործելու նոր պայմաններում», արդյունաբերական ձեռնարկությունների դիրեկտորական կորպուսը մրաժում է «պսևդոշուկայական» ձևով: Այնպես, որ ուսումնասիրությունները վկայում են, որ ՏՏ-ում այսօր կա մենեջերների բարձր խավ, առանց որի արդյունաբերական ձեռնարկություններում դրական փեդաշարժերը համարյա անհնարին կլինեին: Այնուամենայնիվ, ՏՏ-ում ընդհանուր փոփոխական վիճակը դեռևս այնքան բարդ է, որ կոշտ ֆիսկալ ճնշման ենթարկվող այն արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որոնք միշտ շրջանառու միջոցների քաղց ունեն և որոնց մոտ բացակայում է ինվեստավորման հնարավորությունը, նախկինի նման սփիլված են օգտագործել հարմարվողականության «ոչ ավանդական» մեթոդները: Դրա մասին են վկայում աղյուսակ 4.4-ում համակարգված անկետային հարցման արդյունքները:

Աղյուսակ 4.4

Ֆինանսական հիմնախնդրի լուծմանն ուղղված գործողությունները

Պատասխանի տարբերակները	ընդամեն n	Մեղի արդ.	մեքենաշ մեքենաշ	թեթև արդ.	քիմ. առու.	այլ արդ. այլ ճյուղեր
1. շրջանառու միջոցների անբավարարու- թյան դեպքում մեծացվում են բարտերային գործարքները	1 41	2 0	4 5	1 8	2 7	3 1
2. օպերիմալացվել են հարկային վճարումների համակարգի սխեմաները	1 08	1 3	2 5	1 0	2 7	3 3
3. գույքի մի մասը հանձնել է վարձակալության	8 3	1 4	2 7	1 2	5 5	2 5
4. պահպանել է կրեդ. և դեբիտ. պարտակա- նությունների միջև օպերիմալ հաշվեկշիռ	1 15	2 0	3 5	1 1	2 3	2 6
5. իրականացվել են ոչ ֆորմալ ֆինանսական օպերացիաներ	1 5	2 2	3 3			1 0
6. օգտագործվել են այլ մեթոդներ	2 1	3 3	7 7	7 7	2 2	2 2
7. Ընդամենը այն ձեռնարկ. թիվը, որոնց ղեկավարները համաձայնվել են մասնակցել հարցմանը	2 85	5 9	6 2	3 3	3 8	9 3

Ներկայացված պատասխանները առավել օգտակար կլինեին, եթե դրանց համաձայնության գործակիցը բավականին մեծ լիներ, այնինչ, իրականում, այն մոտավորապես տարանվում է 0,6-0,65-ի միջակայքում: Այսինքն՝ հարցվողները այնքան էլ «սրտաբաց» գրույց չեն ունենում: Նախկինում դա վերաբերում է «հարկային վճարների օպերիմալացման» և «դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերի միջև խելամիտ հաշվեկշիռի պահպանման» տարբերակներին, երբ, որպես կանոն, նկատի է առնվում հարկախուսափումը և վարկերի դիմաց կատարվող վճարների ուշացումը (այդպիսի արարքների համար իրավաբանական անձինք, բնականաբար, կարող են ենթարկվել էական պատիժների, ուստի ոչ ֆորմալ ակտիվության վերաբերյալ փեդեկապության տարածումը

ձեռնարկությունների համար ցանկալի չէ): Ուրեմն՝ ձեռնարկությունների գործունեության «ոչ ֆորմալ» ադապտավորման իրական մասշտաբները ավելի լայն են: Այս կանխավարկածը անուղղակի հաստատում են նաև իրենք՝ ձեռնարկությունների ներկայացուցիչները՝ հայտարարելով, որ մեծ մասը սովորել է խուսափել ֆիսկալ ճնշումից և կրճատել իրական հարկային բեռը՝ մինչև ընդունելի մակարդակը:

Կարելի է հաստատել, որ ադապտավորման ոչ ֆորմալ մեթոդների խելամիտ օգտագործումը և ճգնաժամային վիճակից ինչ-որ ձևով դուրս գալը որոշ չափով վկայում է նաև ՏՏ ձեռնարկատերերի բարձր որակավորման մասին: Ընդ որում, այդ եղանակների լայնորեն օգտագործումը դժվար թե կապված լինի Նայասարանի մենեջերների հատուկ հակվածության հետ, քանի որ ոչ ֆորմալ գործառնությունների կրիմինալ բաղադրությունը, ինչպես վկայում են հարցման արդյունքները, չեն գերազանցում 10-15%-ը: Մնացած դեպքերում դա համարվում է ձեռնարկության հարկադրական ռեակցիան ընդհանուր փոփոխական ոչ նորմալ վիճակի նկատմամբ: Ըստ էության, ձեռնարկությունների ցուցաբերած նման վարքագիծը կարելի է դիտարկել որպես խորը և փոսական ճգնաժամի և պետական ոչ համապատասխան փոփոխական քաղաքականության պայմաններում օպերիմիզացիոն-կառավարչական պարադիգմի ինքնափափազ դրսևորում:

Այդ նույն ժամանակ անիմաստ կլինեք հաստատել, որ ձեռնարկությունների վերոնշյալ գոյարևման առանձնահատուկ եղանակները Նայասարանի փոփոխության համար անվիճելի փաստ են:

1. Այն գինը, որը պետք է վճարի ձեռնարկությունը իր կայունությունն ապահովելու և պահպանելու համար, դարձել է շար թանկ ու ոչ բոլորի համար հասանելի: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որոշելով իրենց գլխավոր խնդիրը՝ կարճաժամկետ փուլում ապրելը, շար դեպքերում հրաժարվում են գործընկերների հանդեպ ֆինանսական պարավորությունների ժամանակին կատարումից: Նրանք, ձգտելով թեկուզ մասնակիորեն համալրել իրենց շրջանառու միջոցները և ինչ-որ ձևով լուծել անհետաձգելի հիմնախնդիրները, ձգձգում են նույնիսկ բյուջեի և վարկերի մոծումները: Իսկ այդ ամենը ապակայունացնում է ֆինանսական գործառնությունները երկրում:

2. Խուսափելով ֆիսկալ ճնշումից, արդյունաբերական ձեռնարկությունները իրենց գործառնությունների զգալի մասը սովորեցին թաքցնել պետությունից, նպաստելով պետության մակրոփոփոխական ճիգերի արդյունավետության նվազեցմանը:

3. Կրճատելով ծախսերը, արդյունաբերական ձեռնարկությունները սփռված են կորուկ կրճատել ինվեստավորման ակտիվությունը և իրենց զարգացման հիմնախնդիրներով զբաղվել ավելի քիչ, քան պետք էր դա անել:

4. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների բավականին շար ստվերային և կիսաստվերային գործառնությունները պարարտ հող են նախապատրաստում փարբեր փեսակի չարաշահումների համար, որն էլ խիստ նեղացնում է փոփոխության կառուցվածքային բարեփոխումների հնարավորությունները՝ հեռացնելով փոփոխության կայուն զարգացման հորիզոնը:

Ամփոփելով կարելի է հաստատել, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոփոխական բարեփոխումներին հարմարվելը խաղում է երկակի դեր՝

- դրական՝ ճգնաժամային փուլում արդյունաբերության համակարգի գոյարևման փեսանկյունից,

- բացասական՝ արդյունավետ փոփոխության կայացման փեսանկյունից:

Իհարկե, սա չի նշանակում, ինչպես ցայսօր հայտարարում են մեր երիտասարդ բարեփոխիչները, որ հարկապես արդյունաբերական ձեռնարկություններն են մեղավոր չվճարումների, հարկերի թերհավաքման, գների աճի և փոփոխության այլ «դժբախտությունների» համար: Այս հաստատումով նրանք պարզապես փոխում են պարճառահետևանքային կապերի տեղերը՝ պարճառը հայտարարելով որպես հետևանք:

Տնտեսական վերոնշյալ բախումների ծագման իրական պարճառները հանգում են նրան, որ վերափոխման հենց առաջին օրվանից ընտրված մոդելը չի համապատասխանում հետխորհրդային փոփոխությանը: Մեր փոփոխությունը ցայսօր շատ քիչ է նման ավանդական շուկայական փոփոխական համակարգի, այնինչ՝ այժմ փեղի ունեցող շուկայական ձևափոխումները հենց սկզբից կողմնորոշվեցին այդ ուղղությամբ: Դրա համար էլ զարմանալի է, որ շատ գործընթացներ սկսեցին զարգանալ ոչ այնպես, ինչպես նախափոխել էին բարեփոխիչները: Ազգային փոփոխության ռեակցիան նորարարության նկատմամբ օբյեկտիվ է, այն չի կարող որոշվել ինչ-որ մարդկանց՝ այդ թվում նաև մենեջերների չար կամ բարի մտադրությամբ, ուստի, եթե տնտեսական արդյունքները չեն համապատասխանում սպասելիքներին, պետք է փոխել բարեփոխման կուրսը, այլ ոչ թե սկսել արդարացումներ փնտրել այնպեղ, որպեղ դրանք, բնականաբար, չկան ու չեն էլ կարող լինել:

4.1.3. Ձեռնարկությունների փոխհարաբերությունները անցումային փուլում

Անցումային փուլում փորձելով հարմարվել բարեփոխումների գործընթացին, որակական էական փոփոխություններ են կատարվել նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխհարաբերություններում:

Պլանային փոփոխությունում ձեռնարկությունների միջև հարաբերությունները միջնորդավորված էին պետական օրգանների միջոցով (պետական, պետական նյութափոխակերպական մատակարարում, պետքանկ, ճյուղային մինիստրություններ և այլն): Չնայած փոփոխվել էին ինքնուրույնության փափուկությունը, այնուամենայնիվ, այս գործընթացում դոմինանտ էին կենտրոնացված կապիտալ ներդրումները, արդյունաբերական ձեռնարկությունների ամրագրումը մատակարար և սպառող ձեռնարկություններին, արտադրանքի պլանային իրացումը և պլանային գնագոյացումը, բյուջեփայլի փափուկ սահմանափակումները և այլն:

Անցումը շուկայական փոփոխության առաջին հերթին նշանակում է ձեռնարկությունների փոխհարաբերությունների բնույթի արմատական փոփոխություն, որն էլ իր արտահայտությունն է գտնում փոփոխության շուկայական մրցակցային միջավայրի ձևավորման ճանապարհին փոփոխական ինքնուրույն սուբյեկտների ձևավորման գործընթացում: Ձեռնարկությունները փոխհարաբերության մեջ են մտնում ինքնուրույն՝ ղեկավարվելով իրական փոփոխական իրողությամբ՝ ձևավորված շուկայական հայրանիշներով և խթաններով:

Ձեռնարկությունների փոխհարաբերությունները սկզբունքորեն նոր հիմքի վրա դնելը ձեռնարկությունները բավականին հիվանդագին են ընդունում: Չէ որ քայքայված է պետական հովանավորության համակարգը, ձեռնարկությունների միջև փոխհարաբերության ընթացքում ձևավորված արտադրական, կոոպերատիվ ու կազմակերպչական կապերը: Շուկայականի հետ համարեղ, այսօր վերափոխված տեսքով շարունակում են գոյատևել նաև հին, ավանդական մեթոդները, որոնց թվում կարևորվում են.

- Փափուկ բյուջեփայլի սահմանափակումները (դոպացիաները, գեղջային հարկումը, պարտքերի փոխադարձ մարումն ու դուրսգրումը և այլն):

- Նախկին անհատական կապերի պահպանումն ու օգտագործումը իշխանական օրգաններում և նախկին օրգանների ձևավորումը:

- Ավանդական փոփոխության հարաբերությունների պահպանման (թեկուզ երբեմն ոչ ռացիոնալ) ինտերգիան, ձեռնարկությունների ղեկավարների միջև անհատական կապերի (երբեմն նաև՝ կոռուպցիոն նպատակների համար) մեծ դերը: Ձեռնարկությունները նոր պայմաններին հարմարվելու գործընթացում, ինչպես նշեցինք նախորդ պարագրաֆում, օգտագործում են գոյություն ունեցող բոլոր մեթոդները և դրանց համակցությունները: Իհարկե՝ այս ընթացքում փոփոխվել է ունենում նաև շուկայական վարքագծի ինտենսիվ յուրացում:

Ձեռնարկությունների փոխհարաբերությունների համակարգում իր ուրույն ու կարևոր տեղն ունեն **մատակարարման-իրացման հարաբերությունները**, որտեղ վերջին փոփոխությունն որակական մեծ փոփոխություն է կատարվել: Նյութափոխակերպական մատակարարման (ՆՏՄ) տեսանկյունից ձեռնարկությունների միջև հարաբերությունները (աշխատանքի միջոցների, աշխատանքի առարկաների և այլն) և արտադրված արտադրանքի կամ ծառայության մատուցումը ձեռք են բերում ավելի ու ավելի շուկայական կողմնորոշում՝ անցումային փոփոխությանը հարուկ պայմաններին համապատասխան:

Ձեռնարկությունների միջև փոխհարաբերությունների նոր ձևերին անցմանը խանգարող ու կանխարգելող գործոններից է համարվում շուկայական ենթակառուցվածքների թերի զարգացածությունը, մարքեթինգյան քաղաքականության թույլ ըմբռնումը և փրակապումը, փոփոխական վեճերի հարցում դեռևս արբիտրաժային ցածր, երբեմն էլ ոչ

տեղին ու աղեկավար որոշումների կայացումը, շարժեռարկությունների ֆինանսական վարչությունը և ամբողջապես անցումային փոփոխության ճգնաժամային բնույթը:

Բարեփոխումների սկզբնական շրջանում (ավելի շարժառիթով, քան հետադարձ) ՆՏՄ քաղաքականության մեջ մեծ դեր էին խաղում.

1. նախկին գործընկերների փոփոխական կապերը (ինքնին ուժի ներքո)՝ մեծամասամբ հիմնված վստահության վրա՝ փոփոխության անորոշության պայմաններում (առաքում՝ առանց նախօրոք վճարման, բարձր պայմաններում և այլն),

2. անհրաժեշտ փոփոխության բացակայությունը,

3. նախկին «փոփոխական շրջանից» խիստ կախվածությունը,

4. ճեռարկությունների պրոֆիլի փոփոխության ժամանակ միջոցների անբավարարությունը և այլն:

Ժամանակի ընթացքում գործընկերների ընտրության հիմնական հայրանիշ կդառնան շուկայական ռազմավարական գնահատականները:

ՆՏՄ ճեռարկությունների ՆՏՄ վրա ազդող գործոններն են՝

1. նախկին խՍՀՄ և ՏԳՈՒ երկրների ճեռարկությունների միջև կապերի կորուստը,

2. փոփոխության վերափոխման պայմաններում մարակառույթների մի մասի վերակառուցումը դեպի արտահանում,

3. փոփոխության մեջ շուկայական ուժեղ դիրք ունեցող մենաշնորհ-առաքողների, մարակառույթների ճնշումը,

4. նյութափոխակերպական նշանակություն ունեցող հայրենական արտադրանքի նեղ տեսականին և որակի ոչ բարձր մակարդակը և այլն:

Տնտեսության բարեփոխման պայմաններին ճեռարկությունների հարմարվելը տեղի է ունենում ինչպես ակտիվ, այնպես էլ՝ պասիվ ձևով: Արդյունաբերական ճեռարկությունների հարմարվողականության վարքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պասիվ ձևի դեպքում իրականացվում է բարձր (62%), կրճատվում է թողարկման ծավալը (ճեռարկությունների 12%), տեսականին (7%) և այլն: Ինչ վերաբերում է ակտիվ ձևին, ապա այս դեպքում իրականացվող միջոցառումներից են նոր առաքողների փնտրումը (57%), ճեռարկությունում հումքի և նյութերի արտադրության կազմակերպումը (7%), մարակառույթ ճեռարկությունների զարգացման ուղղված ներդրումները (2%):

Նայել է նշել, որ շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց տեղի է ունենում արտադրության նախադրյալների (բարձրագույն, սեփական հումքի վրա ճեռարկությունների զարգացում և համապատասխան արտադրության կազմակերպում):

Ճեռարկությունների փոփոխարարության ուղղվածության վրա պակաս կարևոր ազդեցություն չի թողնում նաև **իրացման քաղաքականությունը**, որի համար որպես որոշիչ գործոններ են հանդես գալիս նախկին ավանդական շուկաների կորուստը, շուկայական գործակալների կողմից պահանջարկի կրճատումը՝ կապված բնակչության իրական եկամուտների կրճատման հետ: Նախադրյալով ստեղծված իրավիճակին՝ արդյունաբերական ճեռարկությունները ձգտում են իրացման համար գրավել նոր ուղիներ ու մեթոդներ, ինչպես նաև՝ շուկայական խորշեր: Այսպես՝ 1999 թվականին արդյունաբերական ճեռարկությունների կեսից ավելին սահմանափակել են իրենց արտադրանքի գնի աճը, համարյա նույնչափ էլ փոխել են թողարկվող արտադրանքի տեսականին, ակտիվ գովազդ են սկսել արդյունաբերական ճեռարկությունների շուրջ 25%-ը, 5%-ը արմատապես փոխել է ճեռարկության արտադրական պրոֆիլը, 8%-ը ցանկանում է դուրս գալ արտաքին շուկա, իսկ 10%-ը՝ ձեռք բերել պետականություն: Միայն ռեսպոնդենտ-ճեռարկությունների 5%-ն է, որ իրացման գործընթացում խնդիր չունի⁹⁹: Ընդ որում, արդյունաբերական ճեռարկությունների իրացման քաղաքականության մեջ ոչ միայն կարևորվում է ավանդական արտադրանքի իրացումը, այլև՝ արտադրության վերափոխման, նոր տեսակի արտադրանքի արտադրության յուրացումը: Սակայն սա ճեռարկություններին այնքան էլ չի

⁹⁹ Տե՛ս Պետական գույքի կառավարման նախարարության հետազոտության արդյունքները:

գրավում, քանի որ նրանք միջոցների բացակայության, կամ էլ սղության պարզապես չեն կարող արտադրության ընդլայնում կատարել, առավել ևս՝ փոփոխել ձեռնարկության արտադրական պրոֆիլը:

Իրացման հետ կապված դժվարությունների համակարգում իրենց ուրույն տեղն ունեն նաև չվճարումները, որոնց ճգնաժամին նպաստում են բարտերային գործառնությունները, ապագա վճարումների հաշվին կատարվող առաքումները, տարբեր տեսակի չարաշահումները և այլն:

Ձեռնարկությունների փոխադարձ պարտքերը խիստ տիպային են ոչ միայն ՄՀ, այլև բարեփոխման նման ճանապարհն անցնող բոլոր երկրների ձեռնարկությունների համար, միայն այն տարբերությամբ, որ դրանք մի տեղ շար են, իսկ մեկ այլ տեղ՝ համեմատաբար քիչ: Ցավոք, ՄՀ-ում այդ պարտքերը շար են: Դրա մասշտաբի մասին են խոսում ներքոնշյալ բանական վերլուծության արդյունքները.

- ձեռնարկությունների միջև չվճարումները հավասար են արդյունաբերության մեջ իրացման ենթակա արտադրանքի երկամյա ծավալին,
- մարակարարների ժամկետանց պարտքերը շուրջ երեք անգամ գերազանցում են ձեռնարկությունների դրամական միջոցները,
- 2001 թվականին չվճարումները շուրջ 2,5 անգամ գերազանցում են դրամական զանգվածի արժեքը:

Նույնպիսի իրավիճակ է նաև հետխորհրդային մյուս հանրապետություններում: Այսպես, ՌԴ-ում միայն 1996 թվականների կեսերին կարճաժամկետ պարտքերը կազմել են ՄՀ տարեկան ծավալի 28%-ը, իսկ կրճատվելով՝ 1999 թվականին կազմել են ՄՀ 5%-ը¹⁰⁰:

Ձեռնարկությունների փոխադարձ պարտքերի հիմնական պարճառներն են.

- տնտեսվարման շուկայական մեթոդներին ձեռնարկությունների դժվար հարմարվելը,
 - ձեռնարկության սեփական միջոցների բացակայությունը՝ շրջանառու կապիտալի և ներդրումային միջոցների համարման համար,
 - գների ազատականացման հետևանքով աշխատանքի առարկաների գների թռիչքը և պարտաստի արտադրանք արտադրող ձեռնարկությունների ֆինանսական հնարավորությունների վարացումը,
 - անցումային տնտեսության ճգնաժամի բնույթը և նրա ծագման պարճառները,
 - պետության կոշտ դրամավարկային քաղաքականությունը, որը նպաստեց արտադրական ոլորտից կապիտալի հոսքին դեպի առավել շահութաբեր շրջանառության ոլորտ,
 - տնտեսության արդյունաբերական և ֆինանսական հարվածների միջև օր-օրի խորացող ճեղքվածքը,
 - սեփականության ցածր սպեցիֆիկացիայի պայմաններում ոչ որակյալ մենեջմենթը:
- Չվճարումները անխուսափելի են ձեռնարկությունների՝ անցման փուլին հարմարվելու ընթացքում և իրականացվող քաղաքականության պայմաններում, չնայած այդ երևույթի «օբյեկտիվացման» մեջ ավելի շար շահագրգռված է դիրեկտորական կորպուսի, նախարարների, բանկիրների այն մասը, որոնք այդ ընթացքում իրականացնում է իր շահադիտական նպատակները:

4.1.4. Փոքր, միջին – խոշոր ձեռնարկությունների գործունեության համակցումը՝ որպես արդյունաբերության զարգացման հիմնախնդիր

¹⁰⁰ Вопросы экономики, 1966, N 3, стр. 11, N 6, стр. 154. Экономист, 1966, N 7, стр. 5.

Համակարգելով փոքր, միջին և խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեության համակցման կարևորությունը վկայող բազմաթիվ վերլուծությունների արդյունքներ, ինչպես անցումային, այնպես էլ այդ փուլն անցած բազմաթիվ փնտրությունների փորձը, կարելի է փաստել, որ ՏՏ փնտրության կայունացման և զարգացման բնագավառում այդ գործընթացը ևս հույժ կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում:

Հիմնվելով արևմտյան երկրների փորձի վերլուծության արդյունքների վրա՝ գալիս ենք այն համոզման, որ անցման սկզբնական փուլում միջազգային դոնոր կազմակերպությունները որոշիչ դեր ունեն ուղղակի աջակցման միջոցառումների բովանդակությունը որոշելու խնդրում, այնինչ՝ միջին ու խոշոր մակարդակի աջակցման կառույցները պարասխանապու են այդ միջոցառումների իրականացման համար: Ինչ վերաբերում է փեդական իշխանությունների դերին, ապա այն կարևորվում է անցման հեղափոխական փուլերում, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում մշակելու աջակցման համընդհանուր ռազմավարական ծրագրեր: Այս պարագայում հարց է առաջանում, թե արդյոք կիրառելի են այլ երկրների փոքր, միջին և խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների համակցման փորձը և մոդելները անցումային երկրների փնտրության պայմաններում: Այս հարցին միանշանակ պատասխան տալը դժվար է, հասկալի է, որ անցումային շրջանի սկզբնական փուլերում այդ մոդելների կիրառումը դեռևս համընդհանուր դրական գնահատականի չի արժանացել: Հարկապես, որ այդ մոդելները փարբերվում են փարբեր երկրներում՝ կախված այնպեղ իրականացվող արդյունաբերական քաղաքականությունից: Ուստի ցանկացած փարբերակ մեզ մոտ իրականացնելիս պետք է փոփոխել՝ ելնելով ՏՏ փնտրության իրավիճակից, ստեղծելով ուրույն պայմաններին համապատասխան աջակցող և համակցող մոդելներ: Ուստի փվյալ քաղաքականության մասին պարկերացում կազմելու համար.

- Պետք է ծանոթանալ իրականացվող քաղաքականության նպարակներին:

- Հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ եվրոպական գրեթե բոլոր երկրներում փոքր ձեռնարկությունների հարվածը հասել է այն չափերի և կարևորագույն մակարդակի, որ յուրաքանչյուր երկիր պարտադիր իրականացնում է փոքր բիզնեսի ոլորտի պետական աջակցման կանոնակարգված քաղաքականություն: Իսկ դա նշանակում է, որ անցումային փնտրությամբ երկրներում, այդ թվում նաև ՏՏ-ում, այդ քաղաքականությունը չի կարող անտեսվել, ինչը նաև լավ հասկանում է կառավարությունը, որի ապացույցն է այդ ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը: Սակայն այդ քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման համար հարկավոր է մշակել մի համակարգ, որը թույլ կտա անմիջական փնտրական գնահատականներ տալ փոքր բիզնեսի քաղաքականության միջոցառումների մակրոփնտրական ազդեցություններին: Ուստի ՏՏ կառավարությունը պետք է մշակի այնպիսի օրենսդրական նորմեր, որոնք հարակ կսահմանեն փոքր բիզնեսի քաղաքականության նպարակները և գործիքները՝ ամրագրելով համապատասխան նորմարիվային կանոններով: Աջակցման քաղաքականության մեջ իր ուրույն տեղը պետք է ունենա փոքր, միջին և խոշոր բիզնեսի համակցման մոդելը՝ իր իրականացման ուղղություններով և գործիքներով:

- Հաշվի առնելով փոքր, միջին և խոշոր բիզնեսի համակցման արտասահմանյան փորձը, անհրաժեշտ է ոչ միայն կառուցել ՏՏ-ում այդպիսի մի մոդել՝ հաշվի առնելով հայկական բիզնեսի առանձնահարկությունները, այլև այն հարմարեցնել ՏՏ արդյունաբերական զարգացման հեռանկարային ռազմավարական ծրագրերին:

Հայկական փոքր բիզնեսում այժմ շրջադարձային փուլ է: Չնայած բարեփոխման սկզբում ՏՏ փոքր բիզնեսը գրնվում էր խորը ճգնաժամի մեջ, այնուամենայնիվ, դարավերջին դրա աշխուժացման որոշակի միտումներ նկարվեցին: Սակայն դրանք խիստ էպիզոդիկ բնույթ կրեցին, քանի որ փոքր բիզնեսը՝ ներկայացնելով առհասարակ բիզնես-համակարգի մի հարված, չէր կարող ինքնուրույն՝ առանց միջին ու խոշոր բիզնեսի աջակցման, թեկուզ

որոշակի հաջողություններ ունենալ: Ընդհակառակը՝ կախված երկրի փնտեսական ռեսուրսների կազմից, կառուցվածքից, փնտեսության մեջ բարեփոխման այս կամ այն փուլում կարող է գերիշխող դիրք ունենալ բիզնեսի այս կամ այն հափվածը՝ պայմանավորելով մնացած հափվածների զարգացումը: Թերևս դա է պարզապես, որ, ասենք, ՌԴ-ում բարեփոխումը, հենվելով բնական ռեսուրսների վրա, նպաստում է այնպիսի ճյուղերի զարգացմանը, որոնք հումքարար ճյուղեր են, և որոնք էլ, իրենց հերթին, փոքր բիզնեսի կարիքն այնքան էլ չունեն: Այսպես փոքր բիզնեսը հիմնականում փայլում է շինարարության, առևտրամիջնորդական ոլորտում և պարահական չէ, որ բարեփոխումների ընթացքում նրանք ներքաշվեցին կապիտալի նախասկզբնական կուրակման գործընթացում՝ միաժամանակ դառնալով հարյուր հազարավոր գործազուրկներին աշխատանքով ապահովելու միակ հանգրվանը: Սակայն անհիմն կերպով, փոքր բիզնեսի նման զարգացում որդեգրեց նաև Նայասրանը: Այսպես և սնկի նման օրեցօր աճեցին առևտրամիջնորդական կազմակերպությունները՝ արդյունաբերության ոլորտում փոքր բիզնեսին բաժին թողնելով ընդամենը 4-5% փայաբաժին: Սակայն փնտեսական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ փոքր բիզնեսի ապագան մեծապես կախված է խոշոր և ոչ խոշոր ձեռնարկությունների նեղ, կոոպերատիվ կապերի ավելի ընդլայնումից և խորացումից: Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, շուկայական փնտեսության պայմաններում զգալիորեն գերակշռում են այն փոքր ձեռնարկությունները, որոնք ինչ-որ ձևով գտնվում են խոշոր ձեռնարկությունների գործունեության «ուղեծրում»՝ նրանց համար հանդես գալով որպես «արբանյակներ»: Ուստի փոքր ձեռնարկությունների կայունությունը, եկամուտները, ֆինանսական և ներդրումային հնարավորությունները անմիջականորեն կախված են խոշոր ձեռնարկությունների հետ նրանց փոխառնչությունից: Ընդ որում, կախված շուկայական փնտեսության մոդելից, այս փոխառնչությունը կարող է դրսևորվել տարբեր կերպ: Մի տեղ այն շատ նեղ է (օրինակ՝ ԱՄՆ-ում), մի տեղ էլ՝ շատ լայն (օրինակ՝ Ճապոնիայում): Թե ինչպիսին կլինի այս կապերի առկայությունը ՌՏ-ում, դեռևս այնքան էլ որոշակի չէ, չնայած մի բան պարզ է. անհրաժեշտ է այդ ուղղությամբ մշակել համակարգված քաղաքականություն՝ նպաստելով ձեռնարկատիրական միջավայրի զարգացման գլխավոր ուղղությանը և իրականացնել այն: Որքան ուշացնենք այս բնագավառի բարեփոխումը, այնքան կծգծվի ՌՏ արդյունաբերական հափվածի կայացման և հափկապես՝ զարգացման գործընթացը:

Նայասրանի փնտեսության մեջ կան փոխներգործության կողմնորոշման մի քանի պարմական նախադրյալներ: Բավական է նշել, որ շատ փոքր ձեռնարկություններ առաջացել են պետական ձեռնարկությունների փլուզվածների վրա: Սակայն մինչև վերջերս գործող փոքր ձեռնարկությունները ոչ միայն ուղղակի կապեր չունեն իրար հետ, այլև՝ խոշոր ձեռնարկությունների հետ: Այս հարցում գոյություն ունի նաև շահագրգռված չլինելու սինդրոմ, ըստ որի՝ խոշոր ձեռնարկությունները «գլուխ» չեն դնում փոքր ձեռնարկությունների հետ՝ համարելով նրանց անհուսալի և թույլ գործընկերներ¹⁰¹:

Զարգացած երկրներում փոքր ձեռնարկությունները ոչ միայն ընդգրկված են խոշոր բիզնեսի կոոպերացիոն համակարգում, այլև հանդիսանում են խոշոր ֆիրմաների արտադրական կառուցվածքի անբաժանելի մասը: Խոշոր ձեռնարկությունները օգտագործում են փոքր ձեռնարկությունների շուկայական և կառուցվածքային ճկունությունը, նրանց ինովացիոն հնարավորությունները: Խոշորները շահագրգռված են համագործակցել ոչ խոշոր ձեռնարկությունների հետ, քանզի ոչ խոշորները կոմպենսացնում են խոշորների դանդաղկոությունը, դանդաղաշարժությունը, օգնում նոր տեխնիկայի ներդրման հետ կապված որոշումների ընդունմանն ու կիրառմանն ոլորտների ընդլայնմանը, թափանցում վաճառման նոր շուկաներ և ձեռք բերում անհրաժեշտ տեղեկություն: «Փոքր գործընկերների» այդպիսի համակցումը թույլ է տալիս այս կամ այն գործում ռիսկի

¹⁰¹ Виленский А. Дружба лилипутов с гуливерами — БОСС, 1997 но 5-6, стр. 77.

ներդնում և նպաստում խոշոր ձեռնարկությունների ռիսկերի մեղմացմանը: Բացի այդ, այդ համակցումը որոշակի չափով հնարավորություն կտա չեզոքացնել փոքր բիզնեսի նկատմամբ պետական աջակցման անկադարությունը: Այս փիլի կոոպերացիայի զարգացումը ԱԲ հիմնական օբյեկտին ու սուբյեկտին դարձնում է ավելի գործնական՝ պետության գործառույթին թողնելով ընդհանուր փնտրասական պայմանների սրելծման բնագավառը:

Խոշոր – ոչ խոշոր ձեռնարկությունների փոխներգործության հիմնական ձևերը – մեխանիզմները միջոցառումների մի փաթեթ է, որը ներառում է ենթակապալը, լիզինգը, ֆրանչայզինգը, ձեռնարկափիրական կապերի սրելծումը, փոքր – միջին բիզնեսի «ինկուբատորները» գործունեությունը – այլն:

Խոշոր և ոչ խոշոր ձեռնարկությունների փոխներգործության հիմնական ձևերից մեկը ժամանակակից պայմաններում ենթակապալային գործունեության հիման վրա կադարվող համագործակցությունն է: Դա բացարկում է նրանով, որ այս գործընթացում աշխատանքի փոխադրվող փաժանման հետևանքով ապահովվում է միասնական փնտրասական բարձր արդյունավետություն: Այս դեպքում խոշոր ձեռնարկությունը ոչ խոշորին ներկայացվում է որպես ենթակապալառու՝ նրան վարձակալությամբ փրամադրելով շենքեր, շինություններ, հարմարանքներ, արտադրական միջոցներ, ինչպես նաև օգնում է շահավետ պայմաններով ձեռք բերել աշխատանքի առարկաներ, ընդհուպ մինչև իր ապրանքանիշի օգրագործման հնարավորության ընձեռումը: Այնպես որ, ենթակապալի օգրագործումը ժամանակակից փնտրասության մեջ ասփիճանաբար ավելի մեծ փրածում է սրանում: Իժուր չէ, որ զարգացած երկրների մեքենաշինության արտադրանքի առարքի ընդհանուր ծավալի ավելի քան 1/3-ը իրականացվում է ոչ խոշոր ձեռնարկությունների կողմից:

Խոշոր և ոչ խոշոր ձեռնարկությունների փոխառնչության դրսևորման ձևերից մեկն էլ նրանց միջև գոյություն ունեցող **լիզինգային գործառնությունն** է: Այն հանդես է գալիս որպես այդ ձեռնարկությունների միջև փնտրասական հարաբերությունների և փնտրասության ճյուղերի լայն շրջանակ ընդգրկող փոխադարձ կապերի ձև: Ըստ փոխներգործության այս ձևի՝ խոշոր ձեռնարկությունները ոչ խոշորներին են փրամադրում փարբեր սարքավորումներ՝ սկսած գրասենյակայինից մինչև ամենաբարդ ժոբոբոբիսիկան:

Խոշոր և ոչ խոշոր ձեռնարկությունների փոխառնչության դրսևորման ձևերից մեկն էլ **ֆրանչայզինգն է**, որն, ըստ էության, խոշոր ձեռնարկությունների իրավունքների փրածումն է ոչ խոշոր ձեռնարկությունների վրա, որոնք այդ ֆիրմայի ապրանքանիշով իրականացնում են արտադրանքի իրացում կամ ծառայության կադարում: Մա մի կողմից առավել հեշար ու նպաստավոր ուղի է ձեռնարկափիրական բավարար փորձ ու կոմերցիոն ռիսկի հակում չունեցող նոր սրելծված ձեռնարկությունների համար, մյուս կողմից՝ խոշոր ձեռնարկությունների համար լուծում է արտադրանքի իրացման, շուկայի ընդլայնման, երկրորդային կապիտալի ներգրավման, սեփական վաճառքի ցանցի հետ կապված խնդիրներ: Մասամբ ոչ խոշոր ձեռնարկությունների վրա գցելով պարասխանավությունը, խոշոր ձեռնարկությունները, այդ գործունեության ընթացքում միշտ մնալով ակտիվ դիրք ունեցողի կարգավիճակում, ավելի քիչ են վրանգում իրենց «բազային» կապիտալը: Դրա հետ միասին, առավել ակտիվ են օգրագործվում մարդկային գործոնը, անհարական շահագրգռվածությունը՝ առաջնորդվելով այն կարգախոսով, որ առավել կարևոր է սեփական գործը, և ոչ թե վարձու աշխատանքը:

Այսօրվա դրությամբ ՏՏ արդյունաբերական ոլորտի ձեռնարկությունների փոխադարձ առնչությունների առանձնահարկությունների մասին կարելի է նշել, որ.

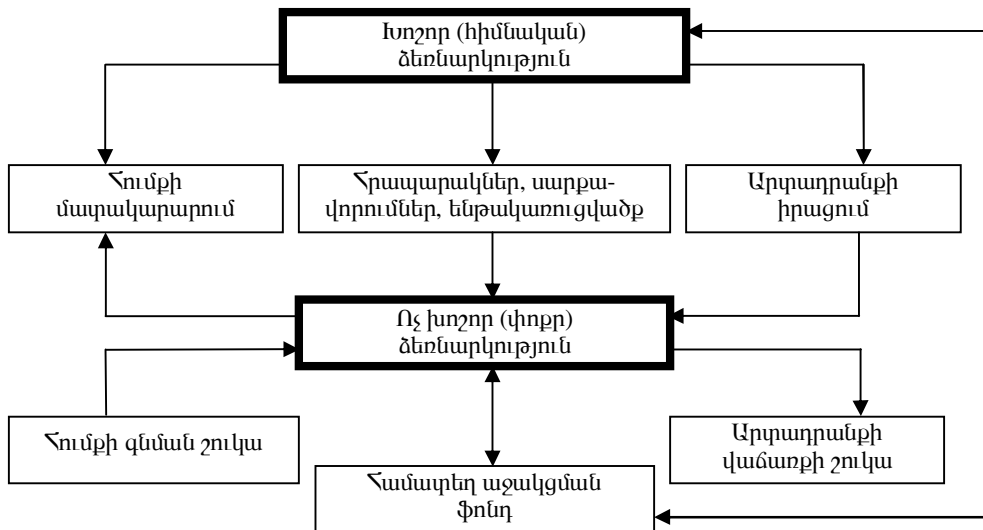
1. Ի փարբերություն արևմտյան երկրների, Տայասրանում փոքր, միջին և խոշոր ձեռնարկությունների միջև արտադրական կապերը ձևավորվում են առավելապես ենթակապալային հիմունքներով:

2. Նայաստանում փոքր, միջին և խոշոր ձեռնարկությունների միջև կոոպերացումը գործադրվելով ձևավորման գործընթացում՝ դեռևս հապաղում է խոշոր ձեռնարկությունների ներդրումային ռեսուրսների անբավարարվածության հետևանքով:

3. Անցման փուլի փոփոխության առանձնահատկությունը ավելի է կարևորում փոքր ձեռնարկությունների մասնակցության ընդլայնումը խոշոր ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման գործընթացին:

4. Նամարյա բացակայում է Նայաստանում փոքր, միջին և խոշոր ձեռնարկությունների կոոպերացման իրականացման պետական քաղաքականությունը: Նույնիսկ ցայսօր չունենք օրենք «կոոպերացման» մասին: Նայաստանում դեռևս չկա մի կառույց (ի պաշտոնե կամ ստեղծված սեփական նախաձեռնությամբ) որը զբաղվի փոքրեր չափեր ունեցող ձեռնարկությունների կոոպերացմամբ: Ինչ վերաբերում է խոշոր ձեռնարկություններին, ապա դրանք այսօր մափիկաված են իրենց առօրյա փոփոխական և սոցիալական հիմնախնդիրներով և նույնիսկ հոգեբանորեն պարզապես էլ չեն ապահովելու այդպիսի համագործակցություն: Շիմնախնդրի լուծմանը խոչընդոտում է նաև խոշոր ձեռնարկություններում առ այսօր կենտրոնացված ու չհիմնավորված աշխատուժի ավելցուկը: Ուստի, եթե նույնիսկ խոշոր ձեռնարկությանը անհրաժեշտ լինեն կոմպլեկտավորող դեպարտեր, նրանք ոչ թե դիմում են կոոպերացմանը, այն էլ՝ օպտիմալացված փոքրերակով, այլ, թեկուզ բարձր ինքնարժեքով, ձգտում են արտադրել իրենց մոտ, այլ ոչ թե այդ աշխատանքներում ներգրավել ուրիշ ձեռնարկությունների:

Նայաստանում փոքր, միջին ձեռնարկությունները, որպես խոշոր ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունության ապահովման ձև, սկզբնական շրջանում գործում էին որպես ինքնուրույն փոփոխական կառույցներ: Սակայն այժմ ասփիճանաբար ձգտում են դեպի խոշոր ձեռնարկությունները: Այսպես, էլ՝ խոշոր ձեռնարկությունները դառնում են յուրահատուկ «ամորֆիզացիոն» դրանց շուկայական ցնցումներից զերծ պահելու կամ այդ ցնցումները մեղմելու համար: Իսկ շուկայական կոնյունկտուրային արագ հարմարվող ոչ խոշոր ձեռնարկությունները ճկունորեն ընկալելով պահանջարկի կոնյունկտուրան, դառնում են խոշոր ձեռնարկություններին շուկայի այս կամ այն խորշ ուղեկցող վեկտորներ: Այնպես որ, խոշոր ձեռնարկությունները իրենց ուղեծրում ունենալով մեկ, կամ բազմաթիվ ոչ խոշոր ձեռնարկություններ, իսկ մեկ ոչ խոշոր ձեռնարկությունը, երբեմն գործելով մեկ կամ մեկից ավելի խոշոր ձեռնարկությունների ուղեծրերում, ստեղծում են էմերջենտ հատկությամբ օժտված համակարգ, որը կարելի է ներկայացնել ներքոնշյալ բլոկ-սխեմայի ձևով:

Բլոկ-սխեմա 4.1. Խոշոր – ոչ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության մոդել

Ինչպես երևում է բերված բլոկ-սխեմայից, արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործական համագործակցության այսպիսի միությունը ձեռք է բերում նոր փոխներգործական կառուցվածք՝ օժտված էմերջենտ հատկությամբ, որպես ստացվելիք օգույրը սկսվելիք է: Դուրսի ձեռնարկությունը, ցածր վարձավճարներով ստանալով «մայր» ձեռնարկությունից իր փոխներգործական գործունեությունն ապահովող արտադրության գործոններ, ի հաշիվ «մայր» ձեռնարկության որոշակի շահույթ է կուտակում: Իսկ «մայր» ձեռնարկությունը կորցնելով շահույթի մի մասը՝ այն կոմպենսացնում է այլ աղբյուրների հաշվին, մասնավորապես ազատվելով մարտավարական և իրացման ծանր հոգսերից (այս առաքելությունն արդեն հանձն է առնում փոքր ձեռնարկությունը): Այս պարագայում թեթևանում է նրա հարկային բեռը, քանի որ եկամուտների մի մասը բաց է թողնում հարկային այս կամ այն արտոնություններից օգտվող ոչ խոշոր ձեռնարկության միջոցով:

Տարբեր չափերի արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործական համակցման նման մոդելի օգտագործումը, անտարակույս մեր հանրապետության արդյունաբերական հարվածը կարող է հանել զարգացման մայրուղի և համապատասխան արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման ճանապարհով նպաստել նրա հեղափոխական զարգացմանը:

4.2. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների – բանկերի փոխներգործության մեխանիզմը – դրա կադարելագործումը

4.2.1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների – բանկերի կազմակերպատն- րնտեսական փոխներգործության հետահայաց վերլուծությունը

Ցանկացած, նույնիսկ ամենակարարյալ արտասահմանյան փորձը նույնությամբ անհնարին է ընդօրինակել՝ առանց տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները հաշվի առնելու: Առավել ևս, որ դա վերաբերում է Ղայաստանին, որը 20-րդ դ. սկզբին և վերջին զարգանում էր յուրահատուկ պայմաններում:

Ինչ վերաբերում է տնտեսության զարգացման համատեքստում արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային համակարգի փոխներգործությանն ու դրա զարգացման միտումներին, ապա այն թեկուզ ոչ արմատապես, այնուամենայնիվ եղել է ու կա, մանավանդ, որ ավանդական հասարակարգում «միշտ էլ անցյալը եղել է ապագայի սխեման»¹⁰²:

Ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության պարմության վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս մեզ պարկերացում կազմելու այդ բարդ գործընթացի հետագա զարգացման թույլ և ուժեղ կողմերի մասին արդեն հետհետափոխական ժամանակաշրջանում: Ղայկական տնտեսության զարգացումը պայմանավորված է եղել հայկական մենթալիտետի հակասականությամբ, պարմական փորձերի կոնկրետ սերտամամբ, որոնք առաջացրին տնտեսավարման ինտրիտուրի մի կողմի առաջընթաց, իսկ մյուսի՝ հետընթաց:

Բանկային գործի պարմությունը, որպես ձեռնարկատիրության ոլորտ և նրա փոխներգործությունը արտադրության համակարգի վրա, գնում է դեպի դարերի խորքը: Բանկերի վերաբերյալ մեզ հասած առաջին քիչ թե շատ որոշակի տեղեկությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 6-րդ դարին: Բանկային գործի սաղմերը առաջացել են դեռևս հին Բաբելոնում, որտեղ տաճարները պաշտոնապես համարվում էին փողերի պահպանման զանձարաններ և անգամ վճար էին տրամում այդ գործառույթը իրականացնելու համար¹⁰³:

Այսպես, Դոլանի գրքում տեղեկություն է տրվում հին Բաբելոնի բանկերի, մասնավորապես Իգիբի բանկիրային տան հիմնադրի մասին, որը մահացել է մ.թ.ա. 581թ., և որին հետագոտողներն անվանում են Բաբելոնյան Ռոտշիլդ: Ըստ պարմության, այդ բանկիրային տանը կարարված գործառույթները առնչվում էին ինչպես ֆինանսական ոլորտին (դրամական ավանդներ, վարկեր և այլն), այնպես էլ արտադրական ոլորտին (կոմերցիոն սկզբունքներով կարարվող գնումներ, ըստ կարարվող գործարքների հանձնարարականներ և այլն): Բացի դրանից, բանկերն ունեին պահեստային տնտեսություններ (տարածություններ) և մասնակցում էին առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունների տնտեսական գործունեությանը:¹⁰⁴

Պարմության այդ քառուղիներում բանկերը դառնում են այն կազմակերպությունները, որոնք սկսում են մասնագիտանալ փոխարվական կապիտալի եկամտաբեր շրջանառության կազմակերպման մեջ և հետգհետե փոխարվություններ տրամադրելու գործառույթից անցնում են սեփական կապիտալի երկարատև ներդրումներին, իսկ դա նշանակում է, որ բանկերը ընդլայնելով իրենց գործողությունների տիրույթը՝ արդեն ներգրավվում են ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտը: Արդյունքում՝ ժամանակակից բանկերի եկամտները կազմում են սրացված «տոկոսներից» և «շահույթից»:

¹⁰² Տեն Բլախման Ա.Տ. Քրեդիտատելությունը տ Ղայայ. ՏՊԲ. Իզատելություն «ԴԲՏ», 1995, էջ 15:

¹⁰³ Տեն Ա. Մարկոսյան, «Տնտեսագիտություն բոլորի համար», Երևան, 2001թ., էջ 109:

¹⁰⁴ Տեն Ա. Մարկոսյան, «Տնտեսագիտություն բոլորի համար», Երևան, 2001թ., էջ 111:

ՏՏ-ում ևս բանկային և արդյունաբերական համակարգերը հին պայմանություն ունեն: Դեռևս մինչև հեղափոխական Նայաստանում գոյություն ունեին բազմաթիվ բաժնետիրական կոմերցիոն բանկեր: Նոկոմերեյան հեղափոխությունից հետո երկրի բանկային համակարգը աստիճանաբար էական ձևափոխման ենթարկվեց՝ ստանալով բոլշևիկյան կուսակցության փնտրեսական և գաղափարական կոնցեպցիային համապատասխան բովանդակություն ու ուղղվածություն: Տենց բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության ժամանակակից ճգնաժամը 70 տարիների ընթացքում ստեղծված փնտրեսության մենաշնորհային համակարգի և ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպումը, կառավարումը ու պլանավորումը մեկ ձեռքում կենտրոնացնելու արդյունք է: Մոնոպոլացված կազմակերպա-կառավարչական ամբողջական համակարգի կառուցման ժամանակ այն չէր կարող չներառել նաև արդյունաբերության ու բանկային ոլորտները: Արդյունաբերական և բանկային համակարգի զարգացումը տեղի ունեցավ մոնոպոլացման, կառավարչական ֆունկցիաների կենտրոնացմամբ՝ երկրի էկոնոմիկայի կառավարման պետական մարմինների ձեռքում և, որպես արդյունք, արդյունաբերության ու բանկային հարվածում ձևավորվեց հսկայական մոնոպոլ կառուցվածք՝ համակենտրոնացման միջոցով:

Ընդամենը, համակենտրոնացումը արտադրական միավորների խոշորացման և այդ գործընթացում փոքր, մասնավոր արտադրությունների դուրս մղման ճանապարհով ստեղծեց տրեստներ, սինդիկատներ և, ի վերջո, արդյունաբերական միավորումներ: Ընդ որում, այդ գործընթացի երկար ու ձիգ ճանապարհին կարելի է առանձնացնել հետևյալ փուլերը.

1. ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն (1920-1921թթ.),
2. նոր փնտրեսական քաղաքականություն (1922-1928թթ.),
3. կառավարման վարչափրամայական համակարգի կառուցում (1930-1961թթ.),
4. փնտրեսավարման մենաշնորհային-ավտորիտար կազմակերպա-կառավարչական համակարգի կառուցում (1961-1985թթ.),
5. վերակառուցումով ընթացող ադմինիստրատիվ համակարգի կառուցում (1985-1990թթ.),
6. ապամոնոպոլացման, սեփականաշնորհման, ապապետականացման, մենաշնորհ ձեռնարկությունների առաջացմամբ ընթացող, հաճախ արդյունաբերական և բանկային կապիտալի ներուժը միավորող ժամանակաշրջան (սկսած 1990թ-ից):

Առաջին փուլը բնութագրվում է ժողովրդական փնտրեսության կառավարման խիստ կենտրոնացմամբ և պետության ադմինիստրատիվ մարմինների բացարձակ փնտրեսական իշխանությամբ: Այս փուլում արդյունաբերական ձեռնարկությունները ոչ միայն ի վիճակի չէին բանկային կապիտալ օգտագործելու, այլև բացարձակ իրավագուրկ էին:

Նայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո փնտրեսական համակարգը էական վերափոխման ենթարկվեց: Բոլշևիկները, ցանկանալով իրենց ենթարկել բոլորին և փնտրինել ամեն ինչ, կյանքի կոչեցին լենինյան թեզն այն մասին, որ կոմունիզմը պահանջում է և նախապես ամբողջ երկրով մեկ արտադրության կառավարման և կազմակերպման կենտրոնացում:

Արդեն 1920-ական թվականների սկզբին կառավարությունը դնում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության հիմքերը՝ կազմակերպա-կառավարչական, փնտրեսական ընդհանուր մենաշնորհը՝ արտահայտված պետական իշխանության կողմից էկոնոմիկայի միանշանա ավտորիտար կառավարմամբ: Արտադրական հարաբերությունների նման սկզբունքի իրականացման արդյունքն իր դերը խաղաց Նայաստանում խորհրդային իշխանության ձևավորման գործում: Սակայն աստիճանաբար նվազեցին հանրապետության փնտրեսության զարգացումն արգելակող խոչընդոտները: Աստիճանաբար նվազեցին խորհրդային իշխանության ստեղծած բանվոր դասակարգի և գյուղացիության աշխատանքային նախաձեռնությունները, որոնք շահագրգռված չէին իրենց, առանց այդ էլ կենտրոնական կառավարման մարմինների կողմից լրիվ բռնագրավվող, աշխատանքի

արդյունքի համար: Բանկային համակարգը ևս անկում ապրեց, քանզի վերացան ապրանքադրամական հարաբերությունները: Մենաշնորհային հարաբերությունները պայմանավորեցին կառավարման ապարափ բյուրոկրատացման էլ ավելի մեծացում ու բևեռացում: Ուստի առաջացավ նոր փոփոխական քաղաքականության մշակման անհրաժեշտություն, որն էլ սկսվեց իրականացվել 1922 թվականից՝ սկիզբ դնելով սոցիալիստական հասարակության փոփոխական համակարգի զարգացման երկրորդ փուլին:

Երկրորդ փուլը բնութագրվում է պետության կողմից արդյունաբերության կառավարման մասնակի թուլացմամբ՝ հոգուր ձեռնարկություններին աստիճանաբար փոխարկող արտադրական իրավունքների:

Արդյունքում՝ սկսեց ուժեղանալ բանկերի նշանակությունը և դրվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ դրանց փոխներգործության սկիզբը: Աստիճանաբար առաջ եկան փոխներգործության որոշակի ձևեր՝ վարկավորում, երաշխավորություն, դրամական գումարների հարկացումներ, արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխադարձ հաշվարկի բանկային համակարգ: Բացի դրանից, բանկերի համար հնարավորություն ստեղծվեց որոշակի փայաբաժիններով մասնակցելու արդյունաբերական խոշոր նախագծերին:

Ընդհանուր առմամբ, այս փուլը կարելի է բնութագրել որպես ադմինիստրատիվ ապարափի իշխանության մոնոպոլացման փուլ: Գերապեսությունների լուծարման հիման վրա առաջացան արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեությունը կոորդինացնող փոխարկեր: Այս փուլը սովորաբար անվանում են «փոխարկություն»: Արդեն 1926 թվականին հանրապետությունում ստեղծվել էին շուրջ 50 փոխարկեր: Տրեսպորտ իրենք էին որոշում, թե ինչ արտադրել և որտեղ իրացնել այդ արտադրանքը: Ձեռնարկություններն անցնում են կոմերցիոն հաշվարկի, որը նախատեսում է նաև որոշակի պահանջներ բանկային համակարգին, որը և զարգանում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների զարգացմանը համապատասխան: Արդեն այս փուլի վերջում փոխարկերը, որպես պետական արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնց պետությունը փրամադրում է որոշակի ինքնուրույնություն, սկսում են կոոպերացվել բանկերի հետ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի այդպիսի կոոպերացումը սկիզբ է դնում արտադրական համապետական գործունեության նոր ձևի, որն էլ արտահայտվում է սինդիկատների՝ կոոպերացման հիմունքներով ստեղծված ձեռնարկությունների կառավար միավորումների ձևով, որոնք զբաղվում են իրացումով, մատակարարումով, արտաքին առևտրի գործառնություններով:

Սակայն 1927 թվականին նորից մեծանում է կենտրոնական ապարափի ճնշումը, որն իրականացվում է պլանավորման, կենտրոնացված նյութատեխնիկական մատակարարման և կենտրոնացված ֆինանսավորման ճանապարհով:

Մենաշնորհային կազմակերպակառավարչական կառույցի վերջնական ձևավորման համար այս փուլի վերջին փառիներին ստեղծվում է կենտրոնական իշխանության կողմից հսկվող և արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսական միակ աղբյուրը՝ հանդիսացող «Միասնական բանկը»: Այսպիսով, իր իրավունքի մեջ է մտնում փոփոխության զարգացման երրորդ փուլը:

Երրորդ փուլը բնութագրվում է էկոնոմիկայի կառավարման վարչա-հրամայական համակարգի ձևավորմամբ: Այս փուլում արտադրության համակենտրոնացման, ինչպես նաև պոստենցիալ մրցակից արտադրական կառուցվածքների ուղղակի լուծարման ճանապարհով փեղի է ունենում ինքնուրույն ձեռնարկությունների՝ առանց այդ էլ սահմանափակ քանակի էլ ավելի նվազում: ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1930թ. հունվարի 30-ի «Վարկավորման ռեֆորմի մասին» որոշումով վերացվեց կոմերցիոն վարկը, և դրա փոխարեն մտցվեց ուղղակի բանկային վարկավորումը: Դրանով կենտրոնական ղեկավարությունը միաժամանակ հասնում է երկու նպատակի: Մի կողմից ստորագրվում է

կոմերցիոն բանկերի «մահապարիժը», մյուս կողմից, կենտրոնական ադմինիստրատիվ ապարատը իր ձեռքում գործնականում կենտրոնացրեց ֆինանսական իշխանությունը արդյունաբերական ձեռնարկությունների վրա: Դիրեկտիվ կառավարման հետ միասին, այսպիսի մոտեցումը կանխորոշեց մենաշնորհային կառավարման մեխանիզմ՝ ձեռնարկությունների կառավարման բոլոր երեք մակարդակներում: Այս փուլում նկատվում է նաև կենտրոնական ադմինիստրատիվ-կառավարչական ապարատի կողմից արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառավարման ֆունկցիաների մենաշնորհացման միտում: Դրա արդյունքում աստիճանաբար տրեսպորտը փոխարինվեցին արտադրական միավորումներով: Արդեն 1960 թվականին արդյունաբերական ձեռնարկություններին ղեկավարում էին շուրջ 50 նախարարություններ և գերատեսչություններ՝ տեղիք տալով ժողովրդական տնտեսության մենաշնորհային ավտորիտար կազմակերպա-կառավարչական կառուցվածքի ամրապնդմանը:

Չորրորդ փուլը բնութագրվում է տնտեսության կառավարման մենաշնորհային-ավտորիտար և առավել ճկուն համակարգի ստեղծումով ու զարգացումով, որն իրականացվում էր ոչ այնքան ռեսուրսների ուղղակի տնօրինման, ինչքան դրանց ֆոնդավորման ճանապարհով: Այս իրավիճակում կառավարման կենտրոնական օղակներից մեկը դառնում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների բանկային ֆինանսավորման համակարգը: Այս փուլում ձևավորվեց բանկային այնպիսի համակարգ, որը հնարավորություն տվեց ֆինանսական ռեսուրսների բաշխման ֆոնդավորման միջոցով իրականացնել արդյունաբերական ձեռնարկությունների ավտորիտար կառավարումը: Ընդ որում, կառավարման մոնոպոլացման մակարդակը հանգեցրեց նրան, որ բանկերը ինվեստավորում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու ամբողջ ճյուղերը՝ առանց վերջիններիս տնտեսության վերաբերյալ վերլուծություն կատարելու: Այս բոլորը հանգեցնում էր կառավարման բյուրոկրատացման ուժեղացման և բազմաթիվ ցուցումներ վերևից իջեցվում էին՝ առանց հաշվի առնելու արտադրության և սպառման հարկանիշներն ու առանձնահատկությունները: Գոյություն չունեին ոչ մարքեթինգ և ոչ էլ գիտական կառավարում, չնայած վերջինս, որպես հիմնական դիսցիպլիններից մեկը, դասավանդվում էր տնտեսագիտական բոլոր մասնագիտությունների համար: Իսկ շատ բանկային աշխատողներ տեղյակ չէին նույնիսկ իրենց նվազագույն հիմնական պարտականությունների մասին: Այդ իսկ պարճառով բանկային ոլորտը դարձավ նախարարության բյուրոկրատական մեքենայի հավելուրդը՝ կցորդը:

Համարյա նույնաման իրավիճակ էր նաև տնտեսության արդյունաբերական ոլորտում: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառավարումը ևս տեղի էր ունենում դիրեկտիվորեն՝ հարկապես պլանավորման բնագավառում: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար վերևից իջեցվում էին ոչ միայն պլանային արժեքային ցուցանիշները, այլև՝ բնահրային: Պետականը դրանք դիֆերենցում էր 15000 դիրքի, նախարարությունը՝ 50000: Դրա հետ մեկտեղ, սպառողին մատակարարի, առաքողի հետ ամրացնելու փուլում, որն իրականացվում էր պետմատի միջոցով, յուրաքանչյուր անվանացանկի դիրքը բաղադրվում էր ևս 10-15 անվանումների:

Այնպես որ, բանկերի և ձեռնարկությունների ինչ ազատության մասին կարելի էր խոսել այդ ժամանակ, երբ ձեռնարկությունը իրավունք չունեին անգամ արտադրելու այն, ինչ ցանկանում էր կամ փոխել իր պրոֆիլը՝ շուկայական պահանջներին համապատասխան: Նեփտապետ, ձեռնարկությունները պետք է արտադրեին այն, ինչը թելադրվում էր վերևից՝ առանց պահանջարկի ու առաջարկի կոնյունկտուրան հաշվի առնելու: Այդպիսի իրավիճակը տվյալ ժամանակաշրջանում ամրագրված էր նաև օրենսդրորեն: Բավական է նշել ՍՍՏՄ Մինիստրների խորհրդի 1965 թվականի հոկտեմբերի թիվ 729 որոշումը՝ վերադաս կազմակերպությունների կողմից հաստատված պլանի ցուցանիշների վերաբերյալ:

Արդեն 1960-ական թվականներին տեղի է ունենում բանկային համակարգի լրիվ մոնոպոլացում, իսկ արդյունաբերության հետ նրա փոխներգործությունն իրականացվում է

կենտրոնական ապարարի կողմից փնտրության մենաշնորհի դերերմինացման պայմաններում:

Այսպիսով, չորրորդ փուլում, փնտրության մենաշնորհային դերերմինացման պայմաններում, բանկային և արդյունաբերական արտադրության համակարգերը կենտրոնական ապարարի միջոցով փոխներգործում են մեկը մյուսի վրա: Այսպիսի իրավիճակը կանխորոշվում է նաև ձեռնարկությունների կառավարման մենաշնորհային կառույցի ձևավորման ընթացքում կառավարման հիերարխիայի բոլոր մակարդակներում:

Տնտեսական համակարգի զարգացման **հինգերորդ փուլը** համընկնում է, այսպես կոչված՝ «պերեստրոյկայի» ժամանակաշրջանի հետ: Այս փուլը բնութագրվում է փնտրության սոցիալական ինստիտուտի պերականության ապամոնոպոլացման փորձերով: Արդեն 1980-ական թվականներին փնտրության ինստիտուտի զարգացման ուղիների որոնման խնդիրներից մեկը դարձավ բանկային համակարգի ապակազմակերպումը: Երկար բանավեճերից ու փարբեր մակարդակներում քննարկումներից հետո, 1987թ. որոշում կայացվեց երկրում իրականացնել արմատական բարեփոխում, որի առանցքը նախատեսվեց դարձնել լրիվ փնտհաշվարկը և ձեռնարկությունների ինքնաֆինանսավորումը: Իր հերթին դա էլ պահանջեց բանկային համակարգի վերակառուցում՝ հաշվի առնելով նշված համակարգի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության անհրաժեշտությունը: Մակայն այդ միջոցառումը իրականում արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության ընթացքում չհանգեցրեց վարկային կառույցների մասնագիտացմանը, չնայած դա ռեֆորմի հիմնախնդիրներից մեկն էր: Այս փուլում նախանշվեցին նաև բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության գործընթացում պոզիտիվ հարկանիշներ: Մասնավորապես, ինչպես բանկային, այնպես էլ արդյունաբերության հարվածներում րեղի ունեցավ կառավարման առաջին մակարդակի ապակենտրոնացում և արդյունաբերական համալիրների ապակենտրոնացմամբ ու կոմերցիոն բանկերի սրեղծմամբ սրեղծվեց մրցակցային մեխանիզմ: Փոփոխվեց նաև արդյունաբերական և բանկային հիմնարկների փոխներգործության ֆինանսավարկային մեխանիզմը՝ բանկային վարկի հետ համարել կիրառվեց նաև առևտրային (կոմերցիոն) վարկը: Ի հայտ եկան բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների ապրանքային համագործակցության նոր ձևեր՝ **ֆակտորինգ, լիզինգային գործառնություններ** և այլն: Զուգահեռաբար զարկ րվեց **շուկայական նոր կառույցների՝ բորսաների, բրոկերային – դիլերային գրասենյակների** սրեղծմանը:

Նենց փնտրության սոցիալական ինստիտուտի զարգացման այսպիսի հակասական բեռով էլ Նայասրանի փնտրությունը անցում կարարեց իր զարգացման **վեցերորդ փուլին**, որն էլ բնութագրվում է որպես **փնտրության կառավարման վարչահրամայական համակարգից շուկայական փնտրավարմանն անցումով**: Այս փուլը սկսվում է մի շարք օրենքներով ամրագրված՝ պերական հարվածի ապամենաշնորհացմամբ (սեփականաշնորհման, վառչերացման, բանկային համակարգի ապակազմակերպման և այլ ճանապարհով):

Մակայն ապակենտրոնացվող փնտրության անորոշակի վիճակը ծնում է ուրույն հիմնախնդիրներ:

Իրոք, րասնյակ րարիների ընթացքում րեղի էր ունեցել փնտրության կառավարման կենտրոնական վարչահրամայական (ադմինիստրարիվ) ապարարի ավորիտար մոնոպոլացում: Այդ համակարգում սրեղծվել էին նաև արդյունաբերական և բանկային մենաշնորհներ, որոնց կապերի հզոր ցանցը, պարեհ և անպարեհ կոռպերացման ճանապարհով, սիռված էր ԽՍՀՄ ամբողջ րարածքով մեկ: Այս իրավիճակում այդպիսի կոռպերացիոն կապերի խզումը չէր կարող իր բացասական հետքը չթողնել, ինչը և նկարվեց շուկայական փնտրավարման անցած այս րասը րարիների ընթացքում: Այնպես որ, հանրապերության փնտրության ճգնաժամի փոսը սողալու գլխավոր պարճառը ԽՍՀՄ առանձին պերությունների րորհման ճանապարհով միասնական ժողովրդարերասական

մեխանիզմի ապակազմակերպման արդյունքում արտադրական ներուժի կորուկ նվազումն է, իսկ նոր արտադրական կապերի ձեռքբերումն էլ, հանրապետության սոցիալ-քաղաքական պայմաններից ելնելով, շար մեծ դժվարությամբ է իրականացվում: Արտադրական կապերի քայքայումը հանգեցրեց նրան, որ մի կողմից պետությունից չաջակցվող արտադրությունը «բաց թողնվեց ազատ նավարկման», իսկ մյուս կողմից՝ «ազատ շուկան» չգրավ իր մեջ հեթազա զարգացման ներքին ներուժ, և արդյունքում՝ հիվանդ փնտեսությունը ախտահարվեց հիպերինֆլացիայով, իսկ այս պայմաններում շահում է նա, ով ավելի արագ է շրջում իր կապիտալը դեպի արտադրություն և ով որ հանդես է գալիս որպես «վաճառող»: ՆՏ-ն չկարողացավ արագ կողմնորոշվել առաջինում, իսկ երկրորդը նրան անհարիր էր, քանզի համարյա «բան» չունեւր վաճառելու: Դժվար էր ակնկալել մրցունակ արդյունաբերության զարգացումը, քանզի «վաճառողի» շուկան նրա համար անհասանելի էր: Այս պայմաններում հիվանդ արդյունաբերությանը, որպես համադարձան, պետք է որ ձեռք մեկներ բանկային համակարգը: Սակայն լինելով փնտեսական համակարգի կարևոր բաղկացուցիչ ոլորտներից մեկը՝ այն ևս հիվանդացավ այդ համակարգի հարուցիչներով: Ընթացիկ է, պետության կողմից որոշակի հեղափոխական փորձեր կատարվեցին բանկային համակարգի հիվանդությունը քրոնիկ չղարձնելու նպատակով, սակայն այդ միջամտությունը «շուկային թերապիայի» բնույթ կրեց և առ այսօր դեռևս անարդյունավետ է:

Շար փնտեսագետներ գտնում են, որ ինչպես բանկային, այնպես էլ արդյունաբերական համակարգերը այս փուլում ապակազմակերպվել են ոչ թե «վերևի» ցուցումով, այլ ներքին նախաձեռնությամբ: Ընթացիկ է, այդպիսի հասարակարգը այս կամ այն կերպ կարելի է համաձայնել, քանզի ընդունված օրենքները կարող են կամ չկատարվել, կամ էլ կատարվել ոչ այնպես, ինչպես որ հարկն է: Սակայն և՛ արդյունաբերական ձեռնարկությունները, և՛ բանկային կազմակերպությունները հայտարարվեցին որպես առևտրային ինքնուրույն կազմավորումներ՝ բաժնեիրական ընկերությունների փաթեթով: Ուստի և ցայսօր, ինչպես արդյունաբերական ձեռնարկությունները, այնպես էլ բանկերը այդպես էլ ընդհանուր հայտարարի չեն եկել և մեկմեկու կարող պարզապես գոյարևում են:

4.2.2. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների – բանկերի փոխներգործության մեխանիզմի շարժընթացը – դրա վերլուծությունը

Այնուամենայնիվ, քանի որ գոյություն ունեն բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների կայուն փոխներգործության բազմաթիվ մեխանիզմներ, ուստի կանգ առնենք դրանց վերլուծության և Նախասրանի Նախապետությանը համապատասխան մեխանիզմի ընտրության վրա: Նախ նշենք, որ բանկերը և արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որպես արտադրության սուբյեկտներ, մշտապես գտնվում են արտադրական փոխներգործության մեջ՝ փոխադարձաբար ազդելով մեկը մյուսի վրա: Մեր կարծիքով, կարելի է առանձնացնել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի «հիմնարկների» փոխներգործության հետևյալ երեք ձևերը.

1. Շուկայական. որի դեպքում դրամական և իրական հարվածների «փոխկապակցվածությունը» կառուցվում է շուկայի միջնորդությամբ՝ որպես սպառողների և վաճառողների միջև հարաբերություն: Շուկան, որպես սոցիալ-փնտեսական կապագործի, մի ամբողջական համակարգի մեջ միացնում է և՛ արդյունաբերությունը, և՛ հասարակությունը: Իսկ դիտարկվող դեպքում մի համակարգում միավորվում են արդյունաբերության սուբյեկտները և բանկային համակարգը՝ որպես սպառողներ և վաճառողներ: Տարաբերության այս փուլը գործնականում կարող է իրականացվել հետևյալ ձևերով.

- **Բանկային կազմակերպությունները՝ որպես վաճառող, իսկ արդյունաբերական ձեռնարկությունները՝ որպես գնորդ:** Տվյալ պարագայում փոխազդեցության մեխանիզմը փնտրվում է ունենում բանկի ծառայություններից ապրանքը (հիպոթեկային վարկեր, փարբեր փեսակի հարկեր, օպցիոններ, վարկային նամակներ և այլն) ձեռք բերելու գնորդի (արդյունաբերական ձեռնարկությունների) օգտվելու շահագրգռվածության միջոցով:

- **Արդյունաբերական ձեռնարկությունները՝ որպես վաճառող, իսկ առ-փրային բանկերը՝ որպես գնորդ:** Այս դեպքում փոխազդեցության մեխանիզմը նույնպես իրականացվում է գնորդի շահագրգռվածությամբ՝ վաճառողի ապրանքը ձեռք բերելու միջոցով: Այս դեպքում արդեն արդյունաբերական ձեռնարկություններն են բանկերին առաջարկում իրենց ապրանքը (արտադրանքը):

Փոխհարաբերության վերոհիշյալ երկու ձևերն էլ միջնորդավորված են շուկայով: Ճիշտ է, շուկայական սուբյեկտների միջև փոխհարաբերությունը որոշվում է ինքնուրույն ձևով, սակայն այդպիսի փոխազդեցությունը դեֆերմինացվում է շուկայի կողմից, այն էլ՝ շատ կոշտ ձևով: Շուկան ինքն է որոշում և՛ ապրանքի գինը, և՛ վաճառողների վարքագիծը:

2. **Սոցիալ-կառավարչական,** որը նախատեսում է իշխանական կառույցների միջամտությունը արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային ոլորտի փոխներգործությանը, չնայած գոյություն ունի կառավարչական միջամտության բազում արգելքների մի հսկա փաթեթ, որի մեջ մտնող հիմնական փարբերն են.

- փնտրման ողջ համակարգի կենսագործունեության (որը ներառում է նաև դիֆարկվող ոլորտները) վերաբերյալ օրենքներն ու ենթաօրենսդրական ակտերը,
- հարկային համակարգը,
- նյութական արտադրության և վարկավորման ոլորտների փոխհարաբերության համակարգը կարգավորող հանձնաժողովներն ու ենթահանձնաժողովները,
- ապրանքային և ֆինանսական շուկաների մասնակից ինքնակարգավորող կազմակերպությունները:

3. **Կոմբինավորված կամ սոցիալ-փնտրման,** որի դեպքում փնտրման սուբյեկտների փոխներգործությունը իրականացվում է դեպի հասարակական ընդհանրական սոցիալ-փնտրման պահանջումների ընտրության կողմնորոշումը: Փոխազդեցության այս ձևը առավել նախընտրելի է մեր նպատակների դեպքում, քանի որ այն միասնական մի համակարգի մեջ է միացնում և՛ արդյունաբերությունը, և՛ հասարակությունը: Ներկայումս փոխներգործության այս ձևի ուժը ամփոփվում է հետևյալով.

- Նախատեսում է արտադրական և հարկային պրիզմայի միջոցով դիֆարկել արդյունաբերական և բանկային կառույցների փոխգործունեության մեխանիզմը՝ միավորված մի միասնական համակարգի մեջ:

- Փոխազդեցությունը ուղղակի կառավարչական ազդեցության միջոցով իրականացվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային կառույցների վարքագծի մեխանիզմի և կառուցվածքի ձևավորման վրա, որը կարող է փնտրվել ունենալ հետևյալ երկու ասպեկտներով.

- Կառավարչական ուղիղ ազդեցություն՝ իշխանության կառավարման ինստիտուտի կողմից արդյունաբերական ձեռնարկության և նրա արտադրական ռազմավարության ու մարտավարության կազմակերպական կառուցվածքի ձևավորման վրա: Տվյալ կառուցվածքում կարող է իրականացվել արդյունաբերության և բանկային ձեռնարկությունների փոխներգործության մեխանիզմը, երբ մի արտադրական կառուցվածքը պայմանագրային կամ ֆինանսական կախվածության միջոցով փոխազդեցություն մեջ է գտնվում մյուսի հետ:

- Կառավարչական անուղղակի ազդեցություն: Փոխազդեցության փոխազդեցության գործընթաց է երկրորդ ուղղությանը և արտադրական ներգործության համակարգի միջոցով

իրականացվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական փոխներգործությունը բանկերի հետ:

Իրոք, արտադրական գործընթացում, փոխներգործելով մեկը մյուսի վրա, արդյունաբերական և բանկային ձեռնարկությունները ուղղակի կամ անուղղակի կառավարում են մեկը մյուսին նաև կազմակերպչական և կառուցվածքային բնագավառներում: Դա փեղի է ունենում ինչպես գնորդների և վաճառողների փոխներգործության համակարգի, այնպես էլ՝ հասարակության ու արտադրության ընդհանրական պահանջմունքների բավարարման ու համարեղ արտադրության ձևավորման միջոցով: Այնպես որ շար կարևոր է դիտարկել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխազդեցության մեխանիզմը կառավարման փոխհարաբերության պրիզմայի միջոցով: Սակայն, որպեսզի ձևավորվի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային համակարգի փոխազդեցության մեխանիզմի օպտիմալ կառուցվածքը, անհրաժեշտ է վերլուծել կառավարման մեխանիզմը՝ որպես արդյունաբերության և բանկերի փոխներգործության գործընթացում կազմակառավարչական մեթոդ: Ներկաբար, այդպիսի մեխանիզմի օպտիմալացմանը անցնելու կամ այդպիսի օպտիմալ մեխանիզմի կանխարեսման համար անհրաժեշտ է նախ դիտարկել կառավարումը՝ որպես մեխանիզմ և կառավարումը՝ որպես կարեգործի:

Արդյունաբերական և բանկային համակարգերի դինամիկայի հաստատությունն ապահովելու և պահպանելու համար անհրաժեշտ է անընդհատ իրականացվող պլանավորման ու կառավարման գործընթաց:

Արդյունաբերության և բանկային համակարգի կազմակերպա-կառավարչական փոխազդեցությունը իշխանության փոփոխական կառավարման մարմինների (նախարարություններ, գերապետություններ և այլ մոփիվացիոն գործառնոյթի օգրագործման միջոցով) մասնակցոյթամբ, դա երկու կողմերի կազմա-կառավարչական փոխազդեցոյթան փոփոխական շահագրգռվածոյթան առկայոյթունն է՝ արտադրական արդյունավետ կառուցվածքի կառուցման նպատակով: Վերջինս իրենից ներկայացնում է ապագա այն արտադրական կառուցվածքը, որը պահանջվում է կառավարման սուբյեկտի կողմից՝ որպես կառավարման օբյեկտի որոշակի դրոյթուն: Առավել ևս, այստեղ նպատակը հանդես է գալիս որպես մի գործընթաց, որի իրականացման ընթացքում պետք է հասնել ինչ-որ բանի, ինչ-որ ձևով: Մեր պարագայում այն արդյունաբերական ձեռնարկոյթունների և բանկերի այնպիսի կայուն փոխազդեցոյթան ապահովումն է, որի արդյունքում և՛ արդյունաբերական, և՛ բանկային ձեռնարկոյթունները կկենսագործեն արդյունավետ: Սակայն փոխազդեցոյթան ինչպիսի արդյունավետ կառուցվածք էլ սահմանվի, առաջին հերթին անհրաժեշտ է իրականացնել բանկային և արդյունաբերական կապիտալների հնարավորին ինտեգրացում, որի խորացման արդյունքում ի հայտ կգան ֆինանսաարդյունաբերական կամ արդյունաբերաֆինանսական (խմբեր) կառույցներ: Դրա ձևավորման ակտիվ գործընթաց այսօր փեղի է ունենում նաև ՂՀ-ում: Ապացոյցը՝ այսօր Ղայասրանում գործում են մոփավորապես քսան ֆինանսաարդյունաբերական խմբեր: Դրա հետ մեկտեղ, ակտիվորեն ստեղծվում են առևտրա-արդյունաբերական և արդյունաբերական ինտեգրացված կառույցներ, որոնց շրջանակներում, բացի գուր արտադրական և առևտրական կապերից, ձևավորվում են նաև ֆինանսական բնոյթի կապեր: Ինտեգրացված բնոյթի կապերը ՂՀ-ում կարելի է բնոյթագրել այն փաստով, որ արդյունաբերոյթան հափվածում հիշյալ խմբերի փայաբաժինը ՂԱ-ում կազմում է շուրջ 8%: Այս առումով հարց է առաջանում, թե ինչու շուկայական հարաբերոյթունների գարգացումը ծնում է այնպիսի շուկա, որը շրջանցելով կարող է ձևավորվել արդյունաբերական և ֆինանսական ձեռնարկոյթունների միջև փոխազդեցոյթուն: Ելնելով այն փաստից, որ ֆինանսա-արդյունաբերական խմբերի (ՖԱԽ) նման ինտեգրացված կառույցները (այնպիսի կառույցներ, որոնց ներսում ձևավորվում են ինչպես արտադրական, այնպես էլ ֆինանսական կապեր) չեն համարվում ՂՀ փոփոխական կյանքում ժամանակակից

անցման փուլին հարիր հատկանիշ, այլ, ընդհակառակը, գոյություն ունեցել են և գոյություն ունեն ինչպես փոփոխական շարժարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում (մինչև փոփոխության ազատականացումն ու սեփականաշնորհումը այդպիսի շարժարգացման խմբեր եղել են ինչպես նախկին ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում, այնպես էլ Նախասարևուճ փարբեր փեսակի միավորումների ձևով): Սակայն այսօր այդպիսի խմբերից Նախասարևուճ առավել փարածվածները համարվում են բանկերը, որոնց կողմից իրականացվող ներդրումները առավել գրավիչ են փոփոխության հեղափոխական հատկանիշներով:

- շրջանառության ոլորտը,
- արդյունաբերության ոլորտը (հատկապես լեռնահանքային արդյունաբերությունը, ոսկերչությունը, ադամանդագործությունը, պղնձի արտադրությունը և այլն),
- սննդի արդյունաբերությունը,
- դրա սաղմերը ակտիվորեն ձևավորվում են քիմիական արդյունաբերության մեջ և այլն:

Տնտեսագետները փարակարծիք են ազգային փոփոխությունում ինտեգրացված այդպիսի կառույցների անհրաժեշտության և բավարարության վերաբերյալ: Նրանց մի մասը գտնում է, որ այդպիսի խմբերի ինվեստիցիոն և արդյունաբերական քաղաքականությունը նպաստում է փոփոխության աճին՝ լրացնելով արդյունաբերության և ֆինանսական կապիտալների միջև կապը՝ փոխարինելով փոփոխության ինստիտուցիոնալ կառույցի դեմը մի բանի կարևոր քաղաքականաբանական կարևորությունը: Սակայն կան նաև կարծիքներ, ըստ որոնց՝ այդ խմբերը զսպում են մրցակցության զարգացումը և արգելակում արդյունաբերական քաղաքականության արդյունավետ իրականացումը (փոփոխական և իրավական բարեփոխումների իրականացմանը արգելակելու միջոցով): Սակայն խմբերի գոյության վերաբերյալ այս երկու մոտեցումներն էլ, մեր կարծիքով, ճիշտ են, քանզի երկու փեսակներում էլ գոյություն ունեցող հեղափոխությունը այսօր ծաղկում են մեր հանրապետության արդյունաբերության մեջ: Դեռ ավելին, մինչև այսօր այս խմբերի վերաբերյալ կանոնակարգված ոչ մի օրենք, կամ օրենսդրական արդյունավետ ակտ գոյություն չունի: Դեռևս դրան չի նպաստում նաև արդեն շուրջ երկու փարի գոյարևող «հակամենաշնորհային հանձնաժողովը»: Առ այսօր չկա նաև այն հարցի պարասխանը, թե որքան է փոփոխական աճի միջոցում այդպիսի խմբերի փառաբանումը, կամ ինչպես կարելի է ռեալ հաշվել այդ: Մեր կարծիքով, այդպիսի գնահատական կարելի է ստանալ, այդ խմբի կողմից կարարված ներդրումների և խմբի մեջ մտնող ձեռնարկությունների կողմից առանձին կարարված ներդրումների արդյունքների համադրական վերլուծության ճանապարհով: Եթե արդյունքում ստացվի, որ հավասար ինվեստիցիոն հնարավորությունների դեպքում խմբի առանձին անդամների ներդրումները քիչ ճկուն են ձեռնարկությունների ներքին իրացվելիության փոփոխության նկատմամբ (համեմատած այն ձեռնարկությունների ներդրումների հետ, որոնք չեն համարվում խմբի անդամներ), ապա արդյունքը կարելի է դիտել որպես խմբի զարգացմանը աջակցելու արգումենտ այն պայմաններում, երբ ցածր մակարդակի ինվեստիցիոն գործունեությունը դառնում է արտադրության աճի կամ արդյունավետության բարձրացման բացակայության կարևոր պարճառներից մեկը: Իսկ այն հարցի պարասխանը, թե ինչու են ձեռնարկությունները շրջանցում շուկան՝ ինտեգրվում մեկը մյուսի հետ, կարելի է գտնել՝ դիտարկելով այդ խմբերում ձեռնարկությունների ուղղահայաց ինտեգրացման հարցերը: Այսպես, Ջ.Տիրոլը ցույց է տվել, որ ցանկացած փախի ինտեգրացումը, որի դեպքում ծագում է մասնակից-ֆիրմաների շահույթների փոխկապվածություն, կարող է ավելացնել նրանց ընդհանուր արդյունավետությունը¹⁰⁵: Արդյունավետության աճի հիմնական պարճառը այսօր համարվում է, թերևս, էքստերնալների ինտեգրացումը, որոնք ձևավորվում են իրար նկատմամբ փոխնույնական միևնույն շղթայում կենսագործող ձեռնարկություններում:

¹⁰⁵ Tirol J., The Theory of industrial Organization, Cambridge, Mass, MIT Press. 1988, p.112.

Կան նաև հեղափոխություններ, որտեղ շահույթների փոխկապակցությունը կարող է բարձրացնել ոչ միայն ուղղահայացորեն կապված կառույցի արդյունավետությունը, այլև իրար հետ անուղղակի կապված ձեռնարկությունների գործունեության արդյունավետությունը: Առավել ևս մի շուկայում ձեռնարկությունների փոխկապակցությունը կարող է պայմանավորել նրանց միջև գոյություն ունեցող կայուն և փոխշահավետ կապերը նաև մյուս շուկաներում: Այդպիսի կախվածության կոնկրետ փաստը որոշելու համար կարելի է կառուցել խմբի փաթեթի մոդելներ և կանխատեսել դրանց ձևավորման կանխավարկածները (հիպոթեզները): Այսպես, Մ.Վորոնեցկու կողմից այդ նպատակով առաջարկված մոդելում դիտարկվում է փոխկապակցությունը արտադրական ֆիրմաների միջև¹⁰⁶: Ըստ այդ մոդելի, ֆիրմաները խաչաձև սեփականության մասնակցությամբ կարող են իրար միջև ստեղծել փոխշահավետ և կայուն կապեր՝ ապրանքաշուկաներում հանգեցնելու փրանսակցիոն ծախսերի նվազմանը և նպաստելու կապիտալի շուկայում փոխշահավետ հարաբերությունների ստեղծմանը:

Որպես ինտեգրացման հորիզոնական ձև՝ դիտարկվում է ձեռնարկությունների կառույցում բանկերի այս կամ այն ճանապարհով ներկայությունը: Այսպես, Բ.Դեմենյուրը, իր կողմից առաջարկված մի այսպիսի մոդելում կապ հաստատելով խմբի ձեռնարկությունների միջև, փորձում է կապ հաստատել բանկի ազդեցության և ձեռնարկությունների վարքագծի միջև: Նամաձայն այս մոդելի՝ ձեռնարկության սեփականության մի մասը բանկի կողմից փնտրվելու դեպքում, նա ձեռնարկությանը կարող է ցածր փոկոտով վարկ փրամադրել¹⁰⁷: Սակայն այս բոլոր մոդելներն էլ համարյա հեղափոխում են միևնույն նպատակը, այն է՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունները միևնույն խմբում ինտեգրելը պետք է ընթանա նրանց վարկավորման գործընթացի պարզեցմամբ: Խմբի մեջ մտնող ձեռնարկությունները պետք է ունենան իրացվելիության նկատմամբ առավել թույլ սահմանափակում, համեմատած այն ձեռնարկությունների հետ, որոնք կենսագործում են առանձին: Նենց այս հիպոթեզն է ստուգվել Է. Պերոտտիի աշխատանքում, որտեղ նա, ելնելով զարգացած երկրներում ֆիրմաների ներդրումային ակտիվության հեղափոխման մոնիթորինգ, փաստավորում է երկու խմբերի ռուսական ֆիրմաներ խմբի մեջ մտնողներ և չմտնողներ¹⁰⁸: Նա գտնում, որ խմբի մեջ չմտնող ֆիրմաները առավել զգայուն են այդ ֆիրմաների ներքին լիկվիդայնության փոփոխությունների նկատմամբ: Դրանից ելնելով՝ հեղինակները եզրակացնում են կապիտալի ներքին շուկայի ինտեգրացված կառույցի շրջանակներում կապիտալի ներքին շուկայի գոյության մասին, որը հեշտացնում է լավ նախագծերի համար վարկային հասանելիությունը խմբի մեջ մտնող ֆիրմաների միջև ռեսուրսների վերաբաշխման ճանապարհով: Այսպիսի խմբերի առկայությունը, թերևս, օժտված լինելով մասշտաբի էֆեկտով, մեծապես կարող է նպաստել օպերացիոն ծախսերի կրճատմանը՝ նպաստելով խմբի ընդհանուր գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը:

Ինչ վերաբերում է Նայասարանի արդյունաբերության և ֆինանսական հափվածների (ոլորտների) փոխներգործությանը, ապա այստեղ փնտրական ողջ փաթեթը բաժանված է իրար հետ փոխադարձորեն կապված և մեկը մյուսով պայմանավորված երկու թույլ ոլորտների: Դրանցից առաջինը արդյունաբերության ոլորտն է, իսկ մյուսը՝ կապիտալի շրջանառության ոլորտը: Ընդ որում, այս բաժանումը ոչ ինքնանպատակ է և ոչ էլ փեղի է ունեցել պարահականորեն՝ ներհարուկ Նայասարանին և նրա պարմաաշխարհագրական

¹⁰⁶ Воронцовский М.М. Перекрестная собственность как механизм интеграции на рынке товара и рынке капитала // Экон. и мат. методы, 1997, т. 33, вып. 3.

¹⁰⁷ Дементьев В.Е. Инвестиционные и инновационные достоинства ФПГ. // Экон. и мат. методы, 1996, т. 32, вып.2.

¹⁰⁸ Перротти Е., Гелфер С. Инвестиционное финансирование в Российских ФПГ-ах. Материалы конференции РЕЦЕП, "Экономическая и социальная реформа в России", М., 1978г.

դրությանը, այլ այն փեղի է ունեցել յուրահափուկ շուկայական փնտրասավարման դժվարին ճանապարհը բռնած համարյա բոլոր երկրներին, ի թիվս նաև Հայաստանին: Ընդ որում, այն հիմնականում պայմանավորված է երեք հիմնական պատճառներով:

1. Իրական հափվածում գործարար ակտիվության նվազումը պայմանավորվեց պոտենցիալ վարկառուների շրջանակների նեղացմամբ: Վարկային կառույցները մեկուսանում են իրենց կենսագործունեության նյութական հիմքից՝ արտադրական հափվածից: Ավելի ու ավելի շատ դրամական միջոցներ արտադրություն չընկնելով, շրջանառում են ֆինանսական շուկայի փաթեթեր հափվածներում (միջբանկային վարկեր, արժույթային գործառնություններ, փոխառություններ և այլն):

Զսպողական դրամավարկային քաղաքականությունը փաստորեն հանգեցրեց «արափավոր շրջանի» մեխանիզմի գործողությանը. բանկերը հնարավորություն չունեն վարկավորելու արդյունաբերության հափվածը, որպես դրությունը ասփիճանաբար դառնում է առավել կրիպիկական, որն էլ, իր հերթին, հանգեցնում է բանկային հաշվեկշիռների կառուցվածքում չվերադարձվող վարկերի փեսակարար կշռի ավելացման, բանկերի ընդհանուր լիկվիդայնության վարթարացման, ինչն էլ ավելի ու ավելի շատ նպաստում է վերջինիս ներդրումային ներուժի մեծության նվազեցմանը:

Շատ քիչ բացառությամբ բանկերը կենսագործում են 2 դրություններով միաժամանակ. իրական՝ միայն իրենց հայրնի և հասկանալի, պաշտոնական՝ արտացոլված փաստաթղթերում: Նման դրությունը բացառվում է պետության ֆիսկալ քաղաքականությամբ, օրենքի նկատմամբ ցածր հարգանքով և այլ գործոններով: Ահա թե ինչու, երբեմն բանկերի կողմից հրապարակված առանձին հաշվեկշիռները բանկային ճգնաժամի վերաբերյալ ինֆորմացիոն աղբյուր կարող են ծառայել:

2. Արտադրական ոլորտում բանկային գործունեության եկամտաբերությունը երկար ժամանակ ուղեկցվում և հիմա էլ դեռևս շարունակում է ընթանալ բարձր ռիսկի պայմաններում: ՏՏ էկոնոմիկայի կենսագործունեությունը հիպերինֆլացիայի պայմաններում (փուլում), բանկային համակարգում վարկերը չվերադարձնելու ռիսկը փոխհատուցվում էր դրանց փոկոսադրույթի անընդհար բարձրացմամբ, ինչը երևում է ներքոհիշյալ աղյուսակում գերեղված ՏՏ կենտրոնական բանկի վարկային փոկոսադրույթի՝ վերջին 11 փարվա դինամիկայից:

Աղյուսակ 4.5

ՏՏ կենտրոնական բանկի վարկային փոկոսադրույթի դինամիկան 1991-2001թթ.

Տարիներ ը	Ժամանակային փուլերը	Տոկոսադրույթը	
		դրամով	արարաժույ թով
1991	2-րդ եռամսյակ	20	-
	4-րդ եռամսյակ	80	-
1992	2- րդ եռամսյակ	100	67,3
	4- րդ եռամսյակ	115	60,4
1995	2- րդ եռամսյակ	53,4	50,3
	4- րդ եռամսյակ	52,2	49,9
1998	2- րդ եռամսյակ	51,4	39,7
	4- րդ եռամսյակ	46,5	28,2
1999	2- րդ եռամսյակ	41,8	35,4
	4- րդ եռամսյակ	38,8	33,5
2000	2- րդ եռամսյակ	28,3	31,9
	4- րդ եռամսյակ	26,5	27,5

2001	2- ընդհանուր	27,8	24,9
	4- ընդհանուր	27,7	27,3
2002	2- ընդհանուր	22,0	19,1
	4- ընդհանուր	28,8	20,0

Աղյուսակից երևում է, որ չնայած վերջին տարիներին վարկային տոկոսադրույքները էականորեն նվազել են, սակայն դրանք դեռևս շարժարժք են և չեն կարող փոփոխության զարգացմանը խթանել: Այսպես, մեկ տարուց ավելի ժամկետով արտարժույթով տրամադրված վարկերի տոկոսադրույքը գերազանցում է 20%-ը: Դա նշանակում է, որ վարկառու ձեռնարկությունը պետք է այնպիսի փոփոխական գործունեություն իրականացնի, որպեսզի ապահովի տարեկան 20 %-ից ավելի շահութաբերություն: Իսկ դա շարժարժույթությունների համար այսօրվա դրությամբ անհասանելի է: Ուստի տոկոսադրույքների փոխառնական վարկային ռեսուրսները օր-օրի դարձել ու շարունակում է դարձնել վարկառուների (փոխառուների) համար ավելի ու ավելի անհասանելի, անհարմար ու չարդարացված: Բացի դրանից, գործում է «բնական բերքավորության» սկզբունքը՝ էժան ռեսուրսները ապահովում են համեմատաբար բարձր շահութաբերություն, իսկ իրացվելիության կառավարման հիմնախնդիրները լուծվում են հաշվեկշռի ակտիվում մեծ դրամարկային մնացորդների օգնությամբ: Բանկային ոլորտի ռեսուրսների կառուցվածքը վարկերի ու փոխառությունների փայտաբանի կրճատմանը նպաստեցին և այժմ էլ դեռ քիչ չափով չեն նպաստում վերջին տարիներին ձեռնարկությունների արդեն վերցրած վարկերի և փոխառությունների դիմաց առաջացած պարտքերը և ձեռնարկությունների նվազող իրացվելիությունը: Որպես հետևանք՝ կատարվել է բանկերի պահանջը իրական հաշվառման տրամադրվող վարկերի վերաբերյալ: Վարկերի քրոնիկ չվերադարձման հիմնախնդրի վրա ազդեցություն է թողնում նաև սուբյեկտների վարկա-ֆինանսական հարաբերությունների, փոխադարձ պարտավորությունների վրա տարածվող օրենսդրության անկարգությունը: Փաստորեն առայսօր բացակայում է ֆիկտիվ վարկերի հայտնաբերման իրավական մեխանիզմը: Ճիշտ է, որոշ աշխատանք վերջին տարիներին կատարվում է Վերահսկիչ պալատի կողմից, սակայն նրա հեղափոխության արդյունքները համապատասխան արձագանքի դեռևս չեն արժանանում ո՛չ Ազգային ժողովի, և ո՛չ էլ արդարադատության համապատասխան մարմինների կողմից: Փաստորեն ի վերուստ բացակայում է ֆիկտիվ վարկերի հայտնաբերման իրավական մեխանիզմը: Այդպիսի իրավիճակ է տիրում համարյա բոլոր հեղափոխության հանրապետություններում: Այսպես տեղին է մեջբերել Ռ. Մելիվանովի դիտարկությունը «...Ընդ որում, եթե նույնիսկ ապացուցվում է, որ վարկատու ու վարկառու ի սկզբանե իրազեկ են եղել վարկը չվերադարձնելու մասին, մասնակիցներից ոչ մեկի համար այդպիսի ֆիկտիվ գործարքի համար իրավաբանորեն ոչ մի պատասխանատվություն չի նախատեսվում...»¹⁰⁹:

3. Կախված այն հանգամանքից, որ կապիտալի շրջանառության ոլորտը միշտ էլ բնութագրվում է շահութաբերության շարժարժք մակարդակով, փողի շրջանառության բարձր արագությամբ և համեմատաբար ոչ բարձր ռիսկայնությամբ, պետական աջակցման շնորհիվ՝ սեփականաշնորհվող ձեռնարկությունների արժեթղթերի մի քանի անգամ էժանացմամբ (եղավ պահ, երբ այդ արժեթղթերը վաճառվեցին իրենց անվանական արժեքից շուրջ 50 անգամ ավելի էժան՝ ընդամենը 500-600 դրամով), իսկ արտադրության ոլորտում, ընդհակառակը՝ ցածր շահութաբերությամբ, փողի պտույտի ցածր արագությամբ՝ կապված փոփոխական կապերի քառային վիճակի հետ, ինչպես նաև կապված սեփականության հարաբերությունների անորոշության, պահանջարկի ոչ կայուն

¹⁰⁹ Рудько-Силиванов В. Финансовый и реальный секторы: поиск взаимодействия // Вопросы Экономики, 1998, N 5, стр. 79-89.

մակարդակի, անագնիվ մրցակցության, շուկայի ընդհանուր անբարենպաստ կոնյունկտուրայի հետ, փեղի ունեցավ արտադրության ոլորտից շրջանառության ոլորտ կապիտալի մշտական հոսք: Շրջանառության ոլորտում կապիտալի գործարքների եկամտաբերությունը կազմեց հարյուրավոր, երբեմն էլ հազարավոր փոկոսներ (հափկապես արժույթային սպեկուլյարիվ գործառնություններում), այնինչ արտադրության ոլորտում նույնիսկ սեփականաշնորհման բումի փարիներին այն չբարձրացավ 50-60%-ից ու ցայսօր նվազում է: Իրական հափվածի վարկավորման ոլորտից բանկային ռեսուրսների հոսքը աստիճանաբար զրկվեց բանկային ներդրումների կայուն փոկոսադրույքից (ՆՏ-ն նույնիսկ մերձավոր երկրների ներդրումների համար որպես ներդրումային դաշտ փակ է), ծառայում է ոչ միայն բանկերի սնանկացման պերմանենտ վտանգ, այլ նաև խոչընդոտում է իրական հափվածում փնտեսական աճի հեռանկարային վերականգնմանը:

Ինչպես ցույց են տալիս հեփագոփության ու վերլուծության արդյունքները միջբանկային գործառնությունների վարկավորման գծով, միջին փարեկան իրական փոկոսադրույքը 1998թ. կազմել է 32%, որը էապես գերազանցում է 1997թ. մակարդակը (16 %): Արդյունքում, եթե արդյունաբերության միջին փարեկան շահութաբերության նորմային և միջբանկային փոկոսադրույքին համապատասխան՝ փոխառու ռեսուրսների ձեռքբերման գնի փարբերությունը կազմել է 12%, ապա 1998 թվին այն ավելացավ մինչև 24 փոկոսային կետով¹¹⁰:

Նավասարակշռված փնտեսական համակարգում կապիտալի շրջանառության ոլորտի և արտադրության ոլորտի փարբերությունը հանգեցնում է միասնական վերարտադրական գործընթացի փոխլրացնող գործառնույթի կափարման: Շրջանառության ոլորտի միջոցով փեղի է ունենում ապրանքի մշտական փոխանակում և կապիտալի մշտական հոսք առավել քիչ արդյունավետ ուղղություններից՝ առավել բարձր արդյունավետ ուղղություններ՝ ապահովելով վերարտադրության գործընթացի անընդհատությունը: Այդ ոլորտները միմյանց հետ կապված են բանկերով, իրացնող կազմակերպություններով, պետական բյուջեով՝ կազմելով միասնական մի ամբողջություն և սահմանափակ կենսագործում են անբաժան «սիմբիոզի» մեջ:

ՆՏ ներկայիս փնտեսությունում կապիտալի շրջանառության ոլորտի և արտադրական ոլորտի անհավասարաչափ և անհաշվեկշռվածության մեջ գրնվելը նպաստում է նրանց էական փարբերությունների էլ ավելի խորացմանը և դեզինփարեզմանը: Տնտեսության այս 2 ոլորտների միջև բազմաթիվ խզումները, ըստ շահութաբերության և գործառնությունների գրավչության, հանգեցրին արտադրական ոլորտից դեպի շրջանառության ոլորտ կապիտալի զանգվածային հոսքի՝ հեփագայում դրա մի մասի արտասահմանյան հաշիվներում խարսխվելու միփումով¹¹¹: Այս հոսքի հիման վրա աճեց ժամանակակից բանկային ոլորտը՝ արտադրության ոլորտի ձեռնարկությունների էժան միջոցները ներգրավելով և դրանք ավանդավորելով ավելի եկամտաբեր սպեկուլյարիվ գործառնությունների իրականացման համար: Նասարակական արդյունքի նման վերաբաշխման չափերը, մասնագետների գնահատմամբ, 1994 թվին կազմում էին ՆՏԱ-ի շուրջ 15%-ը, որից 9%-ը կուտակվեց բանկերի կողմից, իսկ մնացածը հոսեց շրջանառության ոլորտի գործառնությունները ֆինանսավորելու համար: Այսպիսի միփումը շարունակվում է նաև այսօր, որի մասին է խոսում փնտեսության փրամադրված ընդհանուր վարկերի մեջ երկարաժամկետ վարկերի ոչ մեծ բաժինը (շուրջ 10%): Վարկերի այդպիսի կառուցվածքը արտացոլում է արտադրական ոլորտում ներդրումների ֆինանսավորման հիմնախնդրի կարևորությունը, որպեղ կապիտալ ներդրումների հեփզնման ժամկետը կազմում է 3-10 փարի: Փաստորեն, փնտեսության այս ոլորտում ներդրման հիմնական աղբյուր են մնում սեփական ռեսուրսները՝ ձևավորված շահույթի և ամորփիզացիայի հարկացումներից (ընդ որում՝ հիմնական կապիտալին ուղղված ինվեստիցիայի մեջ ապահովում է 62-64%-ը):

¹¹⁰ Աբյուրը՝ ՆՏ արդյունաբերությունը 1999թ.

¹¹¹ Թերևս աավածը այն 2,5 մլրդ դոլարի մասին է, որը դեգերում է արտասահմանյան բանկերում ձառայելով ուրիշներին:

Արտադրական ոլորտից շրջանառության ոլորտ կապիտալի հոսքը փողի ունեցավ նաև պետական բյուջեի միջոցով: Տիմնականում արտադրական ոլորտի հարկավորումից հավաքագրելով եկամուտները, պետությունը վերաբաշխում է այն առաջին հերթին ուժային կառույցները ֆինանսավորելու ու պահպանելու համար՝ ռեզերվացնելով նրանց հաշիվները մեծամասամբ առևտրային բանկերում՝ նպաստելով կապիտալի շրջանառության ոլորտի կայունացմանը: Շրջանառության ոլորտից կապիտալի ներուժակ (առանց դրսի օգնության) հոսքը դրամական էմիսիայի գերակշիռ մասը ևս կենտրոնացվեց վերջինում, անմիջականորեն ազդելով պահանջարկի մեծության և ինֆլյացիայի վրա: Այս գործընթացները էապես նպաստեցին նաև հայրենական ապրանքի ներքին շուկայից զանգվածային դուրս մղմանը՝ հօգուտ ներմուծվողների: Արտասահմանյան ապրանքի գրավորության բարձրացումը հայրենական արտադրության ապրանքի պահանջարկի նկատմամբ փակեց շրջանառության ոլորտի մակրոտնտեսական շղթան ներքոհիշյալ շրջանով՝

Ներմուծման գրավորության բարձրացում	Արտարժույթի նկատմամբ պահանջարկի մեծացում	Փողի հոսքը դեպի արժույթային շուկա	Փողի փոխանակային կուրսի նվազում	Գների աճ
------------------------------------	--	-----------------------------------	---------------------------------	----------

Այս իրավիճակում դրամի կուրսի արհեստական պահպանումը լոկ աննշան դանդաղեցնում է այդ կոնֆուրով կապիտալի շրջապտույտը, սակայն այն շարունակվում է մինչև այժմ՝ ստեղծելով կապիտալի հոսքի վրա (հայրենական ապրանքների մրցունակության արագ իջեցման հետևանքով՝ կապված դրամի իրական փոխարժեքի բարձրացման և ներմուծվող ապրանքների գների արագ իջեցման հետ) լրացուցիչ հզորագույն ճնշում արտադրական ոլորտից դեպի ներմուծվող ապրանքի իրացման ոլորտը: Շրջանառության կապիտալի այժմյան հոսքի մասին են վկայում ԿԲ փվյալները, ըստ որի՝ ոչ ֆինանսական հատվածի ձեռնարկությունների խնայողությունների փեսակարար կշիռը նույնիսկ վերջին փարիներին, չնայած նվազող փեմպերով, բայց էլի անընդհատ կրճատվում է:

Կապիտալի շրջանառության ոլորտ դրամական զանգվածի «կլանումը» անխուսափելիորեն շոշափեց նաև նրա հավելանը, որը հանգեցրեց սպեկուլյատիվ հատվածում փողի էմիսիայի նկատմամբ պահանջարկի ճկունության աճին: Լրացուցիչ էմիսացված դրամական զանգվածը, անկախ նրա սկզբնական առաքելությունից, շատ արագ անցավ շրջանառության ոլորտ՝ առաջ բերելով նրանում պահանջարկի աճ, այդ թվում՝ նաև արտարժույթի նկատմամբ, նպաստելով դրամի փոխարժեքային կուրսի աստիճանաբար նվազմանը և ինֆլյացիայի մեծացմանը: Իրական հատվածում ֆինանսական դրության վարթարացման և այնպեղից դեպի սպեկուլյատիվ հատված կապիտալի արտահոսքի հնարավորության կրճատման հետևանքով փողի ունեցավ բանկային ճգնաժամի խորացում: Շատ բանկեր, որոնք հիմնականում զբաղված էին արտադրության ոլորտից դեպի շրջանառության ոլորտ կապիտալի հոսքի սպասարկմամբ, սնանկացան և լուծարվեցին: Արտադրության ոլորտում փողի նկատմամբ պահանջարկի ցածր ճկունության պայմաններում և նրա առաջարկի աճի նկատմամբ դրամական զանգվածի հավելանից կախված՝ գների աճը գործնականում չարտացոլվեց արտադրական ոլորտում փողի նկատմամբ պահանջարկի վարքագծում: Փոխանակման քաղաքականությունը իրականացնելիս այդ ընթացքում հաշվի չառնվեցին նաև արտադրության ոլորտից շրջանառություն փողի հոսքի գործընթացը, որը ոչ մի կերպ չարտացոլվեց էմիսիայի ցուցանիշներում, սակայն էական ազդեցություն ունեցավ

պահանջարկի բարձրացման վրա, հետևաբար, շրջանառության ոլորտում գների բարձրացման վրա (այդ թվում նաև ապրանքների և ծառայությունների առևտրում, արժույթային գործառնություններում, որը անմիջականորեն ազդեց սպառողական գների աճի վրա): Միաժամանակ այդ հոսքի հետևանքով աճեց նաև փողի շրջապտույտի արագությունը: Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ արտադրության ոլորտում դրամական միջոցները շուրջ 11,8 անգամ փոքր են, քան պահանջվում է մատակարարների ժամկետանց պարտքերը ծածկելու համար: Այսպիսով, ՆԱԱ նկատմամբ դրամական 10-12 %-ին հասնող զանգվածը (համեմատած այն 70 %-ի հետ, որը գոյություն ունի զարգացած շուկայական փոխհատվածում երկրներում) համապատասխանեցվեց շրջանառության ոլորտի շրջանառու կապիտալին, բնակչության առկա վճարունակ պահանջարկին, իսկ մակրոփոխհատվածի կարգավորման հիմնախնդիրը մնաց ինֆլացիայի կրճատման ուղղված միջոցառումների անհմատ ու աննպատակ իրականացումը: Իսկ սա նշանակում է արտադրության ոլորտը գրկել դրամական միջոցներից՝ նպաստելով արտադրական գործընթացների աստիճանական կծկմանը, ինչը որ փողի ունեցավ հանրապետությունում վերափոխումների շուրջ 10 տարիների ընթացքում: Իրական հարվածի ֆինանսական դրության վարթարացումը և այնպեղ կապիտալի հոսքի հնարավորությունների կրճատումը նպաստեցին բանկային ճգնաժամի խորացմանը: Ծառ բանկեր, որոնք սնկի նման աճում էին մեր այս փոքր հանրապետությունում, նպատակ ունենալով ապահովել արտադրության ոլորտից դեպի շրջանառության ոլորտ հոսքի սպասարկումը, լուծարվեցին: Այժմ, ճիշտ է, բանկային համակարգը որոշակի կայունացում է ապրում (նկատվում է նույնիսկ ավելցուկային իրացվելիություն), այնուամենայնիվ, գոյություն ունի բանկային իրացվելիության որոշակի ճգնաժամ, որը տարածվում է ամբողջ բանկային համակարգի վրա: Մասնավորապես առևտրային բանկերի վրա ազդում է նաև դրամի արժեզրկումը, քանի որ, եթե դրամը արժեզրկվում է 10%-ի սահմաններում, ապա այդ համակարգի հաշվեկշռային շահույթը ի չիք է դառնում: Նման հարցապնդումների հավաստիությունը մեկ անգամ ևս հաստատելու համար դիտարկենք նաև այն գործընթացը, որը վերաբերում է արտադրական հարվածում ֆինանսական ռեսուրսների շարժին: Այս առումով նախ նշենք, որ ձեռնարկության կապիտալի (ակտիվի) ներքին կառուցվածքը որոշվում է առկա միջոցների ծավալի, դեբիտորական պարտքերի, ապրանքանյութական պաշարի, ինչպես նաև հիմնական միջոցներում ներդրումների համադրությամբ: Նրա գլխավոր բնութագիրը անցման շրջանում դարձավ արտաշրջանառու ակտիվների աճի միտումը:

Չնայած արտադրության զարգացմանն ուղղված ֆինանսավորման ծավալների կտրուկ նվազմանը՝ 2001 թվականին, 1991 թվականի համեմատ, հիմնական միջոցների և այլ ոչ նյութական ակտիվների տեսակարար կշիռը ՆՄ փոխհատվածի ընդհանուր հաշվեկշռում աճեց 1.3 անգամ և կազմեց շուրջ 70%: Մոտավորապես այդպիսի տեղաշարժեր նկատվեցին նաև շինարարության, արդյունաբերության մեջ, առևտրում, տրանսպորտում և այլուր: Առևտրում արդյունաբերության շրջանառու ակտիվների տեսակարար կշիռը աճեց շուրջ 3.3 անգամ՝ հանգեցնելով ճյուղի հաշվեկշռի ակտիվների կառուցվածքային խորը փոփոխության: Եթե 1991 թվին ճյուղի ձեռնարկությունների ակտիվները (հասարակական սննդի հետ միասին) մեծամասամբ ներկայացվում էին ընթացիկ տարրերով (ապրանքանյութական միջոցներ և դրամական միջոցներ), ապա 2001 թվականին արտաշրջանառու ակտիվները ապահովում էին ճյուղի կապիտալի կեսից ավելին:

Ոչ շրջանառու ակտիվների աճի (փոխհատվածի ռեսուրսների կառուցվածքում) պարզառններից մեկը հիմնական և շրջանառու ֆոնդերի վերագնահատման անհամակցվելիությունն է: Նիմնական ֆոնդերի վերականգնման արժեքը քառակի ինդեքսավորման արդյունքում միայն 1991-1996թթ. աճեց շուրջ 4000 անգամ: Բնական է, իրացվելի ակտիվների մասնաբաժինը (ապրանքադրամական հոսքերի խախտման և ձեռնարկության դրամական բազայի նեղացման հետևանքով) էապես կրճատվեց:

Այդ ժամանակամիջոցում փնտրության ճյուղերում շրջանառու կապիտալի կարևոր բաղադրիչները համարվում էին պասիվ ձևով միջոցները և դեբիտորական պարտքերը: Այսպես, եթե 1990-ական թ. սկզբին ապրանքանյութական արժեքների սպառողների պարտքերի բաժինը կազմում էր 75%, ապա 2001թ. այն կազմեց արտադրական հաճախորդի բոլոր շրջանառու ակտիվի արժեքի շուրջ 90 %-ը: Ընդ որում, շրջանառու միջոցների շարժի մեջ աստիճանաբար ավելի ուժեղանում էր ընթացիկ կապիտալը՝ դրամական ձևից փոխարինվելով կվազիլիկվիդային ակտիվների ձևի: Նյութական շրջանառու միջոցների և պարտքերում եղած միջոցների դերի բարձրացումը ընթանում էր նրանց կառուցվածքի էական խորդուբորդերով, այն է՝ արտադրական պաշարներում ներդրումները հետ են մնում դեբիտորական պարտավորությունների համար առանձնացված միջոցներից: Այսպես, դեբիտորական պարտքերի ձևով ակտիվների և նյութական շրջանառու միջոցների հարաբերակցության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շրջանառու ռեսուրսների գերակշիռ մասը կենտրոնանում է հաշվարկներում և չվճարումներում, այլ ոչ թե ապրանքանյութական շարժում, որը հանդիսանում է վերարտադրության ցիկլի հիմնարար սեգմենտը:

Վերջին տարիներին արտադրական ոլորտի ձեռնարկությունները իրենց վրա զգալով «փողի սովը»՝ ստիպված սկսեցին օգտագործել վճարումների և հաշվարկների ոչ արդյունավետ ձևեր (բարտեր, մուրհակ, բնավճար, դրամական և առձեռն սուրճագարներով վճարումներ և այլն), սակայն այդ նույն ժամանակ իրենց ստացած եկամուտներն օգտագործում էին երկրից արտահանման, անարտադրողական սպառման ուղղությամբ, ֆինանսական ակտիվներում ներդրումներ կատարելու, այլ ոչ թե շրջանառու միջոցների և հիմնական կապիտալի համալրման համար: Ընդ որում, որպես պետական մակրոտնտեսական քաղաքականության օբյեկտ գլխավորապես հանդես էր գալիս կապիտալի շրջանառության ոլորտը, այնինչ արտադրական ոլորտը այդ ընթացքում ֆինանսական շրջանառության համար կատարում էր և այժմ էլ մասնակիորեն կատարում է դոնորի դեր: Դեգինալիզացման այսպիսի իրավիճակը նպաստում է ներդրումային ակտիվության նվազմանը, նյութական արտադրության կծկմանը և շարժումը շարժում արդյունաբերական ձեռնարկությունների սնանկացմանը, որոնց մեծ մասը այսօր արդեն անվճարունակ են ճանաչվում: Այսպիսի իրավիճակ է նաև ՏՀ մարզերում:

Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի վարքագծին, ապա այն հանրապետության մարզերի կտրվածքով ունի հետևյալ տեսքը.

Աղյուսակ 4.6

Նանրապետության մարզերի ձեռնարկությունների արտադրանքի տեսակարար կշիռները արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալում (ըստ ինքնուրույն հաշվեկշիռներով ձեռնարկությունների, Կոնսոլիդացված)

Մ ա ր գ ե ր ը	19 90	19 94	19 95	19 96	19 97	19 98	19 99	20 00	20 01
Ամբողջ արդյունաբ., այդ թվում՝	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0
1. Ք. Երևան	53 ,9	41 ,3	43 ,4	39 ,5	39 ,2	42 ,1	44 ,4	47 ,1	47 ,2
2. Արագածոտն	1, 04	0, 39	0, 32	1, 2	1, 5	1, 5	1, 4	1, 3	1, 25
3. Արարատ	3, 16	2, 86	2, 85	4, 9	5, 1	5, 2	5, 4	5, 6	5, 9
4. Արմավիր	4, 54	2, 33	4, 91	11 ,7	11 ,4	10 ,3	9, 2	8, 5	8, 1
5. Գեղարքունիք	4, 46	4, 46	2, 84	4, 3	4, 2	4, 0	3, 3	2, 5	2, 1
6. Լոռի	4, 61	4, 46	2, 84	4, 3	4, 2	4, 4	4, 9	5, 4	5, 9
7. Կոտայք	11 ,6	33 ,63	27 ,79	21 ,0	22 ,0	21 ,95	19 ,29	17 ,3	16 ,6
8. Շիրակ	4, 85	2, 79	2, 89	4, 5	3, 8	3, 6	3, 3	3, 0	2, 9
9. Սյունիք	3, 79	7, 48	10 ,42	5, 2	5, 2	5, 5	6, 7	7, 3	8, 1
10. Վայոց ձոր	0, 25	0, 20	0, 33	0, 8	1, 1	1, 05	1, 01	1, 0	0, 95
11. Տավուշ	1, 97	0, 82	0, 54	1, 5	1, 6	1, 3	1, 1	1, 0	1, 0

Վերլուծելով մարզային արդյունաբերության դինամիկան՝ կարելի է առանձնացնել մի քանի խումբ մարզեր, որոնք ունեն որոշակի ընդհանրություններ.

1. Մարզեր՝ թույլ կայուն անկումով: Դինամիկայի այսպիսի տիպ բնորոշ է այն մարզերին, որտեղ արդյունաբերության հիմքը կազմում են այն ճյուղերը, որոնք պետության համար ունեն կենսական կարևոր նշանակություն (էներգետիկա, քիմիական արդյունաբերություն, մեքենաշինություն և այլն):

2. Մարզեր՝ թույլ անկումով, սակայն հեղափոխում որոշ աճով: Սա բնորոշ է այն մարզերին, որտեղ իրականացվում է բազմապրոֆիլ այնպիսի արտադրանքի արտադրություն, որոնք սկզբից արտաքին շուկայում մեծ պահանջարկ ունեին, սակայն մինչև 1990 թիվը հիմնականում իրացվում էին ներքին շուկայում (գունավոր մետալուրգիա, քիմիական արտադրանք՝ հաբկապես կաուչուկ, թեթև արդյունաբերության կողմից թողարկվող որոշ արտադրատեսակներ և այլն): Սկզբնական շրջանում դրանց արտադրության փեմպերը նվազում էին, ճիշտ է, շափ դանդաղ փեմպերով՝ կապված այդ արտադրանքի նկատմամբ ներքին շուկայում պահանջարկի նվազման հետ: Ներկայումս, արտադրության աճը թվարկված ճյուղերում կրում է արհեստական բնույթ: Բանն այն է, որ ներքին շուկայում համապատասխան արդյունաբերական ձեռնարկությունները իրենց անհրաժեշտ հումքային ռեսուրսների պահանջի մեծ մասը բավարարում են բարձրի հաշվին: Այն ներքին սպառողները, որոնք չեն կարող ապահովել անհրաժեշտ ռեսուրսների առաքումը, ստանում են չվճարվածի հաշվին ապրանք, իսկ բնական է, որ ձեռնարկությունները պետք է որոշակի վճարումներ կատարեն փողային ձևով

(աշխատավարձ, հարկեր, կենսաթոշակային ֆոնդի համար կատարվող մուծումներ և այլն): Ուստի միակ ու քիչ թե շար կայուն աղբյուրը կենդանի փողի համար մնում է արտահանումը (թեկուզ անշահութաբեր): Այսպիսի մարզերի հեռանկարային զարգացումը հիմնականում որոշվում է երեք խումբ գործոնների միջոցով :

1. Տամաշխարհային շուկայում համապատասխան արտադրանքի կոնյունկտուրան: Այնպես որ, եթե նման արտադրանքի գինը համաշխարհային շուկայում աճի, ապա նրա արտադրությունը կխթանվի նաև մեզ մոտ (պղինձ, մոլիբդեն, թանկարժեք քարեր, կոնյակ, գորգ և այլն):

2. Արտադրության ծախսերը: Զանի որ այսօրվա դրությամբ հանրապետությունում հարկապես արտադրանքի էներգատարությունը մեծ է, և որի գներն էլ ավելի արագ են աճում, քան արտադրվող արտադրանքինը, ուստի արտադրության շահութաբերությունը աստիճանաբար կրճատվում է: Այս հիմնախնդրի լուծման համար մենք տեսնում ենք երկու ճանապարհ.

- Արտադրության ծախսերի նպատակաուղղված կրճատմանն ուղղված միջոցառումներ՝ արտադրության ռացիոնալացման և մոդեռնացման ճանապարհով: Ընդ որում, այս ճանապարհը այնքան էլ նպաստավոր չէ, քանի որ ի վերջո առաջանում է արտադրության ընդլայնման անհրաժեշտություն՝ պահանջելով խոշորամասշտաբ կապիտալ ներդրումներ՝ արտադրության տեխնիկական խոշոր վերագինում կատարելու համար: Այնուամենայնիվ, կարճաժամկետ փուլի համար այս ճանապարհը այսօր խիստ կենսական նշանակություն ունի:

- Պետության վրա ներագդելու միջոցով գերակա ճյուղերում գնագոյացման խիստ հսկողության սահմանում:

3. Խոշոր անկումով, բայց հեղաշարժալի կայուն աճ ապահովող մարզեր: Այսպիսի մարզերի թվին են դասվում այն մարզերը, որտեղ ամենաքիչը իրականացվում է երկու պայման.

- զարգացած դիվերսիֆիկացված արդյունաբերության առկայություն,
- զարգացած գյուղատնտեսության առկայություն:

Վերջին պայմանը կարևորվում է նրանով, որ այն որոշում է արտադրության անկման օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող «հարակը»: Գյուղատնտեսության արտադրության անկումը ամբողջ բարեփոխումների ընթացքում շար ավելի քիչ էր, քան արդյունաբերությանը, չնայած այն ենթարկվեց ավելի վայրագ սեփականաշնորհման, քան արդյունաբերությունը: Գյուղմթերքների մեծ մասի նկատմամբ պահանջարկը հանրապետության մեծ մասում մինչև այժմ բավարարվում է ներքին արտադրության հաշվին (ներմուծման կողմնորոշումը միայն քաղաքային և մերձքաղաքային բնակչությանն է առաջիմ ներհատուկ): Բոլոր դեպքերում գյուղատնտեսությունը և վերամշակող արդյունաբերությունը արդյունաբերական արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկ է դրսևորում թեկուզ ոչ այն ծավալով, ինչ 1990 թվականին էր: Նախկին հենց այդ պահանջարկն է որոշում, որ արդյունաբերությունն ունի այդ պահանջարկը բավարարելու հնարավորություն (առաջին պայմանը): Այլ խոսքով, այսպիսի դինամիկան բնորոշ է այնպիսի մարզերին, որտեղ գոյություն ունեն ներքին շուկայի գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ: Այսպիսի մարզերում, ի տարբերություն առաջին խմբի մարզերի, դժվար է արագ տեսնելով աճի սպասումը (քանի որ այստեղ շուկայի ընդլայնման հնարավորությունները եթե չեն էլ բացակայում, այնուհանդերձ շար քիչ են), սակայն ինչքան էլ որ աճում են, այդ աճը կայուն բնույթ է կրում, քանզի նրան բնութագրող գործոնները հսկվում են մարզի ղեկավարության կողմից: Այնուհանդերձ՝ այս մոդելով կենսագործող մարզերում արդյունաբերության զարգացումը մեծապես կախված է երկրում իրականացվող արդյունաբերական քաղաքականությամբ: Մասնավորապես, թե ինչքանով են այստեղի շուկաները պաշտպանվում արտաքին շուկաներից: Ինչ վերաբերում է ներքին շուկային, ապա դրա կոնյունկտուրայի համար կարևոր է սպառողների՝ տվյալ դեպքում այդ մարզի

բնակչության սպառողական պահանջարկը: Ուստի, այս մարզերում գլխավոր հիմնախնդիրը մնում է բնակչության եկամուտների վիճակը, որը, ինչ խոսք, ավելի ցածր մակարդակ ունի, քան հանրապետության միջինն է: Այսպիսի մարզերում բարձր է գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռը, որոնց եկամուտները ավելի ցածր են, քան արդյունաբերության մեջ աշխատողներինը: Այս մարզերի զարգացման հիմնախնդիրներից մեկը մնում է տեղի բնակչության ընդհանուր մակարդակի բարձրացումը:

4. Արագ – կայուն անկումով մարզեր: Սրանք էլ՝ արդյունաբերությամբ զարգացած, բայց համարյա գյուղատնտեսություն չունեցող կամ թույլ գյուղատնտեսություն ունեցող մարզերն են:

Չնայած այն հանգամանքին, որ այդ մարզերում նկատվում է ավելի խորը անկում, դժվար թե կարճաժամկետ հեռանկարում այստեղ հնարավոր լինի սպասել արտադրության ինչ-որ կայունացում: Այսպիսի մարզերը փնտրվում են էական արտադրական ներուժի: Այստեղ կենտրոնացված են ավելի բարձրորակ կադրեր:

5. Աղետի գոյու մարզեր:

6. Սահմանամերձ մարզեր:

4.2.3. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների – բանկերի փոխներգործության ընտրանքային մոդելը ՏՏ-ում

Տաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ այժմ վերլուծենք արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի ֆինանսական փոխներգործության վրա ազդող գործոնները և ստացված արդյունքների հիման վրա փորձենք կառուցել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի ֆինանսական փոխներգործության արդյունավետ մոդելը: Նախ նշենք, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունների և վարկային կազմակերպությունների փոխներգործությունը ամենից առաջ դրսևորվում է նրանց ֆինանսական փոխներգործությամբ: Զանգի հարկապես ֆինանսական փոխներգործությունն է գլխավոր դեր խաղում ու դերերմինացնում նրանց միջև գոյություն ունեցող փոխազդեցության համակարգը: Այս նպատակով փորձենք ՏՏ արդյունաբերության համակարգում բացահայտել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային կառույցների փոխազդեցության մեխանիզմը՝ նրանց ֆինանսական փոխներգործության հիման վրա:

Վերլուծելով ՏՏ արդյունաբերական ձեռնարկությունների տնտեսական գործունեության ցուցանիշները անցման շրջանում, գալիս ենք այն եզրակացության, որ ՏՏ-ում աստիճանաբար տեղի է ունենում թեև դանդաղ, բայց արդեն բավականին նշմարելի արդյունաբերական արտադրության կայունացում: Ընդ որում, անառարկելի է այն փաստը, որ այդ գործընթացում իր էական դերն ունի նաև բանկային համակարգը՝ կրճատելով շատ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսավորումը դրանց անվճարունակության պարճառով:

Ինչպես ցույց են տալիս վերլուծության արդյունքները, արդյունաբերական ձեռնարկությունների ժամկետանց պարտքերը գերազանցում են արդյունաբերության վարկավորման ընդհանուր աճը: Ընդ որում, այսպիսի իրավիճակը չի կարող չսրել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխհարաբերությունը: Այս երևույթը դրսևորվում է հատկապես բանկերի կարճաժամկետ և երկարաժամկետ ներդրումների ծավալների վերաբաշխման մեջ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երկարաժամկետ ներդրումները վկայում են ձեռնարկությունների և բանկերի երկարաժամկետ կապերի մասին, որոնք սկզբում աճում են, իսկ այնուհետև աստիճանաբար նվազում: Այնինչ, այդ նույն ժամանակ, կարճաժամկետ վարկերը անշեղորեն աճում են: Այսպիսի իրավիճակը բնութագրում է ՏՏ տնտեսության մեջ բանկերի՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ կարճաժամկետ ֆինանսական փոխհարաբերությունների մեխանիզմը: Այնինչ,

արտասահմանյան առաջավոր փորձը վկայում է, որ այնպեղ բանկերը ձգտում են երկարաժամկետ փոխհարաբերության հաստատմանը: Այսպես, կարճաժամկետ և երկարաժամկետ վարկերի փոխհարաբերությունը ԱՄՆ արդյունաբերության մեջ 1996 թվին կազմել է. երկարաժամկետ վարկավորումը 64%, իսկ ձեռնարկություններին կարճաժամկետ վարկավորմանը բաժին է հասել ընդամենը 34%¹¹²: Այսինքն, ստացվում է, որ երկարաժամկետ և կարճաժամկետ վարկավորման հարաբերությունը ԱՄՆ արդյունաբերության մեջ մոտավորապես կազմում է 2:1: Նման իրավիճակը բնորոշ է փնտրասպես զարգացած գրեթե բոլոր երկրներին: Այնինչ, նույն ցուցանիշը ՏՏ-ում կազմում է 1:3: Բնական է, այսպիսի իրավիճակը չի կարող գոհացնել ոչ ՏՏ արդյունաբերական ձեռնարկություններին և ոչ էլ բանկային համակարգին:

Որպեսզի բանկերը որևէ ձևով իրենց ապահովագրեն վարկային ռիսկից, որն առաջանում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ նրանց ֆինանսական փոխներգործությունից, նրանք փոխհարաբերության իրականացման ընթացքում շարժվում են որոշակի կանոնով: Նաշվի առնելով արդյունաբերական ձեռնարկությունների փոխներգործության արդյունքները, փորձենք կառուցել այդ փոխներգործության այնպիսի ընտրանքային մոդել, որի գործնական նյութականացման դեպքում հնարավորություն ստեղծվի այդ փոխներգործությունը հասցնել մեր պայմաններին հարիր ու օպտիմալ մակարդակի: Այս առումով, նշենք, որ փոխներգործության ինչպիսի մոդել էլ ընտրելու լինենք, նրա կառուցումը իրականացվում է որոշակի ընթացակարգով, որը հարույ է բոլոր կառուցվող մոդելներին: Այսպես, փոխներգործության բոլոր մոդելների կառուցումը սկսվում է առաջին փուլով, որը մենք կանվանենք **անալիտիկ տեղեկատվական փուլ**: Վերջինիս կարևորությունը, որպես արդյունաբերական արտադրության վարկավորման համակարգի փոխներգործության էական բաղադրիչի, հիմնավորվում է նրանով, որ իրոք, արդյունաբերական ձեռնարկությունները բանկերի հետ փոխներգործության ձևավորման գործընթացում մանրակրկիտ վերլուծության են ենթարկում ֆինանսական հաշվետվությունները, որպեսզի կոորդինացնեն իրենց ապագա փոխհարաբերությունները բանկային կառույցների հետ: Որպեսզի այս կամ այն բանկին «ներքաշեն» փոխներգործության ռեսուրսի վրա, արդյունաբերական ձեռնարկությունները վերլուծում են իրենց ֆինանսական գործունեությունը՝ նպատակ ունենալով որոշելու, թե ինչպես բարձրացնեն կապիտալի եկամտաբերությունը ձեռնարկությունների վիճակի կայունության ապահովման համար: Իրենց հերթին, բանկերն էլ վարկային ռիսկերի նվազեցման նպատակով վերլուծության են ենթարկում ձեռնարկությունների ֆինանսական դրությունը: Վերլուծությունը կարևորվում է նաև փոխներգործության էական փուլերից մեկի՝ արտադրության պլանավորման փուլի վերլուծության իրականացման համար. միասնական հոսքերի և արտադրական ցիկլի կոորդինացման նպատակով՝ երկկողմանի առավելագույն շահույթ ակնկալելու և ստանալու համար: Այսպեղ, որպես վերլուծության սուբյեկտներ կարող են հանդես գալ ինչպես արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բանկերը, այնպես էլ պետական կառավարման օրգանները՝ ներառյալ նաև հարկային մարմինները: Որպես վերլուծության սուբյեկտներ, հանդես են գալիս արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեությամբ շահագրգռված վարկառուի և վարկատուի փոխներգործության բոլոր մակարդակների մասնակիցները: Մեր կարծիքով, կարելի է առանձնացնել վերլուծության երկու խումբ սուբյեկտներ:

Առաջին խումբը միավորում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջոցների սեփականատերերին մեկ միասնության մեջ, որոնց թվին կարելի է դասել ինչպես բուն ձեռնարկությունը, այնպես էլ՝ բանկը: Վերլուծության յուրաքանչյուր սուբյեկտը, ելնելով լոկ իր շահերից, ուսումնասիրում է եղած տեղեկատվությունը: Սակայն կա մի ցանկություն, որն ընդհանուր է բոլոր սուբյեկտների համար. այն է՝ ներդրված կապիտալից ստանալ

¹¹² Midson C.I. Business finansinge, - London: Butter Worth. 1986, p. 211.

առավելագույն շահույթ: Սակայն յուրաքանչյուր սուբյեկտ ունի նաև իր առանձնահատուկ շահերը: Օրինակ, բուն արդյունաբերական ձեռնարկությունը շահագրգռված է սեփական կապիտալի փայաբաժնի մեծացման, արտադրության արդյունավետության բարձրացման և իր փնտրիչության փակ եղած ռեսուրսների օգտագործման որակի գնահատման մեջ: Ինչ վերաբերում է բանկին, ապա նրան առաջին հերթին հետաքրքրում է վարկի երկարացումը, վարկավորման պայմանները, վարկերի վերադարձման երաշխիքը և այլն:

Երկրորդ խումբը վերլուծության այն սուբյեկտներն են, որոնք չնայած կարող է ուղղակի շահագրգռված չլինեն արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեության արդյունքների ապահովման հարցում, այնուամենայնիվ պետք է պաշտպանեն առաջին խմբի շահերը: Այս խմբին, նախ և առաջ, վերագրվում են պետական կառավարման օրգանները, ներառյալ հարկային մարմինները:

Փոխներգործության առաջին փուլը կանոնավոր ձևով իրականացվում է արդյունաբերական ձեռնարկության ղեկավարության՝ հարկապես նրա ֆինանսական ծառայության կողմից՝ ներառելով վարկային կազմակերպությունների աուդիտորական ծառայությունը: Գնահատման արդյունքները բնութագրում են բանկերի հետ փոխներգործության համակարգում արդյունաբերական ձեռնարկության՝ որպես գործընկերոջ վիճակը: Կարարված վերլուծությունը որոշում է արդյունաբերական ձեռնարկության գրավչությունը՝ որպես ներդրման ընդունիչ, կամ դոնորի:

Այս փուլում վերլուծության արդյունքների հիման վրա կառուցվում են արդյունաբերական ձեռնարկության արտադրական ռազմավարությունը, մշակվում են օպերատիվ արտադրական և բիզնես պլանները: Այնպես որ, առաջին փուլում արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսաարտադրական ռազմավարության վերլուծության հիման վրա որոշվում է նրա փեղը բանկային կառույցների փոխներգործության համակարգում:

Այս փեղանկյունից, մեր կարծիքով, կարելի է առանձնացնել արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետևյալ խմբերը՝

1. ֆինանսական լավ դրությամբ արդյունաբերական ձեռնարկություններ,
2. ֆինանսական միջին դրությամբ արդյունաբերական ձեռնարկություններ,
3. ֆինանսական վատ դրությամբ արդյունաբերական ձեռնարկություններ,
4. սնանկ արդյունաբերական ձեռնարկություններ:

Այս պարագայում արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսական վիճակը դիվիդում է միջոցների ծախսման հետևյալ հիմնական ուղղությունների փեղանկյունից՝

- նորմալ (հավասարաչափ) արտադրարտնային և վերարտադրողական գործունեության ապահովում,

- ժամանակին երկարաժամկետ վարկերի և փոխառությունների հաշվարկ,
- ձեռնարկության զարգացման մասշտաբային նախագծերի (շուկաների նոր հարվածների յուրացում, ծավալի ընդլայնում, նոր փեխնիկայի և առաջավոր փեխնոլոգիայի ներդրում և յուրացում և այլն) ֆինանսավորման հնարավորություն¹¹³:

Եթե ձեռնարկության փրամադրության փակ եղած ֆինանսական ռեսուրսները հնարավորություն են տալիս իրականացնելու վերոհիշյալ բոլոր երեք գործառնությունները, ապա նրա վիճակը գնահատվում է «լավ»: Եթե կարարվում են միայն առաջին երկու գործառնությունները, իսկ երրորդի կարարման համար պարզապես միջոցները չեն բավականացնում, ապա ձեռնարկության վիճակը գնահատվում է «միջին»: Իսկ եթե ձեռնարկության միջոցները չեն բավականացնում նույնիսկ առաջին երկու գործառնությունները կարարելու համար, ապա ձեռնարկության վիճակը մոտ է սնանկացման:

Իսկ թե ինչ պայմաններում պետք է գրնվի ձեռնարկությունը, որպեսզի նրա վիճակը «լավ» գնահատվի, կախված է այն հանգամանքից, թե կոնկրետ ինչ բնույթի (փախի)

¹¹³ Шеремет Е.Д., Сайфуллин Р.С., Нета шев Е.В. Методика финансового анализа предприятия. М., ИПО "МП", 1992, стр. 78.

փոխներգործություն է դիտարկվում որպես պոստնեցիալ իրականացվելի: Իսկ սա որոշվում է՝ ելնելով ձեռնարկության մասնագիտացումից, չափերից և համարել ընտրված արտադրաֆինանսական ռազմավարությունից:

Եթե խոսքը ճյուղային լիդերության և շուկայական զավթման ռազմավարության մասին է, ապա այսպեղ նախատեսվում է երկարաժամկետ ֆինանսավորում և բանկի ու արդյունաբերական ձեռնարկության ավելի սերտ կապի առկայություն՝ ընդհուպ մինչև միավորում (սերյաճում), ֆինանսաարդյունաբերական կոնգլոմերատի (խմբի) սրեղծում, արժեթղթերի փոխադարձ ձեռքբերում:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները կայուն կենսագործողների խմբին դասվում են այն դեպքում, երբ ընդլայնման կամ էլ էական մոդեռնացման նպատակ չեն հետապնդում: Այս դեպքում բանկերը կարող են սահմանափակվել այդպիսի ձեռնարկություններին կարճաժամկետ վարկեր փրամադրելով՝ նրանց հետ կարճաժամկետ փոխհարաբերության հաստատվելու ճանապարհով:

Ձեռնարկության և բանկերի փոխներգործության փափի որոշման և այդ համակարգում բանկերի և ձեռնարկությունների «տեղը» որոշելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել ձեռնարկության ֆինանսական վիճակի վերլուծության ներքոհիշյալ խնդիրները¹¹⁴:

1. ձեռնարկության վճարունակության գնահատում,
2. ձեռնարկության գործարար ակտիվության գնահատում,
3. միջոցների աղբյուրների կառուցվածքի կամ լուծարելիության գնահատում,
4. ֆինանսական կայունության կամ շահութաբերության գնահատում:

Այսպիսով, հաշվի առնելով վերոգրյալը, առանձնացնենք արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության մեխանիզմի վրա ազդող հետևյալ գործոնները.

I. Սեփական – ներգրավված կապիտալի արժեքի հարաբերությունը արդյունաբերական ձեռնարկության ունեցվածքի (գույքի) ընդհանուր արժեքին (ֆինանսական լծակ):

Առհասարակ, մինչև այժմ, համաշխարհային փնտեսագիտության մեջ կամ կառավարման պրակտիկայում, սեփական և ներգրավված կապիտալների հարաբերակցության նորմատիվ գոյություն չունի: Այնուամենայնիվ կա կարծիք, ըստ որի՝ սեփական կապիտալը արդյունաբերական ձեռնարկություններում պետք է բավականին մեծ լինի ներգրավվածի համեմատ (ՄՄ-ում այն կազմում է 50%): Այդ հարաբերակցությունը, որպես կանոն, կախված է արդյունաբերական ձեռնարկությունների ճյուղային պատկանելությունից:

Արևմտյան փնտեսագետների կարծիքով, գործողության բարվոք դաշտ ունեցող ֆիրմաների համար նախընտրելի է փոխառու աղբյուրների 30-50% տեսակարար կշիռը: Դա նշանակում է, որ ֆինանսական լծակի արդյունավետությունը օպտիմալ կարող է լինել ակտիվների փնտեսական շահութաբերության 1/3-ի սահմաններում: Այդ պարագայում ֆինանսական լծակի արդյունավետությունը ի վիճակի է փոխահատուցել հարկային գանձումները և ապահովել սեփական միջոցների բավարար եկամտաբերություն ու մեղմել բաժնետիրական ռիսկը¹¹⁵:

Սովորաբար այս գործոնի գնահատումը իրականացվում է արդյունաբերական ձեռնարկության հաշվեկշռի ուսումնասիրման հիման վրա: Այդ ընթացքում փոխներգործության տեսանկյունից ուշադրության են արժանանում հետևյալ ցուցանիշները՝

- մասնակի ակտիվներ,
- արագ իրացվող ակտիվների (դրամական միջոցներ, դեբիտորական պարտավորություններ) տեսակարար կշիռը, իսկ լիկվիդայնության տեսակարար կշիռը՝

¹¹⁴ Լ. Բադանյան, Կարճաժամկետ ֆինանսական կանխատեսումը արտադրական կազմակերպություններում, Երևան, 2000թ. էջ 18-20:

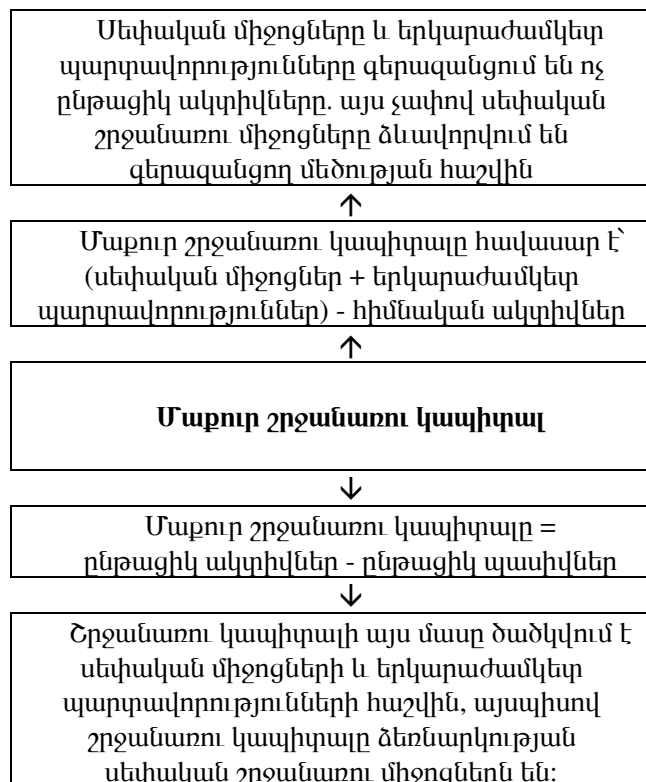
¹¹⁵ Նույն տեղում էջ 33-34:

որպես ձեռնարկության ընդհանուր գույքի մեծության նկատմամբ դեբիտորական պարտքերի և դրամական միջոցների հարաբերություն,

- մուտքագրման, դուրսգրման, պիտանելիության, մաշվածքի գործակիցներ:

Իսկ որքան մեծ լինեն ձեռնարկության սեփական շրջանառու միջոցները՝ այնքան ավելի ձեռնարկությունը քիչ կախման մեջ կգտնվի բանկային կառույցներից: Միաժամանակ, այս ցուցանիշը վկայում է ձեռնարկության ցածր ֆինանսական և արտադրական ակտիվության մասին: Ուստի հարկավոր է գտնել սեփական և ներգրավված կապիտալների հարաբերակցության ոսկյա միջինը, որը և հանդիսանում է ամեն մի ձեռնարկության հիմնական ցանկություններից մեկը:

II. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների վճարունակությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները բանկերի համար գրավիչ գործընկերներ են: Եթե արդյունաբերական ձեռնարկությունների ակտիվները փոքր չեն նրանց ընթացիկ պարտավորություններից, ապա արդյունաբերական ձեռնարկությունների վճարունակության մակարդակի և դրա փոփոխության գնահատման համար համեմատվում են նրա ընթացիկ ակտիվները ընթացիկ պարտավորությունների հետ: Ստացված տարբերությունը արտասահմանյան պրակտիկայում անվանվում է մասնակի մոբիլային միջոցներ, ՆՆ-ում՝ շրջանառու կապիտալ: Կախված սեփականության ձևից, շրջանառու կապիտալի հասկացությունը տարբերվում է: Այսպես, պետական ձեռնարկություններում դա հիմնադիր ֆոնդի և հիմնական միջոցների տարբերությունն է, իսկ բաժնեիրական ընկերություններում՝ ընթացիկ ակտիվների և ընթացիկ պարտավորությունների տարբերությունը: Շրջանառու կապիտալի հաշվարկման ընթացակարգի բոլոր-սխեման ներկայացված է գծն. 4.2-ում:

Գծն. 4.2. Մաքուր շրջանառու կապիտալի հաշվարկման ընթացակարգի բոլոր-սխեման

Սովորաբար օպտիմալ է համարվում շրջանառու կապիտալի այն չափը, որը մոտավորապես համընկնում է կարճաժամկետ պարավորությունների կեսին:

Տնտեսական բարեփոխումների ներկա փուլում վճարունակությունը, այսինքն՝ ձեռնարկության ունակությունը իր պարականությունների կատարման նկատմամբ, դառնում է հաճախորդի, գործընկերոջ (արդյունաբերական ձեռնարկության) և բանկի փոխներգործության մեխանիզմի բաղադրիչներից մեկը: Վճարունակությունը մեծապես որոշում է այդ փոխներգործության և՛ ուղղությունը, և՛ արդյունքայնությունը:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր վճարունակությունը պետության մասշտաբով արագությամբ է դրամաշրջանառության վիճակը, պետության ֆինանսական և վարկային քաղաքականության ապահովվածությունը: Ոչ քիչ աստիճանով նրանից է կախված նաև բյուջեի կատարումը:

Արդյունաբերական ձեռնարկության վճարունակության գնահատումը արդյունաբերական ձեռնարկության և բանկի փոխներգործության մեխանիզմի կարևորագույն փորձերից մեկն է: Այս ցուցանիշի հիման վրա բանկը և արդյունաբերական ձեռնարկությունները որոշում են իրենց փոխներգործության պայմանները և ժամկետը, որը, իր հերթին, մեծապես կանխորոշում է արդյունաբերական ձեռնարկության արտադրական ռազմավարությունը:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսական վիճակը դինամիկ բնույթ ունի, ուստի այն անհրաժեշտ է դիտարկել ժամանակի համապատասխան կտրվածքով: Այս առումով առավել հարմար է այն դիտարկել կարճաժամկետ և երկարաժամկետ տեսանկյունից: Առաջին դեպքում, որպես գնահատման հայրանիշ, կարող է հանդես գալ ձեռնարկության իրացվելիությունը և վճարունակությունը: Սա հենց նախապեսում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների լրիվ հաշվեկշիռները կարճաժամկետ պարավորությունների նկատմամբ՝ առանց երկարաժամկետ ակտիվների լիկվիդացման: Այս ցուցանիշը ևս միարժեք չէ: Նրա վրա ազդող բազմաթիվ գործոնների առկայությունը (կապիտալի բաշխումը, շրջանառու միջոցների վիճակը, շահույթի բաշխումը, շահութաբերությունը և այլ ներմուծական գործոններ) պայմանավորում է ձեռնարկության գործունեության այս պարամետրերի օպտիմալացումը, որը մենք կկատարենք արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության մոդելը կառուցելիս:

III. Ձեռնարկության ֆինանսական կայունությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկության և բանկի փոխներգործության վիճակը գնահատող հիմնական ցուցանիշն է, երբ ֆինանսական ռեսուրսների բաշխումը և օգտագործումը ապահովում են նրա զարգացումը:

Շուկայական հարաբերություններին անցման գործընթացում ոչ մի ձեռնարկություն ապահովված չէ անորոշության և բարձր ռիսկային գոտու մեջ հայտնվելու վրանգից: Սրանով իր արտադրա-կոմերցիալ ռազմավարությունը ինքնուրույն որոշելու իրավունք, շար արդյունաբերական ձեռնարկություններ առաջին անգամ կանգնեցին իրենց ֆինանսական վիճակի և պոտենցիալ գործընկերների հուսալիության գնահատման հիմնախնդրի առջև: Պակաս դժվար չէր արդյունաբերական ձեռնարկության ֆինանսական կայունության վերլուծության և գնահատման գործընթացը. անհրաժեշտ էր պարզել, թե արդյոք արդյունաբերական ձեռնարկությունը համապատասխան միջոցներ ունի՝ իր բոլոր պարավորությունները կատարելու համար, թե ինչքան արագ են ակտիվներում ներդրված միջոցները դառնում իրական փող, թե ինչքան արդյունավետ է օգտագործվում արդյունաբերական ձեռնարկության գույքը և այլն: Վերջին ժամանակներս մասնավոր և մասնագիտական գրականության մեջ շար մտքեցումներ են հրապարակվել արդյունաբերական ձեռնարկության գործունեության գնահատման այս ցուցանիշի որոշման վերաբերյալ: Նարկ է ընդգծել, որ հրապարակված մեթոդիկաների մեծ մասում ֆինանսական

գործակիցների վերլուծությունը ներկայացվում է արևմտյան երկրների ձեռնարկությունների ֆինանսական դրության գնահատման հիման վրա: Սակայն արտասահմանյան փորձի մեխանիկական ներմուծումը շարք դեպքերում համարյա արդյունավետ չէ, քանզի այդ դեպքում հաշվի չեն առնվում հայկական ձեռնարկությունների առանձնահատկությունները: Այդ իսկ պարճառով այս կամ այն ցուցանիշի թույլատրելի նորմայի կիրառման երաշխավորությունը հաճախ չի գործում:

Գործող շարք մեթոդիկաների հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ այս կամ այն ցուցանիշի վերլուծությունը համարվում է նրանց կողմնորոշումը հաշվապահական հաշվեկշռի տվյալների վրա: Նման մոտեցումը, կարծում ենք, բավականին պարզեցված է, քանի որ խոսքը, այնուամենայնիվ, ձեռնարկության և բանկի փոխներգործության մասին է, իսկ հաշվապահական հաշվեկշռի տեղեկությունը, մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պարճառներով, բավարար չէ: Հաշվապահական հաշվետվությունը, այդ թվում նաև հաշվեկշռը, կազմվում է որոշակի պարբերությամբ և համարվում որոշակի ժամանակի կտրվածքով արդյունաբերական ձեռնարկության «լուսանկարը»: Ներկայումս, նրա հիման վրա հաշվարկված ցուցանիշները նույնպես համարվում են պահի տվյալներ և լոկ մոտավորապես են բնութագրում արդյունաբերական ձեռնարկության և նրա գործընկերների ֆինանսական փոխներգործության վիճակը: Բացի դրանից, հաշվեկշռի տեղեկությունը արտացոլում է ոչ թե ձեռնարկության գույքի «որակը», այլ նրա արժեքային գնահատականը: Վերջապես, քանի դեռ չեն օգտագործվում ինֆլյացիայի հաշվառման հարուկ մեթոդներ, հաշվեկշռի հիմքում ընկած կլինի փողի գնողունակության անփոփոխության սկզբունքը: Նման ձևով, աղճատված կհամարվեն դեբիտորական և կրեդիտորական պարտավորությունների և ակտիվների իրական արժեքների մասին տեղեկությունները: Մեր կողմից առաջարկվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության տվյալ ցուցանիշի վերլուծության մի մեթոդիկա, որով այն կբացահայտվի արդյունաբերական ձեռնարկության ֆինանսական կայունության վերլուծության գործոնային մոդելի կառուցման ժամանակ: Դրա համար նախ նշենք, որ արդյունաբերական ձեռնարկության (մասնավորապես՝ բաժնետիրական ընկերության) ֆինանսական կայունության մոդելը արտահայտվում է հետևյալ հավասարման միջոցով¹¹⁶.

$$\Sigma_{\text{a}} + \Sigma_{\text{պ}} + \Gamma_{\text{a}} = U_{\text{a}} + \Gamma_{\text{a}} + \Gamma_{\text{բ}} + \Sigma_{\text{պ}},$$

որտեղ՝ Σ_{a} - հիմնական միջոցներն ու ներդրումներն են,

$\Sigma_{\text{պ}}$ - ծախսերն ու պաշարներն (պահուստներն) են,

Γ_{a} - դրամական միջոցները, կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումները, հաշվարկներն (դեբիտորական պարտավորություններ) ու այլ ակտիվներն են,

$\Gamma_{\text{բ}}$ - կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումները և դեբիտորական պարտքերն են,

U_{a} - սեփական միջոցների աղբյուրներն են,

$\Gamma_{\text{բ}}$ -երկարապս և միջինժամկետային վարկեր և փոխառու միջոցներն են,

$\Sigma_{\text{պ}}$ -հաշվարկներ (կրեդիտորական պարտքեր և այլն պասիվներ):

Ըստ էության, պարտային միջոցների մեծությունները արտահայտելու համար, մոդելը՝ վերադարձման ժամկետների միասնականության տեսանկյունից, ենթադրում է հաշվեկշռի հոդվածների որոշակի վերախմբավորում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ երկարաժամկետ վարկերը և պարտային միջոցները ուղղվում են կապիտալ ներդրումների և հիմնական միջոցների ձեռքբերմանը, հաշվեկշռային մոդելը կարելի է ձևափոխել հետևյալ տեսքով՝

$$\Sigma_{\text{պ}} + \Gamma_{\text{a}} = [(U_{\text{a}} + \Gamma_{\text{բ}}) - \Sigma_{\text{a}}] + [\Gamma_{\text{a}} + \Gamma_{\text{բ}} + \Sigma_{\text{պ}}]$$

Այսպեսով, հետևում է, որ $\Sigma_{\text{պ}} \leq [(U_{\text{a}} + \Gamma_{\text{բ}}) - \Sigma_{\text{a}}]$ պայմանի դեպքում ձեռնարկությունը վճարունակ կդառնա, այսինքն՝ նրա դրամական միջոցները, կարճաժամկետ ֆինանսական

¹¹⁶ Т.Б.Бердникова. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. М., 2000.

ներդրումները և ակտիվային հաշվարկները կծածկեն սպանձնած կարճաժամկետ պարտավորությունները:

Ճիշտ է, ձեռնարկության ֆինանսական կայունությունը որոշվում է պահուսպների և ծախսերի միջոցների ձևավորման աղբյուրներով ապահովվածություն աստիճանով, այսինքն՝

$$\text{Ծա} \leq [(\text{Մս} + \text{ԿԲ}) - \text{Նս}]$$

սակայն իրականում ձեռնարկության ֆինանսական կայունությունը ըստ ձեռնարկության վճարունակության գնահատելու դեպքում ելնում ենք երկու դեպքից՝

1. Ձեռնարկության ֆինանսական կայունության գնահատում՝ ելնելով պահուսպների և ծախսերի միջոցների աղբյուրներով ծածկման աստիճանից, այսինքն՝

$$\text{Ծ}_{\text{պ}} \leq [(\text{Մ}_{\text{ս}} + \text{ԿԲ}) - \text{Ն}_{\text{ս}}]$$

2. Ձեռնարկության ֆինանսական կայունության գնահատում՝ ելնելով հիմնական միջոցների և ոչ շրջանառու ակտիվների՝ միջոցների աղբյուրներով ծածկման աստիճանից, այսինքն՝

$$\text{Ն}_{\text{ս}} \leq (\text{Մ}_{\text{ս}} + \text{ԿԲ}) - \text{Ծ}_{\text{պ}}$$

որպեսզի $(\text{Մ}_{\text{ս}} + \text{ԿԲ})$ -ն ձեռնարկության կապիտալն է:

Ձեռնարկության ֆինանսական կայունության գնահատման վերոհիշյալ երկու ուղղությունն էլ բխում են կայունության ընդհանուր մոդելից, այսինքն՝

$$\text{Ծ}_{\text{պ}} + \text{Ն}_{\text{ս}} \leq (\text{Մ}_{\text{ս}} + \text{ԿԲ})$$

Այսպիսով, ձեռնարկության ֆինանսական կայունությունը արտահայտում է նրա նյութական շրջանառու միջոցների արժեքի և սեփական ու փոխառու միջոցների ձևավորման աղբյուրների հարաբերակցությունը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ փարեցփարի արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունության հնարավորությունները մեծանում են, սակայն արդյունաբերական արտադրանքի իրացման դինամիկան (ըստ առանձին ճյուղերի) դեռևս բավարար չէ, քանզի ցածր է տեղական ձեռնարկությունների բաժինը ներքին շուկայում և առանձին ճյուղերի շուկայական մասնագիտացման մակարդակը: Այսօր բավականին արդիական է դարձել նաև արտադրական և ֆինանսական լծակների գործունեության հիման վրա ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունության ներուժի գնահատումը: Նախ նշենք, որ արտադրական լծակը բնորոշվում է ձեռնարկության հաստատուն ծախսերի մակարդակով: Որքան բարձր է հաստատուն ծախսերի կրճատման մակարդակը, այնքան արտադրական լծակի գործողության ոլորտը մեծ է, այսինքն՝ արտադրության ծավալի կրճատումը կարող է հանգեցնել ձեռնարկության սպասվելիք եկամտի նվազմանը և ընդհակառակը: Իսկ արտադրական լծակի կոնկրետ պայմաններում հնարավոր է նաև կանխագուշակել ռիսկի մակարդակը: Այնպես որ, արտադրական լծակի օգտագործման գնահատումը կարելի է իրականացնել ձեռնարկության անվնասաբերության ապահովման տեսանկյունից: Արտադրության անվնասաբերության կետի դիրքային փոփոխությունը կախված է համախառն մարժայի և հաստատուն ծախսերի փոփոխությունից, որը համարվում է արտադրական լծակի դրսևորման հետևանք:

Արդյունաբերության ճյուղերի և ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունության կարևոր ցուցանիշներից մեկն էլ **արտադրանքի շուկայական իրացման աճի տեմպերի բարձրացումն է, ինչպես նաև՝ անվնաս արտադրության կազմակերպումն ու արտադրական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը:**

Արտադրության անվնասաբերության կետը թողարկվող արտադրանքի այն ծավալն է, որի դեպքում իրացումից ստացված հասույթը հավասար է լինում արտադրանքի արտադրության և իրացման ծախսերի գումարին կամ լրիվ ինքնարժեքին: Անվնասաբերության կետը կարելի է հաշվարկել հետևյալ բանաձևով՝

$$Q_{\text{ա.կ.վ.}} = \frac{FCxK_i}{\sum_{i=1}^n R_i(P_i - V_i)},$$

որտեղ՝ FC- դիֆարկվող ժամանակահատվածում ձեռնարկության պայմանական կայուն ծախսերն են (դրամ),

R_i –ն՝ i-րդ արտադրանքի գծով ձեռնարկության եկամտաբերության շեմն է,

P_i –ն՝ i-րդ արտադրանքի շուկայական գինն է,

V_i –ն՝ i-րդ արտադրանքի պայմանական փոփոխություն ծախսերն են,

K_i –ն՝ ձեռնարկության դրամամուտի փեսակարար կշիռն է ըստ i-րդ արտադրանքի անվանացանկի և որոշվում է $K=B_i/B$, որտեղ B–ն ձեռնարկության ընդհանուր հասույթն է: Ընդ որում՝

$$\sum_{i=1}^n K_i = \sum_{i=1}^n \frac{B_i}{B} = \sum_{i=1}^n \frac{B_i}{B} = \frac{B}{B} = 1,$$

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եթե ձեռնարկությունը թողարկում է միայն մեկ փեսակի արտադրանք, ապա $K=1$, իսկ որքան ընդլայնվում է ձեռնարկության փեսականին, այնքան K–ն փոքրանում է: Այնպես որ՝

$$0 < \sum_{i=1}^n K \leq 1$$

Արտադրության անվնասաբերության հիմնական պայմաններից մեկը վերոհիշյալ բանաձևի հայտարարի պարամետրերի հարաբերակցության դրական արտահայտությունն է և, ըստ էության, համարվում է անվնասաբերության գնահատման չափանիշը: Վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հաստատել, որ արտադրության անվնասաբերության վերացման համար որպես կարևոր պայման, հանդես է գալիս իրացման և փոփոխուն ծախսերի փարբերությունը, որը հաստատուն ծախսերի և շահույթի գումարն է (կամ այսպես կոչված՝ համախառն մարժան), որի հարաբերությունն էլ շահույթին ցույց է տալիս ձեռնարկության իրացվելության հնարավորությունը կամ շահութաբերությունը:

IV. Տաշվապահական հաշվեկշռի իրացվելիություն (լիկվիդայնություն): Այս գործոնը առաջին հերթին կապված է ձեռնարկության իրացվելիության հետ: Դա բացատրվում է նրանով, որ լիկվիդայնությունը ձեռնարկության վճարունակությունն է և նախատեսում է ակտիվների ու պասիվների միջև ինչպես ընդհանուր գումարով, այնպես էլ մուտքերի ժամկետներով մշտական հավասարություն: Լիկվիդայնությունը որոշվում է ձեռնարկության պարավորությունների և նրա փրամադրության փակ փվյալ կոնկրետ պահին եղած լիկվիդային միջոցների (դրամական միջոցներ, դեպոզիտներ, արժեթղթեր, շրջանառու միջոցների իրացվող փարբեր, բանկում ընթացիկ միջոցների մնացորդներ և այլն) հարաբերությամբ: Ըստ էության, ձեռնարկության լիկվիդայնությունը նշանակում է նրա հաշվեկշռի լիկվիդայնություն:

Այսպիսով, մենք փորձեցինք մշակել ձեռնարկության և բանկերի փոխներգործության գործոնային մոդել, ներգրավելով այն հիմնական գործոնները, որոնք առավել ընդհանուր ձևով են որոշում այդ մոդելը՝ ելնելով ձեռնարկության կենսագործունեության պրակտիկայից: Այժմ փորձենք սրացած այդ մոդելը համակցել կանխատեսման և բլոկային մոդելների հետ և մշակել սրացված մոդելի գործնական կիրառման ալգորիթմը: Մոդելին բարձր ադեկվատություն և արդյունավետություն հաղորդելու համար, փորձենք օգտագործել մորֆոլոգիական վերլուծության համակարգը, որի էությունը կարճ կարելի է արտահայտել հետևյալ դրույթներով.

- լուծման ենթակա հիմնահարցի ճշգրիտ ձևավորում,

- Կրթական հիմնահարցի լուծման փաստակցունից բոլոր պարամետրերի մանրակրկիտ վերլուծություն,

- բոլոր պարամետրերի լուծումները պարունակող «մոնիթորինգի արկղի» կառուցում:

Ընդ որում, «Մոնիթորինգի արկղի» կառուցումով ձևավորվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության կանխատեսումային մոդելը:

Մոնիթորինգի արկղի վերլուծության համակարգը իրականացվում է հետևյալ փուլերով.

1 փուլ: Փոխներգործության մեխանիզմի կառուցվածքավորումը, բանկերի առանձնացումը, բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների համագործակցության (փոխներգործության) մակարդակի առանձնացումը, փոխներգործության յուրաքանչյուր մակարդակում օբյեկտի և սուբյեկտի առանձնացումը:

2 փուլ: Փնտրվող մոդելի համակարգումը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկային (հապկապես վարկային) կառույցների փոխներգործությունը պայմանավորող հիմնական գործոնների առանձնացում:

3 փուլ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության բիզնեսի կանխատեսման գործուն մոդելի կառուցում:

4 փուլ: Բանկերի և նրանց հաճախորդների փոխներգործության արդյունավետ կառավարման մոդելի ալգորիթմի մշակում և իրացում:

Իր հերթին, յուրաքանչյուր փուլ կազմված է բավականին բարդ ու իրար հաջորդող մի քանի գործընթացներից: Փորձենք դիֆերենցել այդ փուլերը և դիֆարենցիալ դրանք: Այսպես, առաջին փուլի իրականացմամբ դրվում է կանխատեսվող մոդելի անկյունաքարը: Մխնայարկորեն արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության մակարդակը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Առաջին մակարդակը ընդգրկում է փնտրման կառավարման պետական օրգանները, որոնք ազդում են արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության ամբողջ մեխանիզմի վրա: Այս մակարդակը ներառում է արդյունաբերական և ֆինանսական տարբեր օրգաններ, ներառյալ նաև հարկային մարմինները:

Երկրորդ մակարդակը բնութագրում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության կապիտալի շարժի մակարդակը (վարկավորումը, փոխառությունները, դեբիտորական գործառնությունները և այլն):

Երրորդ մակարդակը ամփոփում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործությունը ֆինանսաարդյունաբերական խմբերի ստեղծման համատեքստում (մակարդակում):

Փնտրվող մոդելի համակարգմամբ բնութագրվող երկրորդ փուլը նախատեսված է այդ փոխներգործությունը պայմանավորող գործոնների առանձնացումով:

Այս բոլորի հիման վրա իրականացվում է պրոգնոզային մոդելի հաջորդ երրորդ փուլը: Վերջինս ընդգրկում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության բիզնեսի գործունեության մոդելի կառուցումը ձեռնարկության ֆինանսատնտեսական վերլուծության հիման վրա: Այս առումով առավել կարևոր ցուցանիշ է արդյունաբերական ձեռնարկության վճարունակության գնահատումը՝ որպես արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության հիմնական գործոններից մեկը: Այս ցուցանիշի հիման վրա բանկը և արդյունաբերական ձեռնարկությունը որոշում են ֆինանսական փոխհարաբերությունների պայմանները և ժամկետը, որն էլ իր հերթին մեծապես կանխորոշում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական ռազմավարությունը:

Մյուս ընդհանրական գործոնը, որը կարևոր դեր է կատարում արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության ռազմավարական ուղղությունը որոշելու համար, ձեռնարկության ֆինանսական կայունության ցուցանիշների համակարգն է: Այս գործոնի արժեքը որոշում է, կղաճա արդյոք արդյունաբերական ձեռնարկությունը փոխազդեցության կորպորատիվ-դեմոկրատական մոդելի իրականացման իրավահավասար

գործընկեր, թե այդ ձեռնարկությունը կընկնի ավտորիտար-մոնոպոլային փոխներգործության համակարգի մեջ: Այս ցուցանիշը շար դեպքերում կանխորոշում է արդյունաբերական ձեռնարկության հետ բանկի ռազմավարական միության մեջ մրցակցությունը: Այս գործոնը միաժամանակ որոշում է արդյունաբերական ձեռնարկության արտադրատեխնիկական կառուցվածքի փոփոխության միտումները:

Չորրորդ փուլում գնահատվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության զարգացման միտումների կանխատեսումը գործոնային մոդելի և արտասահմանյան առաջադեմ փորձի հիման վրա: Խոսելով փոփոխության իրական հաղթանակի և ֆինանսական հաղթանակի փոխներգործության զարգացման միտումների մասին, չի կարելի շրջանցել արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության կազմակերպա-կառավարչական առաջին մակարդակը: Այս հարցում շար կարևոր է պետության դերը: Չի կարելի մոռանալ, որ մաքուր տեսքով շուկա գոյություն չունի, ուստի պետությունը միշտ էլ որոշակի «խաղի կանոններ» է սահմանում փոփոխական հարաբերությունների իրականացման համար: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության կանխատեսումային հիմնական բնութագրերը դրսևորվում են հետևյալ կերպ.

1. Ձեռնարկություններում սեփականության իրավունքը պետք է պարկանի փոխներգործության կազմակերպա-կառավարչական երկրորդ և երրորդ մակարդակների սուբյեկտներին: Մեր պարագայում, նախ և առաջ, խոսքը արդյունաբերական ձեռնարկությունների և վարկային կազմակերպությունների մասին է: Պետական հաղթանակի նկատմամբ միտք ունի խոսել սեփականության խառը ձևի փիրակալման մասին (թեկուզ կոլեկտիվ փիրակալման իրավունքով): Այսպիսի մոտեցումը համընկնում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության համաշխարհային փորձի հետ, որտեղ նույնիսկ ամենաապապետականացված երկրում, ինչպիսին Շվեդիան է, պետական ձեռնարկությունների կոլեկտիվները իրավունք ունեն փվյալ ձեռնարկությունում պետության հետ համարել ունենալ սեփականության իրավունք:

2. Գոյություն ունեցող բոլոր 3 մակարդակներում, որպես կազմակերպա-կառավարչական փոխներգործության բնութագրերից մեկը, կարելի է ներկայացնել որևէ արտադրական նախագծի իրականացման համարել ծրագիր՝ բոլոր երեք կողմերի մասնակցությամբ (պետություն, արդյունաբերական ձեռնարկություններ և վարկային կազմակերպություններ)՝ որպես փվյալ փոխադեցության սուբյեկտներ:

3. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի կազմակերպա-կառավարչական փոխներգործության երկրորդ մակարդակում ցանկալի է չօգտագործել ֆինանսական կապիտալի առաքողի կողմից ավտորիտար-մենաշնորհային փոխադեցությունը: Դա հիմնավորվում է այն փաստով, որ որոշակի ժամկետում փոփոխական համակարգի այս կամ այն սուբյեկտը կարող է լինել ինչպես կրեդիտոր, այնպես էլ՝ դեբիտոր:

4. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության երրորդ մակարդակի համար առավել նպատակահարմար է համաձայնողական-դեմոկրատական ոճի իրականացումը՝ համարել ընդունված որոշումների ռազմավարության որոշման փոփոխականից և երրորդ մակարդակի օբյեկտի-սուբյեկտի արտադրա-կոմերցիալ գործունեության մարտավարության փոփոխականից:

5. Նսկողությունը, որպես արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության իրականացման վերջին փարը, բոլոր 3 մակարդակներում էլ պետք է իրականացվի հարկային քաղաքականության, օրենսդրական գործունեության և աուդիտորական գործունեության միջոցով:

6. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության երկրորդ և երրորդ մակարդակներում կանխատեսումային բնութագիրը: Սա արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության միտումներն են: Այս առումով

հեղափոխության և Գերմանիայի համապատասխան բնագավառի փորձը՝ կապված արդյունաբերական ձեռնարկությունների և մասնագիտացված բանկերի նկատմամբ աշխատանքի հետ: Այդպիսի փորձի հիմնական տարրերից, որպես արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության բնագավառում իրականացվող արդյունաբերական քաղաքականության ուղղություն, կարելի է ընտրել:

- Որպես նոր ստեղծված արդյունաբերական արտադրության աջակցություն՝ հեռանկարում արդյունաբերա-ֆինանսական խմբերի ստեղծում,

- Վնասաբեր ձեռնարկությունների աջակցման նպատակով՝ արդյունաբերա-ֆինանսական խմբերի հետ նրանց վերակազմակերպում:

- Արտադրական նախագծերի հեռանկարային ֆինանսավորումը արդյունաբերա-ֆինանսական խմբերի կազմավորման հետ:

- Արդյունաբերա-ֆինանսական, ֆինանսաարտադրական խմբերի ձևավորումը դիրեկտորարների, արժեթղթերի ձեռքբերման, արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցվածքների սերտացման միջոցով:

- Իշխանությունների կամ էլ սոցիալական ինստիտուտների կողմից պարզված արտադրաֆինանսական և սոցիալական ծրագրերի համարող իրականացում:

Հինգերորդ փուլում իրականացվում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի փոխներգործության մոդելի ալգորիթմը, որն իրականացվում է հետևյալ հաջորդականությամբ՝

I քայլ: Փոխներգործության մեխանիզմի ռազմավարական և մարտավարական նպատակների և խնդիրների որոշում:

II քայլ: Փոխներգործության մեխանիզմի իրականացման համար պոտենցիալ գործընկերների որոշում:

III քայլ: Պոտենցիալ գործընկերոջ նկատմամբ գործունային մոդելի իրականացում:

IV քայլ: Երրորդ քայլի հիման վրա փոխներգործության մեխանիզմի իրականացման օպտիմալ բնութագրիչների ընտրություն՝ երրորդ մակարդակի մոտեցման հիման վրա:

V քայլ: Այն փաստաթղթերի ձևավորում, որոնք առնչվում են գործընկերներին, վարկադեբիտորային փոխադեցությանը մոդելի համակարգում:

VI քայլ: Փոխներգործության մոդելի ձևավորումը կազմակերպակառավարչական գործառույթի (պլանավորում, կազմակերպում, մոնիթինգ, հսկում) միջոցով:

VII քայլ: Փոխադեցության մեխանիզմի իրականացման սկիզբը:

Կարծում ենք, փոխներգործության այս մոդելը արդյունաբերական ձեռնարկություններին հնարավորություն կընձեռի ապահովելու իրենց կայուն կենսագործունեությունը, իսկ բանկերին՝ ակտիվ ներխուժել արտադրական ոլորտ՝ ապահովելով իրենց համար կայուն եկամտի «ջրառար աղբյուր»:

Օգտագործված գրականության ցանկ

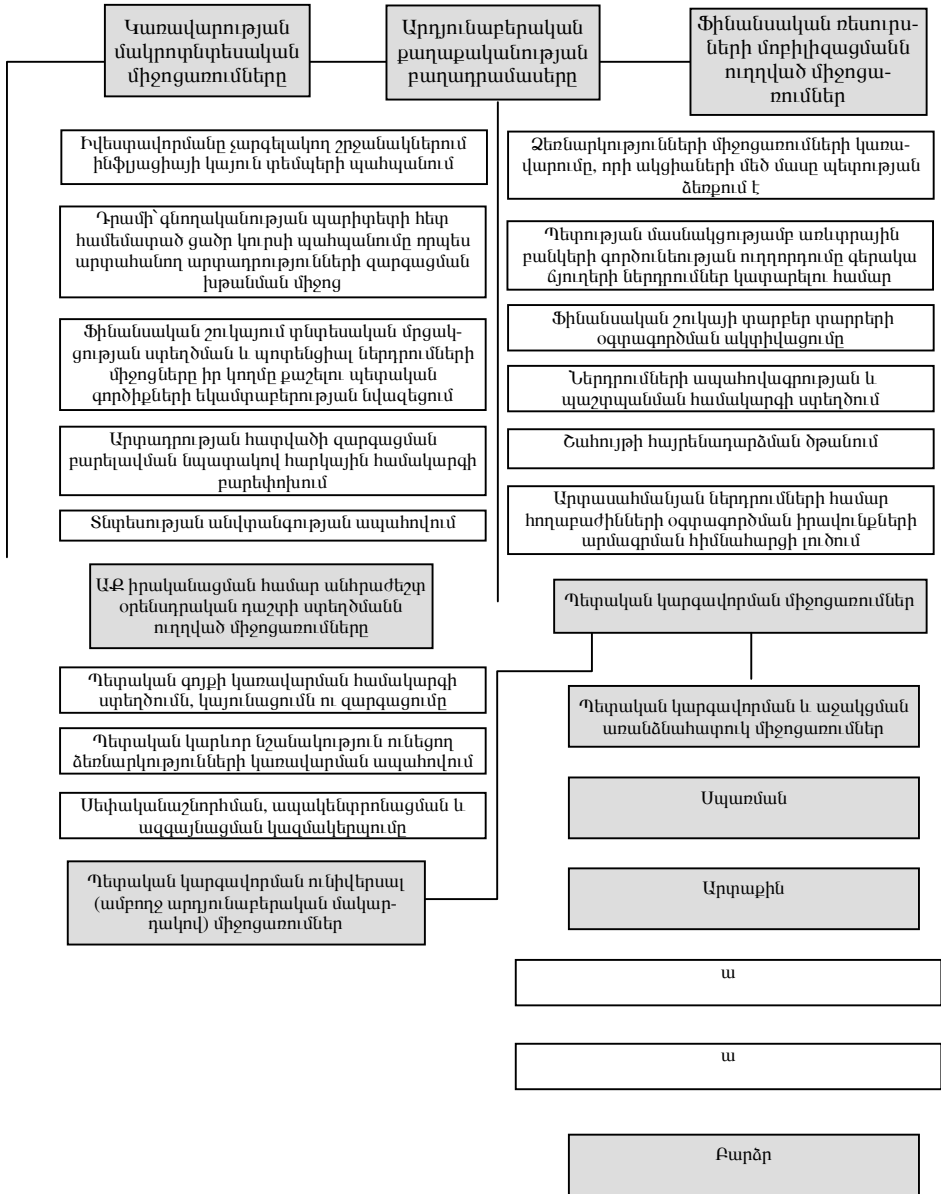
1. Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի 1995-2001 թվականների տարեկան հաշվետվությունները:
2. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թվականի հունվար-դեկտեմբեր, ՆԱՎԾ, Երևան, 2002թ.:
3. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998, 1999, 2000, 2001թթ.):
4. «Պետական գույքի մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) մասին» ՆՏ օրենքը, 13.01.1998թ.:
5. ՆՏ պետական և պետության մասնակցությամբ ձեռնարկությունների հիմնական միջոցների վերագնահատման մասին ՆՏ կառավարության 4.06.1999թ. նո. 382 որոշումը:
6. ՆՏ Ազգային վիճակագրական ծառայության վիճակագրական-վերլուծական զեկույցներ (1993-2001թթ.):
7. Ա.Ա.Արշակյան, Ա.Ծ. Եղիազարյան «ՆՏ հարկային համակարգի բնութագրիչ գծերը և զարգացման միտումները». // Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում: Նոդվածների ժողովածու, նո. 2, 2000թ.:
8. Արշակյան Ա.Ա. «Շուկայում մրցակցությունը ձևավորող ուժերը և դրանց փոխադարձ կապերի վերլուծությունը»: Գործարարության զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում, Ժողովածու, Երևան, 2000թ.:
9. Արշակյան Ա.Ա. Սեփականաշնորհման գործընթացի կայացումը և զարգացման միտումները ՆՏ-ում, Երևան, 2001թ.:
10. Արշակյան Ա.Ա. «Արդյունաբերական ձեռնարկության ֆինանսական կայունության գնահատման մի հարցի մասին», Հայաստանը միջազգային տնտեսական զարգացման համակարգում, Գիրք 2, Երևան, 2000թ.:
11. Բոստանջյան Վ.Բ., Դավթյան Ս. Տնտեսական քաղաքականության ուղղությունները անցումային շրջանում. Շուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, ՆՏ ՖԷՆ ՏՏԻ, Երևան, 1997թ.:
12. Բայադյան Ա. Ձեռնարկությունների ֆինանսական դրության գնահատումը: Երևան, 2002թ.:
13. Գևորգյան Մ.Ա., Մանասյան Ն.Գ. ՆՏ տնտեսական քաղաքականությունը և Էկոնոմիկայի վրա դրա ազդեցությունը: Երևան, Տնտեսագետ, 1994թ.:
14. Դարբինյան Ա.Վ. Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրացման գործընթացում, Երևան, 2000թ.:
15. Դարբինյան Ա.Վ. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային տնտեսական ինտեգրացման ռազմավարությունը գլոբալացման պայմաններում. տնտեսագիտության դոկտորի գիտական ասպիճանի հայցելու արենախոսության սեղմագիր: Երևան, 2001թ.:
16. Եղիազարյան Բ. Կառավարման ծրագրային ապահովման գործընթացի հաջորդականությունը և ալգորիթմը. Էկոնոմիկա, նո 3, 2000թ.:
17. Հախվերդյան Դ.Ն. Պետական գույքի մասնավորեցման կադրերի կազմակերպման ուղիները ՆՏ-ում: Տնտ.գիտ. թեկն. գիտ. ասպիճանի հայցման արենախոս. սեղմագիր, Ե. 1999թ.:
18. Կիրակոսյան Գ.Ե. Անցումային տնտեսության վերափոխումները. տնտեսության հարցեր, Երևան, 2002թ.:
19. Կ. Մարքս, Ֆ.Էնգելս. Ն.4:
20. Մարկոսյան Ա.Խ. Պետական ձեռնարկությունների ապապետականացման կառավարումը Հայաստանի Հանրապետությունում. տնտ. գիտ. դոկտ. գիտ. ասպիճանի արենախոսության սեղմագիր: Երևան, 1998թ.:
21. Մարկոսյան Ա.Խ. Պետություն և շուկան, Երևան, 2000թ.:

22. Մարտիրոսյան Ն. ՏՏ ոսկերչական արդյունաբերության արտադրանքի առաջարկի կանխապեստումները». Փինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, 2001թ., նո.5:
23. Մարգարյան Ն.Լ. Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում. Պետության դերը, Երևան, 2001թ.:
24. Վարդանյան Գ. Սեփականաշնորհվող ձեռնարկությունների ունեցվածքի գնահատման առանձնահատկությունները. Փինանսներ և բանկեր, նո. 4-5, 1997թ.:
25. Абалкин Л.И. Концепт. вопросы разработки промыш. политики в условиях современной Российской экономики. // Труды вольного экономического общества России. М. 1997.
26. Батчиков С., Петров Ю. Промышленная политика в Реформированном выборе России. // Российский экономический журнал, 1997, N 10.
27. Валовой Б.Б. Рыночная экономика. М., 1996.
28. Вульф Т., Олдинг Д. Экономические реформы в странах с переходной экономикой. 1994.
29. Гельвановский М.И. Государственная промишленная политика в переходный период // Аналитический вестник ИАУ, советы реформации Р.Ф. 1998, N 2, часть 2.
30. Гольбах П.А. Избранные произведения. В 2-х Т. — М.: Изд-во соц-экон. Лит. 1963, т. 2.
31. Гурков И. Аврамова Е. Стратегия выживания промышленных предприятий в новых условиях // Вопросы экономики, 1995, N 6.
32. Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. М., Прайм-ТАСС, 1997.
33. Государственное регулирование промышленности: Новые отрасли и передовые технологии. М., 1992.
34. Кириченко В.Н. Макроэкономические предпосылки активизации промышленной политики // Российский экономический журнал, 1996, N 11-12.
35. Кириченко В.Н. Реформационный процесс и становление государственной промышленной политики России // Российский экономический журнал, 1998, N 8.
36. Макмиллан У. Японская промышленная система. Пер. с англ. М., Прогресс, 1988.
37. Мау В. Макроэкон. стабилизация. Тенденция и альтернативы эконом. политики, М., 1996.
38. Мюрел П. Перспектива эволюционных реформ в экономике Восточноевропейских стран // Мат. Тех. Снап. 1991, N 3.
39. Народное хозяйство СССР за 70 лет. М. 1987., Народное хозяйство СССР в 1991 г.
40. Народное хозяйство Арм ССР в 1990 г., Статистический ежегодник. Ереван, 1991 г.
41. Ноув. Какая должна быть экономич. теория переходного периода. // Вопросы Экономики, 1993.
42. Ослуид А. Россия. Рождение рыночной экономики., М., 1996.

43. Опыт экономических реформ в развивающихся странах. М., 1992.
44. Оценка Предприятий. Теория и практика, М., 1977.
45. Овсиенко Ю.В. Куда ведут соц.экон. реформы в России //Экон. Мат. мет. 1999, т. 35, N 1.
46. Петроков Н.Я. Рекструктуризация как ключевой инструмент промышленной политики. // Труды ВЭОР. Промышленная политика России на пороге XXI века, М., 1997.
47. Промышленная политика США. Рефератный сборник. М., ИНИОН, 1986.
48. А. Радыгин „К теории приватизации переход экономике. Вопросы Экономики, 1995 N 12.
49. Самуэльсн П., Нордгауз В. Микроэкономика, пер.с англ., 1998.
50. Смирнов С. Промышленная политика; проблемы и перспективы // В.Э., 2000, N 9.
51. Суринов Т.Р. Пром. политика и экономич. безопасность. М., ИЭРАН, 1997.
52. Труды Волного экономического общества России. Промышленная политика России на пороге XXI века. Материалы круглого стола| 12 февраля 1997г., М., 1997.
53. Черник, Д. Г., Князев В., Налоговые системы зарубежных стран, М., 1997.
54. Яковец Ю.В., Экономика России; Перемены и перспективы. М., 1996.
55. Яременко Ю.В. Прогнозы развития нархозйства и вопросы эконом. политики. М., 1995.
56. Яременко Ю.В. Правильно ли поставлен диагноз // Экономические Науки, 1991, N 1.
57. Экономические проблемн прогнозирование // РЭЖ N 2 и 2001 N 4.
58. Adams, G., 1983. Criteria for US industrial policy strategics, in industrial policies for Grawth and Competitiveness, Lexington, MA; Lexington Books.
59. Barberis N. Boyko M., How Does Privatisation Work . Evidance from Russion Shops-Journal of Politikal Ekonomy 1996, vol. 104 (4),
60. Brander I., 1987. Shaping Comporativ Avandage; trate polisy, industrial polisy, and economic performance, Toronto, Howe Instittute.
61. Chapiro C, Wiling R.,-Economic Rationales for the Scope of privatiz. London. 1990.
62. Commander S., Fan Q., Schatfer M., Enterprise Restucturing and Economic Policy in Russia. Wash. The World Bank, 1996.
63. David Begg etc, Microe'conomie, Ediscience, international, 1993.
64. Fridmen R., Gray C., Hessel M., Rapaezynski A., Privat ownership and corporate Performanse; Some Lessons from Transition Economics, N.Y. University, Econ. Recherche Reports, 1997, no. 97,
65. Industrial Policies in East Asia, 1998, Namula Research Institute,
66. Industrial Competetiven in EC Europe. 1999, Edition by Martin Myant, Edward Elgar, AK.

67. Industrial Policies in East Asia, 1998, Namula Research Institute, 325.
68. Jacquemin A., 1984, European Industry; Public Policy and Corporate strategy, Oxford;
69. Gerzon Price, V. 1981., Industrial Policies in the European Community, London; MacMillan.
70. Komiya et al. Ed. 1984. Japoneza Industrial Polisy (in Japanese). Tokyo; TUP.
71. Koning I., Competition and firm performance transmission economics. Evidence from Firm Level Surveys in Slovenia, Hungary and Romania. CERP, Diskusion Paper, no. 1770, 1997.
72. Michael E. Porter, 1998. The Competitive Advantage of Nations.
73. Nickel S. Competition and Corporate Performance. Journal of Political Economy, 2001, vol (9) ,.
74. Nach R., Journal of firm, 1994, vol XLIX (2)
75. 76. Okono M. And Suzumura. 1986. The Economic Analysis of industrial policy.
76. 77. Sanders C.T. Industrial Policies and structural Change. NY St Martin's Press 1987.
77. Shleifer A, Vishay R Politication and Firms Quarter Journal of Economics, 1994., vol. Cix,
78. Tax International Summaries A Guide for Planning and Decisions, Coopers Lybrand Global Tax Network, Editor: Georg J. Yost, John Wiley Sons, Ink., N. Y., 1996
79. Yarov G., Vickers Y., Privatization An Economic Analysis. Cambridge, Mass, The RTI Press., 1988

Գծապատկեր 1. ԱՔ բաղադրամասերը

ա

Ինչպես երևում է գծապարկերից ԱՔ ներկայացված է
համակարգված

